

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.

Випуск 17

Київ 2015

УДК 355.48 (430:47)
ББК 63.3 (0)62
С 82

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — Вип. 17. — 246 с.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 9 від 24 листопада 2015 р.

Наукова збірка містить статті, в яких на основі нових архівних документів і сучасних методик висвітлюються ключові проблеми Другої світової війни в Україні та повоєнна політика пам'яті про ці події.

Видання розраховане на істориків, архівних та музейних працівників, викладачів, аспірантів та студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія: **В.А. Смолій**, д.і.н., професор, академік НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ; **Т.В. Заболотна**, к.і.н., науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАНУ.

Члени редколегії: **О.Є. Лисенко**, д.і.н., професор (відповідальний редактор), Інститут історії України НАНУ; **С.В. Віднянський**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; **О.І. Гуржій**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; **О.П. Ресніт**, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАНУ; **О.С. Рубльов**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; **О.А. Удод**, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ.

Рецензенти: **О.В. Потильчак**, д.і.н., проф.;
В.В. Стецкевич, д.і.н., проф.;
В.В. Трофимович, д.і.н., проф.

Матеріали подано в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Збірник наукових праць зареєстровано ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова Президії ВАК України від 10 лютого 2010 р., № 1-05/1 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 1).

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6930 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України
НАН України, 2015
© Автори статей, 2015

Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles / Managing editor O.Y. Lysenko. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2015. — Vol. 17. — 246 p.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol № 9 of November 24, 2015.

The Collection of Scientific Papers contains articles, where considers main issues of World War II in Ukraine and post-war politics of memory, which ground on new archival documents and modern methods.

The publication is intended for historians, archival and museum workers, lecturers, post-graduates and students of humanitarian universities.

Editorial board: *V.A. Smoliy*, Doctor of historical sciences, Professor, academician of NAS of Ukraine (Editor-in-chief), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *T.V. Zabolotna*, Candidate of historical sciences, Research worker (secretary of editorial board), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Members of Editorial board: *O.E. Lysenko*, Doctor of historical sciences, Professor (managing editor), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *S.V. Vidnyanskyi*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.I. Gurzhiy*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.P. Reent*, Doctor of historical sciences, Professor, corresponding member of NAS of Ukraine; *O.S. Rubliov*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *O.A. Udod*, Doctor of historical sciences, professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Reviewers: *O.V. Potylchak*, Doctor of historical sciences, Professor;
V.V. Stetskevych, Doctor of historical sciences, Professor;
V.V. Trofymovych, Doctor of historical sciences, Professor.

Materials are given in an author's release. The authors of the contained articles express their own opinion, which not necessarily coincides with position of editorial board, and carry responsibility for authenticity of presented facts and information.

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences». — (Higher Attestation Commission of Ukraine Presidium decision of February 10, 2010, № 1-05/1 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 1).

Certificate of registration of printed media KV series № 6930 of 04.02.2003, issued by State Committee of information politics, television and radio.

ЗМІСТ

Історіографія, методологія, джерелознавство

<i>Олександр Лисенко.</i> Деякі теоретичні аспекти дослідження проблем соціальної солідарності в період Другої світової війни.....	8
<i>Ярослав Борищук.</i> Польська та українська версії пацифікації Малина 13 липня 1943 року: джерелознавчий аналіз.....	22
<i>Марина Дубик.</i> Українські жертви нацистських медичних експериментів — проблеми пошуку джерел та реконструкції подій.....	41

Бойові дії на фронтах Другої світової війни

<i>Іван Дерейко.</i> Від українського куреня Білої Церкви до пожежної служби Берліна: доля 116-го батальйону шуцманшафту	48
<i>Тетяна Пастушенко.</i> Вихід частин Червоної армії з Київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат.....	61
<i>Микола Єзерський.</i> Радіоміни українських партизанів: досвід і перспективи застосування.....	77

Нацистський окупаційний режим

<i>Ірина Азарх.</i> Повсякденна діяльність сільських старост і поліцаїв Чернігівської області 1941–1943 рр.....	86
<i>Микола Бривко.</i> Нацистський окупаційний режим у місті Сніжне (Донбас)	104
<i>Тетяна Заболотна.</i> Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси)	119

Післяокупаційний період

<i>Микола Держалюк.</i> Формування кордонів у Центрально-Східній Європі за наслідками Другої світової війни	152
---	-----

Суспільно-політичні процеси

<i>Марина Баршшопець (Лобода).</i> Основні напрямки політики радянської держави у сфері трудових ресурсів (1943–1950 рр.)	169
<i>Володимир Поляков.</i> Спогади військовополоненого Нурі Халілова як джерело історії шталягу 364 у Миколаєві	192
<i>Володимир Третьак.</i> Зміна пріоритетів у змістовому наповненні радянської військової преси під час воєнної кампанії на території Європи на прикладі газети 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини». 1944–1945 рр.	201

Історична пам'ять

<i>Андрій Макаренко</i> . 9 травня на меморіалі у Трептов-Парку: уявлення та сенси	217
<i>Олександр Маєвський</i> . Політичний плакат і карикатура періоду Другої світової війни: зарубіжний дискурс	223

Огляди та рецензії

<i>Сергій Сидоров</i> . Рецензія на монографію Фурмана І.І. «Мінна війна на Чорному морі у першій половині XX століття». — К.: ЦП «Компринт», 2015. — 510 с.	242
---	-----

TABLE OF CONTENT

Historiography, methodology, source studies

<i>Oleksandr Lysenko</i> . Some theoretical aspects of research of problems of social solidarity during the World War II.....	8
<i>Yaroslav Borshchuk</i> . Polish and Ukrainian versions of Malyn pacification in July 13, 1943: Source study analysis.....	22
<i>Maryna Dubyk</i> . Ukrainian victims of Nazi medical experiments — the problem of finding sources and reconstruction of events	41

The fighting on the fronts of World War II

<i>Ivan Dereiko</i> . From Ukrainian kurin of Bila Tserkva to the fire service of Berlin: the fate of 116th Schutzmannschaft Battalion	48
<i>Tetiana Pastushenko</i> . Breakthrough of Red Army troops from the Kiev' encirclement in 1941: the reasons of defeats and losses	61
<i>Mykola Yezersky</i> . Radiomines of Ukrainian partisans: experience and prospects	77

The Nazi occupation regime

<i>Iryna Azarkh</i> . Everyday activities of village chiefs and policemen of Chernihiv region 1941–1943.....	86
<i>Mykola Bryvko</i> . The Nazi occupations regime in Snizhne (Donetsk region).....	104
<i>Tetiana Zabolotna</i> . The activities of the Kiev city council in the social sphere in September-December 1941 (by the materials of occupational press)	119

Post-occupational period

<i>Mykola Derzhaliuk</i> . The formation of state borders in Central and Eastern Europe by the results of World War II.....	152
---	-----

Social and political processes

<i>Maryna Baryshpolets (Loboda)</i> . Basic directions of the Soviet state politics in the field of labour resources (1943–1950).....	169
<i>Volodymyr Polyakov</i> . (Simferopol). Memories of a prisoner of war Nuri Khalilov as a source of the history of Stalag 364 in Mykolaiv	192
<i>Volodymyr Tretiak</i> . Change of priorities in semantic content of the Soviet military press during a campaign on the territory of the European countries on the example of newspaper of 1st Ukrainian front «For the honour of Motherland». 1944–1945	201

Historical memory

<i>Andriy Makarenko</i> . The May 9 at the memorial in Treptower Park: perceptions and meanings	217
<i>Oleksandr Maievskiy</i> . Political posters and caricatures before World War II foreign discourse	223

Surveys and reviews

<i>Sergei Sidorov</i> . Review of the monograph: Ihor Furman. Mine warfare on the Black Sea in the first half of the twentieth century. — Kyiv, «Kompynt», 2015. — 510 p.	242
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 93/94[17.026.2:355.01]

Олександр Лисенко
(Київ)

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються методологічні підходи до вивчення феноменології соціальної солідарності та доброчинності. Висвітлюються теоретичні та концептуальні напрацювання провідних зарубіжних та вітчизняних фахівців у цій тематичній ніші, змістовне наповнення основних категорій та понять, якими вони оперують. Науковий дискурс у цьому сегменті репрезентовано через призму подій Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, соціум, соціальна солідарність, доброчинність, громадянська солідарність та самоорганізація.

Масштабні збройні конфлікти завжди супроводжуються деструктивними процесами у всіх сферах життєдіяльності суспільства, порушують усталені соціальні зв'язки, традиційний устрій, виробничу діяльність, дозвілля — все те, що становить повсякденний побут людей. Домінуючими морально-психологічними рисами в такий час стають страх перед каліцтвом і смертю за себе, рідних та близьких, прагнення убезпечитися від існуючих загроз, обрати такі моделі поведінки, які здатні амортизувати дію негативних чинників.

Війни (а надто — тривалі й великі) різко змінюють конфігурацію стосунків у малих і великих соціумах внаслідок того, що значна частина їх членів відкрито чи приховано сповідує правовий нігілізм, демонструє девіантну поведінку і нехить до дотримання будь-яких нормативно-правових норм і звичаїв, приписів моралі. Те, що за мирних умов перебувало в латентному стані, — наприклад, прагнення до наживи, самозбереження, нахили до скоєння правопорушень, жорстокість, егоїзм, жадібність, під-

ступність, зрадливість, небажання терпіти незгоди тощо — у воєнних обставинах виходить на поверхню, перетворюючись на домінуючий чинник моделі поведінки, яку обирає для себе кожна людина.

Війна породжує своєрідну форму буття — екзистенційну за своєю природою, — в якій будь-хто має визначитися, по-перше, з ким він — «своїми» чи «чужими» (існує і третій стан — пасивно-індиферентний), по-друге, як чинити в кожному випадку, що пов'язаний з ризиком для здоров'я і життя. Проблема вибору під час війни, як правило, набуває особливого морального звучання, оскільки від нього залежить доля інших людей. Парадоксальність «порогових» ситуацій полягає в тому, що покаранню підлягають як аморальні, так і моральні (в уявленні представників існуючої на той момент ціннісно-етичної системи) вчинки.

Ще однією ознакою війни є те, що виникають короткі чи тривалі періоди невизначеності, коли попередня влада вже, а нова (окупаційна) ще не контролює повною мірою ситуацію на певній території. З одного боку, це викликає до життя різні форми самоорганізації, а з іншого, — індивідуальні й групові варіанти девіантності — мародерство, грабіж, насильство тощо. Сила інерції в цих випадках є такою значною, що й після встановлення нової чи повернення попередньої адміністрації ці дві лінії ще якийсь час (інколи доволі тривалий) продовжують існувати. У такі перехідні часи частина соціуму відмовляється від дотримання певних конвенцій (відкритих і латентних) й воліє перейти до «броунівської», неупорядкованої моделі поведінки, що межує з напів- чи цілком кримінальним способом буття. Це явище надзвичайно ускладнює владі виконання своїх функцій, а також дезорганізовує звичні форми соціального життя, деморалізуюче й залякуюче діючи на тих, хто звик вести себе згідно з існуючими порядками й коритися властям і обставинам.

Масштабні дезінтеграційні процеси, що супроводжують війни, надають особливої ваги феномену соціальної солідарності. У цій статті розглядаються деякі теоретичні проблеми дискурсу, в якому центральне місце посідають добровільні форми соціальної взаємодії в екзистенційних умовах світового збройного протистояння.

Ключовий термін «солідарність» (від латинського — «Solid» — твердий, «стійкий», «цілісний») у сучасній науковій літературі інтерпретується в широкому діапазоні конотацій: від класової — до індивідуальної і корпоративної. Однак це поняття має власну історію, яку простежили німецькі соціологи К. Теш-Ремер, А. Мотель-Клінгебіль, Г. фон Кондратовіц у монографії «Забезпечення солідарності між поколіннями»¹. Вони виокремили три способи його трактування в соціологічному контексті: а) класовий вимір солідарності у наростаючому протистоянні пролетаріату і буржуазії у ХІХ ст.; б) вчення Ж. Фур'є, О. Конта й Е. Дюркгейма

про солідарність як моральний фундамент суспільства; в) соціальна програма католицизму, що визначала солідарність як норму поведінки та необхідну умову соціального консенсусу.

Соціологи різних напрямів та наукових шкіл підходили до аналізу цієї проблематики під різним кутом зору.

Так, О. Конт в своїй теорії соціального порядку відводить помітне місце якраз солідаризму. Розглядаючи шляхи і можливості досягнення консенсусу в суспільстві, вчений дійшов висновку, що він забезпечується завдяки «домінуванню в ньому соціальних почуттів та соціальних ідей певного типу, а саме тих, що сприяють зміцненню суспільної солідарності»².

Звертаючись до генези альтруїзму, О. Конт виводить його початки з родини й сімейного виховання, природного почуття симпатії, що обмежує егоїстичні інстинкти. Але на рівень суспільної етики альтруїзм виходить у великих соціальних утвореннях, де провідну роль відіграє не кровна спорідненість, а соціальна. При цьому її реалізацію забезпечують не стільки мотиваційні чинники, скільки ідеї, інтелектуальні зусилля й соціальні інститути.

Е. Дюркгейм по-іншому детермінує альтруїзм і соціальну солідарність, наголошуючи, що перше з'являється завдяки тому, що існує друге³. Він співвідносив соціальну солідарність з правовими нормами, які її відображали. Стратифікувавши два види права — репресивне й реститутивне, — вчений виокремив і відповідні форми соціальної солідарності — механічну й органічну. Для першої характерні розчинення індивідуальної свідомості в колективній, переважаючий сегмент, у якому індивідуальна і колективна свідомість співпадають; віддзеркалення сили колективної свідомості в нормативно-правових актах репресивного спрямування (іншими словами, — у кримінальному праві); схожість елементів соціальної структури, якій відповідає механічна солідарність. При цьому соціальне життя набуває переважно церемоніально-обрядових, сакральних (як релігійних, так і світських) форм. Цей вид солідарності відповідає нерозвиненим типам суспільства.

Органічна солідарність базується на поділі праці, функціональній взаємній залежності й автономності громадян. Колективна свідомість не домінує над індивідуальною і стає аморфнішою, натомість індивідуальна виявляється в активних формах співпраці і взаємодії. Цей вид солідарності регулюється реститутивними (установчими) санкціями цивільного, договірного та інших форм права. Суспільство, в якому існує органічна солідарність, має складну соціальну структуру, в якій діють спеціалізовані інститути й інструменти регуляції соціальних відносин. Така організація соціальної сфери характерна для розвинених суспільств.

Схема Е. Дюркгейма доволі точно віддзеркалює ситуацію в тоталітарних державах, де соціальна солідарність має механічну форму. Практично за всіма параметрами (за винятком підвищеної релігійності колективної свідомості) радянське суспільство підпадало під характеристики, що закріплювали за ним малорозвинений статус. До речі, виняток також потребує коментарів, адже роль релігії, якій атеїстичний уряд оголосив війну, виконувала більшовицька ідеологія, осердя якої становив культ вождя.

Розвиваючи міркування О. Конта про консенсус, британський соціолог Г. Спенсер вважав його вирішальними передумовами кооперацію, інтеграцію різних суспільних сил та єдність дій різних соціальних когорт⁴.

Для нашої розвідки принципового значення набувають напрацювання німецького соціолога Ф. Тьоніса, який проводить лінію розмежування між спільнотою та суспільством, вбачаючи в першій реальне об'єднання людей, а в другому, — ідеальне і механічне утворення. Таким чином, вчений трактує соціальну солідарність як явище, що виникає органічно в спільнотах, а в суспільстві — лише під впливом зовнішніх імпульсів з боку держави. Ф. Тьоніс виводить соціальну солідарність з людських почуттів, іншими словами — афективними проявами людей⁵.

На завершення слід у загальних рисах окреслити обриси простору соціальної взаємодії у період Другої світової війни, на який накладається теоретико-методологічна матриця.

Керівництво СРСР на завершальному етапі війни вживало системних заходів з метою амортизації негативних чинників бойових дій та окупації для різних категорій населення. Було ухвалено низку рішень про допомогу родинам червоноармійців, самотнім матерям, вдовам, інвалідам, дітям-сиротам. Однак, те, у який спосіб держава здійснювала свою соціальну політику, потребує коментарів. Дбаючи насамперед про старший офіцерський склад Збройних сил (значна частина якого, зокрема, з органів НКДБ та НКВС не була на фронті), партійно-радянських і профспілкових функціонерів середньої і вищої ланки, творчу еліту, держава забезпечувала їх низкою соціальних преференцій, що давало змогу швидко відновити матеріальне становище. Натомість, пересічні громадяни одержували з цієї «годівниці» крихти за давно узвичаєним залишковим принципом. Більше того, радянські лідери перекладали значну частину витрат на саме суспільство. Окрім воєнних позик, які перетворилися на обов'язкову повинність і висотували й без того мізерний бюджет розорених війною людей, радянське керівництво час від часу накидало суспільству інші «добровільно-примусові» зобов'язання, починаючи від зборів у «фонд оборони» і на купівлю танків, літаків, бойових суден, і завершуючи «патріотичними рухами» на кшталт допомоги родинами черво-

ноармійців. Народжені в надрах партапарату різноманітні форми мобілізації соціальної активності громадян подавалися як ініціативи «знизу», швидко «підхоплювалися» завдяки партійним, комсомольським та профспілковим органам на місцях і набували масового характеру. Однак ці соціально орієнтовані акції складно вважати добродійністю (у класичному розуміння цього поняття). Зрозуміло, що держава, яка вела таку масштабну, тривалу й виняткову за напругою війну, фізично не могла задовольнити потреби всіх громадян і покладалася на суспільство, що, зазвичай, у таких ситуаціях «підставляло плече» Природно й те, що частина громадян за покликом власного серця допомагала тим, хто найбільше простежував від війни. Однак це було радше винятком з правил, адже всі ці заходи спрямовувались в організоване річище й набували відповідного ідеологічного звучання. При цьому провідна роль відводилася партійному керівництву й державним органам.

Тим часом добродійність як спосіб незаангажованого волевиявлення й суспільної самодіяльності громадян трактувались як прояв «радянського патріотизму», «інтернаціоналізму», «політичної свідомості», що мали в своїй основі «комуністичне виховання, моральні цінності й світоглядні орієнтири», «колективістське мислення» тощо. У такий спосіб апологетизувався міф про «переваги соціалістичного ладу над капіталістичним» і легітимизувались усі інші кроки більшовицького режиму.

З цього виникає питання: чому правляча верхівка навіть тоді, коли це було вкрай необхідно, корисно й вигідно для неї, суворо обмежувала самодіяльні форми соціальної солідарності? Очевидно, головна причина полягала в тому, що ми вважаємо «природою сталінської системи». Заснована на жорстких ієрархічних конструкціях, в яких безроздільну владу узурпував навіть не «орден революціонерів» — Комуністична партія, а група можновладців, що спиралась на безвідмовно організований механізм примусу, ця система з самого початку «заточувалась» на обслуговування інтересів тих, хто її створив. При першому ж наближенні густо зіткане з евфемізмів мереживо популістських гасел про «соціальні гарантії», «народний характер» влади і власності, «соціалістичну демократію і свободи» виявлялась повна невідповідальність і вражаюча уяву моральна недоброякісність «філософії» такого способу розбудови «найсправедливішого у світі» суспільного устрою. Ледь зіп'явшись на ноги, держава «диктатури пролетаріату» вдалася до тотальної мілітаризації економіки і масової свідомості, відштовхуючись від внутрішніх («вороги народу») та зовнішніх («імперіалістичні хижак») «загрози». У жертву геополітичним амбіціям Кремля (Сталін прагнув будь-що перетворити СРСР на світову державу) були принесені інтереси всіх верств радянського соціуму за винятком нового стану — номенклатури і незначної

за кількістю інтелектуально-мистецької еліти. Фактично обдуривши народ — він не одержав ні влади, ні фабрик і заводів, ні землі, ні демократичних свобод — партократична верхівка перетворила країну у заповідник найвідразливіших форм експлуатації і терору, полігон заздалегідь приречених на невдачу соціально-економічних експериментів. Сталінська диктатура стала однією з найодіозніших в історії деспотій, що базувалася на цілковитій залежності громадян від держави. Саме цей чинник розкриває глибинний сутнісний зміст більшовицького режиму. «Прив'язуючи» суспільство до держави у всіх без винятку сферах життя, влада позбавляла їх потреби в альтернативних засобах суспільної активності — незалежних профспілках, творчих, молодіжних, неформальних об'єднаннях, хоча в Конституції 1936 р. закріплювалася розгалужена мережа громадських організацій на чолі з «керівною силою» — Комуністичною партією. При цьому одержавлення громадських інституцій вважалося не самоціллю, а інструментом, за допомогою якого цілеспрямовано атрофувалася природна властивість соціуму до самоорганізації та внутрішнього регулювання суспільних відносин. Антидемократичний режим найбільшу загрозу вбачав саме у тому, що через недержавні інститути громадяни вчитимуться самотійно думати, виховувати в собі відповідальність, чесність, принциповість і перестануть бути «гвинтиками» сконструйованого згори механізму, що керувався з одного центру.

Існувала ще одна причина «ампутації» будь-яких ознак громадського суспільства. За обмежених ресурсів (які, до того ж, каналізувалися переважно у ВПК) правляча верхівка не бажала виведення з-під свого контролю якоїсь їх частки. Добродійні акції незрідка супроводжуються надходженням значної кількості коштів, продуктів харчування, інших матеріальних цінностей, які концентруються у недержавних організацій і розподіляються за певним призначенням. Диктаторські режими принципово не визнають права на існування таких суверенних зон суспільної самодіяльності, оскільки вони формують у активістів відчуття власної значимості й незалежності від держави.

Лише у тих випадках, коли такі форми суспільної діяльності «закривали» зяючі діри, спричинені соціально-економічною політикою тоталітарних режимів, останні до часу терпіли їх існування, повністю контролюючи процес, прагнучи ще й здобути на цьому моральні дивіденди. Та як тільки практичний зиск від цього виявлявся нижчим від уявних «шкоди» й «загрози» для влади, вона різко обмежувала або забороняла такі акції. І більшовицький, і нацистський режими в період війни продемонстрували цю закономірність повною мірою, додавши власну «родзинку»: вроджена властивість вбачати у будь-який недержавній структурі загрозу власній гегемонії переводила їхнє сприйняття у

політичну площину, що робило їх заборону й ліквідацію лише справою часу.

Основоположник класової теорії К. Маркс інтегрував соціальні процеси у руслі власних уявлень про суспільні катаклізми та способи їх вирішення. Фахівці з теорії марксизму вказували на те, що «у К. Маркса соціальна група перетворюється з «класу в собі» у «клас для себе» в міру того як, потенційне членство ставало реально усвідомлюваною солідарністю, що ґрунтувалося на визнанні своїх класових інтересів на протигагу інтересам іншого класу»⁶.

У схемі К. Маркса конфлікт між класами виконує функцію інтегрованого фермента для певної класової спільноти. «Класова солідарність — зазначає К. Урсуленко, — пов'язана з самоідентифікацією робітників, ототожненням їх зі «своїми» на відміну від «чужих» представників іншого класу.

Поняття солідарності у концепції К. Маркса пов'язується з «класом для себе» і визначається через наявність класової свідомості та політичної організації, а також об'єднуючої ідеології»⁷.

Сучасні вчені по-різному трактують термін «соціальна солідарність». Це пояснюється тим, що представники певних наукових шкіл обирають, так би мовити, «наріжним каменем» і «точкою відліку» різні об'єкти соціального життя і домінуючі чинники співдії членів соціуму.

Доволі поширеним є концепт, згідно з яким солідарність виникає лише між тими, хто перебуває у схожому соціальному становищі, хоча вони можуть мати відмінні інтереси. К. Теш-Рьомер вважає, що це стає підставою для «латентної взаємності» й взаємної підтримки⁸. П. Штомпка розглядає солідарність через призму чотирьох вимірів моральної сфери разом з довірою, лояльністю і взаємністю⁹. Близькими до цього є погляди А. Вільде, для якого визначальними чинниками солідарності виступають моральні та кооперативні.

Німецькі дослідники незрідка аналізують це явище в руслі концепції соціальної держави. В інтерпретації П. Цуленера солідарність є наслідком взаємного руху назустріч суспільства й держави, метою якого є досягнення загального добробуту й гармонізації соціальних відносин. За Т. Траглом, амортизація антагонізмів чи напруги в суспільстві досягається шляхом перерозподілу коштів, отриманих бюджетом від податків та підтримки тих членів соціуму, які з різних причин неспроможні забезпечити себе належним чином¹⁰.

Узагальнюючи погляди на цю проблематику, К. Урсуленко виокремлює три підходи до ідентифікації терміну «соціальна солідарність»: атрибутивний, функціональний та реляційний.

Смислоутворюючими ознаками атрибутивного підходу виступають внутрішні якості й специфічні властивості явища. Авторка цієї класи-

фікації звертає увагу на те, що здебільшого соціологи домінуючою ознакою солідарності вважають почуття єдності, усвідомлення належності до певної спільноти, що позиціонує себе як щось цілісне.

На переконання деяких вчених, соціальній солідарності притаманна «спільність поглядів, інтересів, активне співчуття певним вчинкам, ідеям, думкам, цінностям, узгодженість у виступах та діях індивідів, груп, класів, націй, обумовлених стосунками, економічними, соціально-культурними та іншими детермінантами»¹¹. Однак ця широка дефініція не віддзеркалює внутрішніх рухів солідарності, окреслюючи загальну конфігурацію факторів, у яких вона виникає і проявляється.

Більше наближення до мотиваційних чинників зустрічаємо у С. Борсукової. Вивчаючи груповий зріз соціальної солідарності, дослідниця вказує на те, що вона «вирастає не з механічної суми індивідуальних нещасть, а зароджується на базі групового соціального неблагополуччя, інтерпретація якого підкреслює єдину природу труднощів, що підживлюються діями «ворожого» оточення»¹².

К. Урсуленко вважає це нетиповим випадком, оскільки ця форма солідарності є «відгуком на неблагополуччя» й об'єднує людей лише на деякий час. Та якщо вести мову про Другу світову війну, коли екстремальна ситуація трансформується на повсякденну буденність, ця мотивація співдії людей стає домінуючою на тривалий період. Соціальні «розлами», спричинені економічними катаклізмами, правовим нігілізмом, перетворенням терору і тероризму на тотальний політичний інструмент, різко змінюють звичну конфігурацію соціуму. Поява багатьох великих і малих, постійних і тимчасових соціальних груп, частина з яких перебуває в антагонізмі, підсилювала відчуття «своїх» і «чужих», а також додавала нових імпульсів солідаристським ініціативам. Особливого, трагічного звучання вони набували у зв'язку з практично перманентною загрозою здоров'ю і життю. Екзистенція війни ставила мільйони людей на межу смерті, що кристалізувало почуття відповідальності не тільки за рідних і близьких, а й за зовсім невідомих і далеких людей.

Звичайно, умови війни не можна екстраполювати на мирний час, коли діють традиційні закономірності, а соціальне життя регулюється відповідними нормативними актами. Тому в універсальному контексті цілком прийнятною є дефініція соціальної солідарності, запропонована К. Урсуленко: «це поняття, що описує такий стан суспільства, чи великої соціальної спільноти, за якої існують: єдність цінностей, ідей, переконань, поглядів, інтересів, цілей суспільства, спільність норм, а також функціональна взаємозалежність та узгодженість у виступах і діях, пов'язаних з реалізацією інтересів (досягненням цілей) цього суспільства чи співтовариства»¹³.

Функціональний підхід дав змогу дослідниці простежити кілька функцій соціальної солідарності: 1) інтеграційну (вона охоплює емоційно-чуттєву, духовну, поведінкову форми); 2) мобілізаційну; 3) структуроутворюючу; 4) функцію підвищення якості життя¹⁴.

Попри те, що межі між цими функціями в реальному житті часто є доволі умовними (інколи вони переплітаються чи доповнюють одна одну), ця градація дає уявлення про спектр проблем, на вирішення яких спрямовані суголосні, узгоджені дії різноманітних людських спільнот та окремих індивідів.

Нарешті, реляційний підхід передбачає співставлення з іншими родовими поняттями, зокрема такими, як «соціальний порядок», «соціальний консенсус», «соціальна єдність», «інтеграція», «співпраця», «кооперація», «соціальна довіра», «консолідація», «соціальний конфлікт», «конкуренція».

Для нашої теми принципово важливими є кілька з цих термінів. У першу чергу це — «соціальний порядок» і «соціальний конфлікт». Ще Т. Гоббс ввів у обіг теорію соціального порядку, детермінуючи його появу так званим «громадським/суспільним договором». У сучасній літературі соціальний порядок визначається як «стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності, норм у суспільстві, яке задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі поведінки»¹⁵. К. Урсуленко звертає увагу на те, що «соціальна солідарність слугує підґрунтям для соціального порядку і на відміну від нього визначається не стабільністю та впорядкованістю, а єдністю та інтегрованістю»¹⁶.

Антитезою соціальній солідарності виступає соціальний конфлікт, що супроводжується загостреною фазою соціальних суперечностей, дійовими формами відстоювання інтересів різних соціальних груп, рельєфним оформленням та самоідентифікацією «своїх» і «чужих».

Ці явища взаємно пов'язані внутрішніми чинниками: саме в період соціальних конфліктів виникає найбільша потреба в акціях солідарності. При цьому консолідація дій, чітке усвідомлення мети та адекватний вибір засобів її досягнення виступають факторами, що забезпечують кінцевий успіх справи, в ім'я котрої узгоджують своє волевиявлення люди.

Кожна наукова дисципліна надає поняттю «соціальна солідарність» власного змісту. У зв'язку з цим можна стратифікувати національну, інтернаціональну, класову, расову, релігійну, професійну, територіальну, корпоративну, сусідську, моральну та інші типи солідарності.

У період Другої світової війни конфігурація та співвідношення різних типів солідарності суттєво змінилися. Так, конативний компонент політичної солідарності (спільна поведінка та діяльність у політичній сфері)

найпослідовніше простежувався у таких учасників збройного протистояння як українські самостійники, радянські партизани та нацистська окупаційна адміністрація. Когнітивний компонент (спільне усвідомлення проблем життєдіяльності) рельєфніше виявляється у радянському тиловому соціумі, а також зусиллях української громадськості Східної Галичини, яка діяла під егідою УЦК на чолі з проф. В. Кубійовичем¹⁷.

Поява в роки Другої світової війни багатьох малих і тимчасових соціальних груп зумовила виникнення ситуативної солідарності, що орієнтувалася, насамперед, на виживання.

За цих умов особливого значення набуває один з найважливіших видів соціальної солідарності — добродійність. Враховуючи всі обставини воєнних реалій, слід внести певні корективи в трактування цього терміну. Еволюція цього поняття також має давню історію. У І. Канта добродійність — це «турбота про добробут громадян, що не входить до обов'язків держави»¹⁸. Г. Спенсер наголошував на тому, що це «певні дії, які завдають втіхи іншому та не розраховані на отримання винагороди»¹⁹.

О. Костіна вказує на те, що ця діяльність передбачає «добровільний та безкорисливий перерозподіл коштів, майна чи послуг»²⁰, А. Гончаров трактує її як «специфічну форму соціальної підтримки, що базується на безкорисливому та безплатному наданні матеріальної допомоги нужденним»²¹.

Е. Фомін визначає благодійність як «добровільну діяльність громадян та юридичних осіб з метою безкорисливої (без плакатної чи на пільгових умовах) передачі громадянам або юридичним особам майна, у тому числі й коштів, безкорисливого виконання робіт, надання послуг чи іншого виду підтримки»²².

Ю. Чернецький та О. Моросовський визначили добродійність як «приватну недержавну діяльність, що реалізується в соціальній сфері. Вона є певною ланкою одного з найбільших соціальних інститутів сучасного суспільства — інституту соціальної, політичної та правової діяльності»²³. Ця дефініція видається важливою з огляду на те, що виводить благодійність з маргінесу приватної ініціативи, стихійного прояву почуттів у площину захищеної нормативно-правовими актами, визнаної державою та всіма іншими контрагентами суспільних відносин діяльності.

О. Шекова акцентує увагу на іншій особливості добродійності, вказуючи на те, що до соціальних груп, які потребують соціальної підтримки, належать не тільки бідні, сироти, інваліди, хворі та немічні, а й ті, хто відчуває дефіцит ресурсів для реалізації своїх інтересів (профільних, творчих чи інших)²⁴. Такий погляд на феноменологію добродійності значно розширює її мотиваційні чинники, масштаби і сфери впливу на соціум, а стосовно воєнної доби виводить його далеко за межі віктимної

парадигми, за якої центральним (а то й винятковим) об'єктом благодійних акцій є лише жертви воєнного протистояння.

Інтерпретуючи цю сферу суспільної діяльності в гуманітарно-антропологічному ключі, О. Стрельнікова наголошує: «Під час благодійної діяльності реалізується особистий, інтимний акт, що має етичне навантаження і стає проявом моральної зрілості людини. Займаючись доброчинністю, людина несе особисту відповідальність за сам акт допомоги, за одержувача цієї допомоги, а також і за відносини між ними»²⁵. Дослідниця вказує на те, що одночасно з доброчинністю існують такі прояви соціальної солідарності, як милостиня, філантрологія, меценатство, спонсорство та волонтерство, що перебувають в одній ніші соціальної активності, але мають власну специфіку.

Вмонтовуючи доброчинність у складну конституцію соціальних відносин, слід погодитися з думкою провідних фахівців з цієї проблематики у тому, що її не варто зводити до надання допомоги певним категоріям населення у тісних рамках «дати — одержати», оскільки такий підхід сприяє консервації уявлень про те, що людина виступає лише як об'єкт, а не суб'єкт суспільних відносин і залишається залежним від державних чи недержавних інституцій. У зв'язку з цим ставиться питання про взаємну відповідальність усіх акторів доброчинних акцій. У цьому випадку благодійність перетворюється на один з ефективних інструментів формування громадянського суспільства, в якому домінуючою мотивацією виступає соціальна відповідальність²⁶.

О. Стрельнікова під доброчинністю розуміє «емоційно забарвлену дію або діяльність, яка спрямована на творення, що здійснюється добровільно та безкорисливо особами чи організаціями та виражається у наданні матеріальної, фінансової, інтелектуальної та інших видів допомоги нужденним»²⁷.

В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза й І. Ефрона благодійність визначається як прояв жалю до ближнього й моральний обов'язок того, хто має, поспішати на допомогу незалежному...»²⁸.

О. Єсіна в одній зі своїх публікацій розглянула теоретичні аспекти аналізу доброчинності як соціального явища. У статті висвітлюється різні концептуальні дискурси феномену доброчинності, що виступає структурованим, багатовимірним об'єктом наукового пізнання.

Р. Апресін виокремив кілька підходів до феноменології доброчинності аналізу: негативістський, утилітаристський, етнічний і структурно-функціональний²⁹. Попри не дуже вдалі назви, ці підходи свідчать про складну природу цього явища, що й обумовлює різні візії його сприйняття. Отже, апологети негативістського підходу (на нашу думку, адекватнішою була б дефініція — «конфліктологічного») П. Гольдбах, П. Ла-

фарг, М. Лорі, Б. МанDEVІЛЬ трактують доброчинність як засіб амортизації соціальної напруги та залишення конфліктогенних ризиків. Сучасні «негативісти» критично ставляться до спроб самореклами через благодійність та перетворення її на таку собі «гру почуттів», розвагу чи політтехнологію.

Напрацювання К. Вольного, Т. Фаулера, А. Сміта, Дж. С. Мілля лягли в основу утилітаристського підходу, згідно з яким доброчинність визнається корисною лише в тому її сегменті, який не пов'язаний з системними, організаційними заходами спеціалізованих фондів, оскільки в останньому випадку вони спричиняють формування прошарків, які не бажають активізувати власну волю і внутрішні моральні ресурси для поліпшення свого становища. Водночас представники цього напрямку обстоюють необхідність акумуляції незадіяних фінансово-матеріальних засобів з метою їхнього перерозподілу на користь тих, хто з різних причин їх позбавлений.

Погляди Сократа, Ф. Достоєвського, Л. Толстого, Л. Мелора, К. Льюїса сформували етичний підхід, підґрунтя якого ставлять моральні критерії соціальних зобов'язань тих, хто досяг добробуту, причому йдеться не тільки про милосердя і подолання егоїзму, а й моральної «амбітності».

Представники функціонально-структурного підходу Б. Малиновський, Р. Метрон, Т. Парсон, А. Редкліф-Браун запропонували аналіз доброчинності як підсистеми у складній, багатовимірній системі соціальних зв'язків, що виконує важливу функцію консолідації суспільства³⁰.

Завершуючи огляд теоретико-методологічних аспектів студіювання доброчинності як прояву соціальної солідарності, слід зробити кілька узагальнень.

Феноменологія цього соціального явища, що бере початок з античних часів, давно стала предметом наукового й морально-етичного осмислення. У період глобалізації це явище різко еволюціонувало в бік розширення масштабів та функцій, а також ролі в суспільно-політичному житті.

Однак нові форми благодійності, як позитивні, так і негативні прояви методики дослідження цих процесів не завжди придатні для характеристики доброчинності в умовах Другої світової війни. Екзистенційні обставини воєнної доби сформували особливий, специфічний фон та чинники, що визначали природу, формат, мотиви, механізми і наслідки доброчинності, абсолютно нові, відсутні в мирному соціумі, об'єкти милосердя. Все це диктує необхідність вироблення адекватного методологічного інструментарію для повноцінного дослідження цього явища, реконструкції всіх його складових елементів.

- ¹ *Tesch-Römer K.* Sicherung und Solidarität der Generation / K. Tesch-Römer. — Berlin, 2000.
- ² История теоретической социологии: В 4-х т. / Под ред. Ю.Н. Давыдова. — М., 2001. — Т. 1. — С. 88.
- ³ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. — М., 1996.
- ⁴ Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер / Под ред. М.А. Рубакина. — Минск, 1999.
- ⁵ Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Ф. Тьоніс. — К., 2005.
- ⁶ Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная структура и стратификация / В.И. Добренёв, А.И. Кравченко // Социология: В 3-х т. — М. 2000. — Т. 2. — С. 158.
- ⁷ Урсуленко Ксения. Социальная солидарность: развитие понятия в истории социологии и совершенные интерпретации / Ксения Урсуленко // Социология: история, методы, маркетинг. — 2009. — № 1. — С. 158.
- ⁸ *Tesch-Römer K.* — S. 80–81.
- ⁹ Sztomka P. On the decaing moral space. Is there a way oyt? / P. Sztomka // European Review. — 2002. Vol. 10. — № 1. — P. 63–72.
- ¹⁰ Tragl T. Solidarität und Sozialstaat / T. Tragl // Theoretische Grundlagen. Probleme und Perspektiven des modernen Sozialpolitischen Solidaritätskonzeptes. — München: Hering, 2000.
- ¹¹ Соціологія: терміни, поняття, персоналії / За ред. В. Пічі. — К., 2002. — С. 488.
- ¹² Барбусова С.Ю. Солидарность участников неформальной экономики. На примере стратегии мигрантов и предпринимателей / С.Ю. Барбусова // Социологические исследования. — 2002. — № 4. — С. 4.
- ¹³ Урсуленко К. Назв. праця. — С. 147.
- ¹⁴ Там само. — С. 149.
- ¹⁵ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. — С. 499.
- ¹⁶ Урсуленко К. Назв. праця. — С. 150.
- ¹⁷ Зеленько Галина. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність / Галина Зеленько // Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Spur_2013_3_34.pdf *Studia politologica Ucraino-Polona.* — 2013. Вип. 3. — С. 280–288.
- ¹⁸ Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. — М., — Т. 3. — С. 348.
- ¹⁹ Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер. — К., 1997. — С. 42.
- ²⁰ Костина Е.Ю. Благотворительность в российском обществе как социальный институт и вид социальной деятельности: на материалах Приморского края: дис. ... канд. соц. наук / Е.Ю. Костина. — Владивосток, 2005. — С. 7.
- ²¹ Гончарова А.Н. Социальная и благотворительная деятельность / А.Н. Гончарова // Благотворительность в России. Социальные и исторические исследования. — СПб., 2001. — С. 692.
- ²² Фомин Э.А. Благотворительность как социокультурный феномен в России / Э.А. Фомин. — СПб., 1999. — С. 23.
- ²³ Чернецкий Ю.А., Моросовский А.Н. Благотворительность как социальный институт современного общества организации. Харьковские социологические чтения. Доклады и сообщения участников / Ю.А. Чернецкий, А.Н. Моросовский. — Х., 1995. — С. 10.
- ²⁴ Шекова Е.Л. Особенности маркетинга благотворительных организаций / Е.Л. Шекова // Маркетинг в России и за рубежом. — 2006. — № 4. — С. 111–112.
- ²⁵ Стрельникова О.О. Основні підходи до визначення поняття «добročинність» / О.О. Стрельникова // Наукові праці. Соціологія. — Вип. 165. — Т. 117. — С. 52.

²⁶ Фомин Э.А. Назв. праця. — С. 25.

²⁷ Стрельникова О.О. Назв. праця. — С. 53.

²⁸ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — в 82 тт., Изд. 4-е, доп. Т. 3. — М., 2001. — С. 234.

²⁹ Апредин Р.Г. Дилеммы благотворительности / Р.Г. Апредин // Общественные науки и современность. — 1997. — № 6. — С. 56–67.

³⁰ Див.: Редклиф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А.Р. Редклиф-Браун. Пер. с англ. — М., 2001.

В статье рассматриваются методологические подходы к изучению феноменологии социальной солидарности и благотворительности. Освещаются теоретические и концептуальные наработки ведущих зарубежных и отечественных специалистов в этой тематической нише, содержательное наполнение основных категорий и понятий, которыми они оперируют. Научный дискурс в этом сегменте представлен сквозь призму событий Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, социум, социальная солидарность, благотворительность, общественная солидарность и самоорганизация.

The article considers the methodological approaches of the study of the phenomenology of social solidarity and charity. Theoretical and conceptual developments of leading foreign and domestic experts in this topic, the substance of the main categories and concepts which they operate are highlighted. Scientific discourse in this segment is represented through the prism of the events of World War II.

Keywords: World War II, society, social solidarity, charity, civic solidarity and self-organization.

Ярослав Борицук
(Київ)

ПОЛЬСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЇ ПАЦИФІКАЦІЇ МАЛИНА 13 ЛИПНЯ 1943 РОКУ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Стаття являє собою джерелознавчий аналіз польської та української версій пацифікації села і колонії Малин Дубенського повіту. Розглядається комплекс усних та документальних джерел, використаних польськими та українськими дослідниками для реконструкції подій 13 липня 1943 р. в Малині.

Ключові слова: пацифікація, допоміжна поліція, Малин, Волинь, історичні джерела.

Наукові та політичні дискусії довкола польсько-українського конфлікту на Волині в 1943–1944 рр. стають справжнім викликом партнерським і добросусідським відносинам між обома країнами. Прикро спостерігати за тим, як науковці з обох сторін недобросовісно та тенденційно підходять до підрахунку кількості жертв, ретельно досліджуючи власні жертви та ігноруючи жертви іншої сторони. Особливо придатними для таких маніпуляцій є усні свідчення. Яскравим прикладом такого підходу істориків до встановлення кількості жертв конфлікту 1943–1944 рр. є село Малин (тепер Млинівського району Рівненської області).

Уперше Малин згадується в записі XV ст., однак найбільший розквіт поселення розпочинається в другій половині XIX ст., коли місцевий землевласник продав належні йому землі чеським переселенцям, які заснували окрему колонію. З тих пір поселення почали розрізняти в народі на Малин Український і Малин Чеський, хоча офіційно в Другій Речі Посполитій існували село й колонія Малин¹. Загалом, українці та чехи мирно співіснували на цій території від другої половини XIX ст. і аж до 1943 р.

13 липня 1943 р. село Малин Український і колонія Малин Чеський були спалені, загинуло 374 чехи, 132 українці та 26 поляків. Першим до проблематики пацифікації Малина звернувся чеський дослідник Францішек Пекса (чес. *Frantisek Pexa*), який ще 1944 р. видав свідчення вцілілих чеських жителів Малина й висновок комісії генерала Людвіга Свободи². З падінням комунізму в Центральній і Східній Європі Малинська трагедія привернула увагу польських та українських академічних

істориків та краєзнавців (В. і Є. Семашки, Г. Мотика, В. Косик, Г. Бухало, О. Денищук, В. Сергійчук, В. В'ятрович, І. Пушук та інші). З початку 2000-х рр. в Інтернеті з'явився великий масив популярно-меморіальних публікацій, які торкалися подій у Малині 1943 р.³ Польські та українські дослідники й публіцисти по-різному трактують події, що трапилися в селі та колонії Малин. Передусім, автор ознайомився із електронною публікацією Джареда Макбрайда⁴, що змусила ще раз ретельно перевірити відповідність використаних джерел та зроблених висновків у працях українських і польських дослідників. Звертаємо увагу, що Дж. Макбрайд був першим, хто підійшов до проблеми верифікації історіографічних напрацювань з історії Малинської трагедії. Науковець оприлюднив свої міркування на науковій конференції, присвяченій проблемам пам'яті про Другу світову війну, яка відбулася в Києві 2009 р. Однак наданий ним текст в якості тез до конференції не відповідає науковим критеріям, оскільки в ньому відсутні належним чином оформлені посилання.

Отож, зупинимось детальніше на польській та українській мікро-історії подій у Малині й особливу увагу приділимо аналізу використаних джерел.

Польська версія подій у Малині

Польська версія подій 13 липня 1943 р. у Малині найповніше представлена у праці Владислава і Єви Семашків «Геноцид поляків на Волині...»⁵. Згідно з переконаннями авторів, напруження й конфлікти між українцями, поляками та чехами розпочалися одразу з початком Другої світової війни. Уже 18 вересня 1939 р. українці захопили працівників поліційного відділку в Чеському Малині і везли їх до Дубна, по дорозі комендант-поляк намагався втекти, через що був застрелений. Згідно із запропонованою авторами термінологією, це єдина «польська жертва» власне українських націоналістів у Малині.

Найкривавіший епізод історії Малина трапився 13 липня 1943 р. Польські дослідники пишуть, що ранком цього дня з міста Олики приїхав відділ СС (нім. *Schutzstaffel*) разом з українською поліцією. Спочатку карна експедиція оточила село (Малин Український), частина мешканців якого утекла, а згодом — колонію (Малин Чеський). Серед чехів обрали групу з 30–40 осіб, які доправляли пограбоване майно та худобу до Олики. У результаті пацифікації було вбито 374 чехи, 132 українці та 26 поляків. Ці 532 особи автори трактують як «жертв німецько-українського злочину»⁶. Окрім того, упівцями 1943 р. було вбито ще двоє чехів, а 1944 р. — ще одна чешка.

Детальну увагу слід приділити джерельній базі, яка використана польськими авторами. На перший погляд, В. і Є. Семашки використали у

своєму дослідженні широку доказову базу із 22 джерел⁷. Однак більш детальний аналіз показує, що така кількість є значно перебільшеною. До цього числа увійшло аж 6 інтерв'ю з Романом Кухарським, проведених самими Семашками (від 24 квітня, 9 і 26 травня, 4 серпня, 24 жовтня 1995 р та від 25 квітня 1996 р.), та ще одне його свідчення із Центральної військової бібліотеки у Варшаві. Загалом подані джерела за номерами 609, 1549, 1550, 1551, 1552, 1553 та 1555 слід об'єднати в одне джерело — свідчення Романа Кухарського.

Наступне коло джерел пов'язане з дослідником історії чеської меншини на Волині Їржі Гофманом. Це два його свідчення із власного архіву Семашків (1442 і 1443) та дві книги його авторства. Слід зазначити, що у свідченні № 1442 Їржі Гофман ретранслював історію від третьої особи, яку йому розповів один чех, що пережив пацифікацію⁸. У розповіді йшлося про те, що в карній експедиції в Малині Українському був солдат у німецькій формі, який говорив польською й попередив одну польку про небезпеку того, що така сама доля чекає і Малин Чеський. Доволі показовим є те, що В. і Є. Семашки однозначно відкинули цей опосередкований натяк на участь поляків у пацифікації Малина. На думку авторів книги «Геноцид поляків на Волині...», участь польської допоміжної поліції в пацифікації Малина не є можливою, оскільки в протоколі комісії Л. Свободи немає згадок про участь поляків, а солдат, який говорив польською, міг бути німцем, який походив із теренів, заселених німцями і поляками, як от, наприклад, Сілезія. Тим не менше, подібні аргументи про відсутність згадок щодо участі українських націоналістів під час пацифікації Малина у висновку радянської комісії з розслідування злочинів німецьких загарбників і комісії Л. Свободи польськими авторами до уваги не беруться. За такою ж логікою, можна припускати, що учасники пацифікації, які розмовляли українською, могли бути поляками, які походили зі спільно заселених теренів (наприклад, Холмщина чи Підляшшя).

Цей епізод показує, що В. і Є. Семашки працювали над своєю працею в національному польському наративі. У ньому українцям відведена незavidна роль убивць, а полякам — жертв. Звідси й методологічний підхід до опрацювання джерел: будь-які опосередковані свідчення про участь української поліції є беззастережною правдою, а джерела такого самого типу про участь польської поліції відкидаються, як такі, що не є можливими.

Історіографічні напрацювання Ї. Гофмана представлені його короткою розвідкою на 32 сторінки «Чехи на Волині. Основні відомості» (2324) та книгою у співавторстві «Волинські чехи в першому і другому періоді» (2325), ознайомитися з якою не вдалося. Цікава деталь, що у своїй праці

«Чехи на Волині» Їржі Гофман не надає прямих звинувачень українців у пацифікації колонії Малин, а покладає вину за знищення на німців: *«Війська нацистської Німеччини знищили Чеський Малин з більшою брутальністю, ніж в Чехії село Лідиче. У Чеському Малині спалили та вбили 374 особи чеської національності, в тому числі 105 дітей до 14 років»*⁹. У книзі відсутня інформація про участь української допоміжної поліції в пацифікації Малина. Показово, що Ї. Гофман досить критично висловлюється про українське підпілля, пише, що УПА вбивала вцілілих євреїв і поляків заради етнічної чистоти України. Автор подає інформацію, що упівці атакували деякі чеські села в західній Волині і вбили близько 300 чехів¹⁰, але це не стосується колонії Малин.

Окрім того, назва книги у співавторстві також не містить якихось звинувачень проти українців. У той же час його свідчення з архіву Семашків мають промовисту назву «Список волинських чехів, замучених прислужниками бандерівських груп»¹¹. Ці чотири джерела також можна об'єднати як відомості від Ї. Гофмана.

В одне джерело слід об'єднати і два свідчення Ярослава Меца (1616 і 1617), який є учасником товариства чехів, переселених із Західної України. У цьому чеському свідченні містяться прямі звинувачення української допоміжної поліції в знищенні Малина: *«від початку виселення наших громадян з Волині ми контактуємо між собою і згадуємо ті важкі часи. Ніхто і ніколи не мав сумніву, що злочин той скоїли німці за участі української поліції»*¹². Вважаємо, що таке свідчення не може вважатися історичним джерелом і служити доказом, а є лише особистою думкою Я. Меца, оскільки він не є ні очевидцем, ні учасником, ні дослідником тих подій. Залучаючи чеські джерела в якості звинувачення проти української поліції, В. і Є. Семашкам належало б опитати чеських мешканців Малина, які були свідками досліджуваних подій та пережили їх. Адже існує інформація, яку, до речі, вони також подають у своїй книзі, що кільком чехам вдалося вижити під час знищення Чеського Малина. В їхньому дослідженні не вистачає спогадів уцілілих чехів. Отже, свідчення Я. Меца не можуть бути достовірним джерелом, а є лише його особистою думкою.

Стосовно праці «Хроніка Чеського Малина» 1984 р. видання, авторства Йозефа Алоїза Мартиновського та Вацлава Сірца, польські автори подали неправильну бібліографію. Книга з такою назвою справді існує, однак вона була видана 1945 р., перевидавалася, але її єдиним автором є Й. А. Мартиновські¹³. У цій праці пацифікація Малина розглянута найбільш детально. Чеський автор не висуває звинувачень щодо участі української поліції в розправах¹⁴.

У другому томі «Історії волинських чехів» Ярослава Вацуліка також розглядаються події пацифікації Малина, однак жодних згадок про участь

української чи польської допоміжної поліції в ній немає¹⁵. Я. Вацулік єдиними виконавцями цього злочину називає німців. Автор зазначає, що це відбувалося під час польсько-українського етнічного конфлікту, однак він порівнює становище українців зі становищем чехів.

Наступним блоком джерел є польські документи особового походження. Це свідчення учасників польського підпільного руху на Волині (322, 578), групове свідчення з архіву Семашків (1396) та одне свідчення з Інституту Гувера в США (504, Hoover Instytution on War, Rewolution and Pease w Stanford). Такого типу джерела можуть бути доволі тенденційними, оскільки походять від однієї зі сторін конфлікту. Однак у праці «Геноцид поляків на Волині...» ці свідчення використані для загального окреслення відносин між чехами, українцями та поляками в Малині, подій вересня 1939 р. і не слугують підтвердженням участі українців у пацифікації села й колонії Малин. Спогади поляків, мешканців колонії Малин, у дослідженні не використано.

В. і Є. Семашки у своєму дослідженні подій у селі й колонії Малин майже не використовували тогочасні архівні джерела. Єдиним використаним польським документом є 32-й номер газети «Інформаційний бюлетень Малопольщі» за серпень 1943 р. (2389). У цьому випуску польської підпільної газети розповідається, що гебітскомісар з Дубна на зібранні старост сіл оголосив, що пацифікація Малина була помилкою, а наказ про призупинення операції прийшов запізно¹⁶. Це лише підтверджує той факт, що знищення села й колонії Малин було сплановано та організовано німецькою адміністрацією, натомість про участь української допоміжної поліції, як впливає з цитати, не йдеться.

Провідний польський дослідник Волинської трагедії Гжегож Мотика лише побічно торкнувся у своїй праці «Від Волинської різанини до операції „Вісла”» подій липня 1943 р. в Малині. Слід наголосити, що професор Г. Мотика безпосередньо не досліджував пацифікацію Малина, але не оминув цієї тематики в розділі «Антинімецький виступ». Його думка стосовно подій в Малині не є такою однозначною, як у Семашків, та стосується можливої участі польської поліції: *«в пацифікації Малина, в якій загинуло понад 600 осіб, переважно чехів, польська поліція або взагалі не брала участі, або її участь була мінімальною»*¹⁷. Про можливу участь української поліції він не пише. Не можна погодитися із Дж. Макбрайдом у тому, що Г. Мотика є єдиним з-поміж обох таборів, хто визнає участь у пацифікації Малина власної етнічної групи. Представлена цитата з його найвідомішої праці вказує на те, що він скоріше уникає цієї теми. На підтвердження своєї тези Дж. Макбрайд наводить невідому статтю Мотики під назвою «Карта»¹⁸.

Отже, з 22 джерел, заявлених авторами «Геноциду поляків на Волині», лише вісім стосуються подій 13 липня 1943 р. в Малині. З них

чотири є свідченнями Р. Кухарського, два — праці Ї. Гофмана «Чехи на Волині. Основні відомості» та «Волинські чехи в першому і другому періоді», а також публікації «Хроніка Чеського Малина» авторства Ї. Мартиновського та «Історія волинських чехів» Я. Вацуліка.

Свідчення Романа Кухарського не можуть бути повноцінними усними джерелами з досліджуваної мікроісторії, оскільки позначені цілою низкою серйозних вад. По-перше, Р. Кухарський, як випливає з наданих Семашками уривків, не був ні мешканцем села та колонії Малин, ні очевидцем подій 13 липня 1943 р., а лише переповідає свідчення якихось третіх осіб без імені й прізвища. По-друге, він був солдатом 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової, яка брала участь у знищенні українського населення, належить до однієї зі сторін конфлікту, а його свідчення можуть мати суб'єктивний характер. По-третє, звинувачення на адресу української поліції містяться лише в зібраних Семашками свідченнях Р. Кухарського й відсутні в його інтерв'ю, що зберігається в Центральній військовій бібліотеці Варшави, оскільки на нього немає посилення. По-четверте, закладаються сумніви стосовно методологічних і прикладних засад проведення інтерв'ю з Р. Кухарським, адже В. і Є. Семашки аж сім разів опитували цього респондента, а оригінали записів залишаються неопублікованими та недоступними для інших дослідників.

Стосовно праць чеських авторів, то їх усіх об'єднує відсутність посторінкових посилань, де міститься інформація про участь українців у знищенні Малина. У трьох опрацьованих книгах не міститься інформації про участь української поліції в пацифікації Малина. Триває пошук над працею «Волинські чехи в першому і другому періоді» Ї. Гофмана, яку, на жаль, не вдалося опрацювати.

Автор статті не погоджується з висновками американського історика Дж. Макбрайда, який написав про працю В. і Є. Семашків наступне: *«Саме у цьому проекті ми знаходимо найбільш серйозну наукову спробу щодо Малина. Автори описують мікроісторію Малина до і під час війни, висвітлюючи всі атаки на Малин українських націоналістів, чого не було зроблено в жодній іншій роботі. Більше того, вони використовують численні інтерв'ю з жителями Волині часів війни, а також архівні та чеські джерела. Вони дійшли висновку, що німці за допомогою українських поліцаїв здійснили операцію»*¹⁹. Тобто, здійснивши аналогічну з нашою перевірку використаних Семашками джерел, Дж. Макбрайд дійшов висновку, що участь української поліції в пацифікації Малина є доведеною. Американський дослідник жодним чином не зазначив, що принаймні три з чотирьох праць чеських авторів, на яких посилаються Семашки, не містять інформації про участь українців у пацифікації Малина. Дж. Макбрайд також злукавив щодо «численних інтерв'ю з

жителями Волині тих часів», бо стосовно подій 13 липня 1943 р. в Малині Семашками використано лише чотири свідчення одного Романа Кухарського, який до того ж був вояком 27-ї Волинської дивізії піхоти АК. Не відповідає дійсності у висновку Дж. Макбрайда й те, що ними використано «архівні джерела», адже Семашки залучили лише один документ (польська підпільна газета), але і в ній немає згадки про участь українців у пацифікації Малина. Слід зазначити, що Дж. Макбрайд намагається позиціонувати себе як неупередженого західного дослідника, який стоїть осторонь від польсько-українських наукових суперечок, однак він «закриває очі» на відверті факти маніпуляції і з боку В. і Є. Семашків стосовно участі української поліції в Малинській трагедії. Американський дослідник підтримує польську версію подій у Малині, його не бентежить те, що Семашки кваліфікували їх як «німецько-український злочин», а це фактично прирівнює українців до нацистів.

Опрацюючи праці чеських авторів, як це подають Семашки, неможливо не натрапити на свідчення чехів, які вижили під час пацифікації Малина. Про ці свідчення польські автори завбачливо «забули», а Дж. Макбрайд делікатно зазначив: *«Незважаючи на серйозність дослідження, Семашки ретельно уникали розглядати польську участь в операції, стверджуючи, що цього просто не могло бути. Семашки ґрунтовно опрацювали українське питання щодо Малина і дійшли досить інформативних висновків, але їхня неспроможність визнати доведену участь польської поліції показує їхню власну необ'єктивність, коли йдеться про оцінку Малина на етнічному рівні»*²⁰. У той же час Макбрайд не є таким поблажливим стосовно українських вчених, яких він відкрито звинувачує у фальсифікаціях та перекручуванні фактів. Такі подвійні стандарти щодо критики українських і польських учених показують певну упередженість та тенденційність американського дослідника.

Однак слід повернутися до свідчень вцілілих після пацифікації Малина чехів, з якими ознайомлені і Семашки, і Дж. Макбрайд. Вони були видані Ф. Пексою²¹ ще до закінчення Другої світової війни. Навесні 1944 р., коли Червона армія щойно увійшла до Західної України, Надзвичайна державна комісія (далі — НДК) із розслідування злочинів фашистських загарбників зібрала сім свідчень²², а саме: Яна Чінки 1891 р. н., Вацлава Кіншта 1887 р. н., Анни Поспішілової 1910 р. н., Марії Заїцової 1914 р. н., згадуваного нами Йозефа Мартиновського 1903 р. н., Антоніна Жроута 1914 р. н. і Людмили Чінкової 1927 р. н. Усі опитані респонденти були мешканцями колонії Малин чеської національності та очевидцями подій 13 липня 1943 р.

У своїх розповідях свідки торкалися проблематики етнічної приналежності виконавців та жертв пацифікації Малина. Як впливає зі

свідчень, жертвами цієї акції були чехи й українці, польські жертви не взяті до уваги. У той же час інформація про виконавців є доволі розлогою. Так Ян Чінка розповів, що серед німців були російські білогвардійці й поляки з колонії Неротівка (чес. *Nerotivka*) та інших сіл²³. Вацлав Кіншт зазначив, що серед німців був один поляк, колишній начальник польської поліції на прізвище Пачковскі²⁴. Людмила Чінкова також зазначила, що серед нападників був один, який добре говорив чеською мовою, а деякі також російською й польською²⁵. Йозеф Мартиновскі дав найбільш розлогі свідчення. Він вказав, що між німцями були вояки, які добре говорили польською, один говорив чеською, але був у формі української поліції, деякі також говорили російською. Поляки були одягнені в цивільне, але зі зброєю в руках. Під час грабунку майна свідок впізнав наступних польських поліціантів з міста Олики: Яна Скожепу, Владислава або Антоніна Цміловського, Юзефа Сосновського. Усі вони родом з села Наратовка Острожецького району²⁶. Антонін Жроут є єдиним представленим чеським свідком, який розповів, що серед німців деякі говорили російською й польською, та додав, що серед нападників були й українці, одягнені в чорну уніформу допоміжної поліції²⁷. Логічно, що В. і Є. Семашки, через свої переконання просто не могли використати такі свідчення у своїй праці, хоча й були з ними ознайомлені. Дж. Макбрайд хоч і зазначає про ці свідчення, однак ставить під сумнів їхню репрезентативність: «Навряд чи набір розрізнених свідчень знайшов своє місце у маленькій брошурі під назвою *Nzeapotenete Pomstime! ?*»²⁸. Тут також не можна погодитися з американським дослідником. По-перше, це свідчення чехів — очевидців Малинської трагедії, які не є зацікавленою стороною в польсько-українському конфлікті. Логічно, що їх небагато, адже майже всі мешканці села, очевидці пацифікації, були вбиті, тому про репрезентативність вибірки говорити недоречно. По-друге, вони зібрані в квітні 1944 р., тобто одразу після знищення Малина, хоча й представниками радянської влади. По-третє, свідчення виконані досить професійно, у них присутні необхідна біографічна довідка кожного респондента і підпис, що підтверджує надану інформацію.

Українська версія подій у Малині

В українській історіографії події в селі й колонії Малин 13 липня 1943 р. представлені в публікаціях Володимира Косика, Володимира Сергійчука, Олександра Денищука, Володимира В'ятровича, Івана Пушука та інших.

Ще в 1993 р. В. Косик написав про те, що німці спалили село Малин з 850 мешканцями²⁹. Джерелом такої інформації був документ з «Літопису

УПА», до аналізу якого ми повернемося нижче. Однак дослідник не вказав жодної інформації про участь польської поліції в Малині.

Натомість В. Сергійчук у праці «Трагедія Волині» покладає провину за знищення Малина повністю на поляків. Так, 13–14 липня 1943 р. «унаслідок польських нападів знищено велику кількість мирного населення в Луцькому районі: Малин — 740 (624 чехи, 116 українців) (ЦДАВОВУ: Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 18)»³⁰. Тут ми маємо справу з маніпуляцією, адже така інформація за наведеним посиланням відсутня. Проте в зазначеній справі виконавцями пацифікації Малина названо німців³¹.

У праці О. Денищука «Боротьба УПА проти німецьких окупантів» розповідається про те, що на Малин напали німці й поляки в кількості 1500 чоловік³². На захист села виступила місцева боївка УПА, члени якої полягли в бою з нападниками. Автор подає поіменний список загиблих упівців. Джерелами для написання такої версії подій послужили матеріали з особистого архіву О. Денищука. Аналіз цих джерел є ускладненим, оскільки вони неопубліковані, як і у випадку з архівом Семашків. Серед доступних джерел автор посилається на статтю Г. Бухала «Поєдинок з фон дем Бахом»³³. У ній відсутні посилання, поляки згадуються тільки побіжно, а основними виконавцями знищення Малина названо німців; пацифікація 13 липня 1943 р. порівнюється зі знищенням села Лідице в Чехії. Також О. Денищук посилається у своїй праці на книгу Лева Шанковського «Українська повстанська армія. Україна в Другій світовій війні», яка видана на еміграції та відсутня в бібліотеках Києва. Достовірність можливих звинувачень на адресу польської поліції в цій книзі можна ставити під сумнів, оскільки Л. Шанковський був членом ОУН і є зацікавленою стороною в конфлікті на Волині.

В. В'ятрович у своїй праці «Друга польсько-українська війна» також вказує на участь поляків у пацифікації Малина, посилаючись на повідомлення рівненського єпископа Платона до митрополита Полікарпа³⁴. Така інтерпретація має право на існування, однак посилання на одне джерело, навіть архівне, потребує подальшої верифікації. Особливо це необхідно при дослідженні такої складної історії, як у випадку із селом Малин. На жаль, цього автором зроблено не було. Крім того, єпископ Платон не був ні свідком, ні очевидцем тих подій.

Польський історик, українець за походженням, М. Сивіцький спробував спростувати польську версію подій у Малині³⁵. Як аргумент, він наводить цитату із щоденника М. Федорчука, який був священиком із сусіднього з Малином села Романів. У ньому йдеться про те, що німці й поляки прибули до Малина ще з вечора 12 липня 1943 р. та залишилися там на ніч. У праці відсутнє посилання, де зберігається цей щоденник.

Однак така версія не підтверджується іншими джерелами, особливо свідченнями чеських очевидців.

І. Пущук у виданні «Волинь та Холмщина в 1943–1944 рр. Українські жертви» опублікував п'ять свідчень стосовно подій у Малині³⁶. Чотири свідчення надали українці (Іван Миколайович Вайнер, Наталія Іванівна Ващук, Антон Іванович Кальков, Ганна Федорівна Калькова (Парфенюк)), одне — чеський свідок (Йозеф Жепік).

Найбільш інформативним та розлогим є свідчення І. Вайнера, до переваг якого слід віднести те, що респондент був мешканцем села Малин і очевидцем тих подій. І. Вайнер висловлює припущення, що в акції брали участь поляки, які знали українську мову. Як аргумент він наводить наступні слова: *«Більшість наших українців, старші люди, тільки так казали: «То були поляки». А чого уміли по-українськи — то ж між українцями жили»*³⁷, розповідає, що ті, хто оточили дітей, які пасли худобу, теж були поляками. Слід зазначити, що його свідчення є суголосним зі свідченням Я. Меца. Різниця полягає в тому, що на відміну від зустрічей чеських переселенців, де йшлося про те, що в знищенні Малина брали участь українці, І. Вайнер свідчить: *«після того погрому не раз, як зберуться старші люди, а ми, підростки, там були, — міркують: „Хто спалив Малин і за що?“*. Сам же пам'ятаю: як йшли ті ніби німці на Малин і нас забрали, то говорили по-українськи... Люди кажуть: „То не могли бути німці. І українці не могли своїх палити!... То поляки з Константинівки. Жили між українцями, ходили в українську школу, з українцями вчилися...”»³⁸. На користь причетності поляків до пацифікації Малина І. Вайнер зазначає, що був одним із тих, хто переганяв награвану худобу до замку в місті Олика, де була розташована польська пляцувка (озброєний пункт).

Багато запитань виникає при аналізі коротенького свідчення Н. Ващук, яка того дня пасла корів. Вона розповідає, що люди, які оточили Малин, говорили по-польськи: *«Нас погнали до села на майдан. Туди стали збирати людей із села. Говорили з людьми по-польськи»*³⁹. Якщо з контексту ще можна припустити, що ця жінка родом з Малина, то незрозуміло, як вона зуміла врятуватися, хто безпосередньо знищував мешканців села, яка доля її родини тощо.

Свідчення А. Калькова також є доволі опосередковане, оскільки в той час він мешкав у сусідньому селі та не був безпосереднім свідком тих подій. Респондент переповідає відомості від третіх осіб стосовно пацифікації Малина: *«Були німці і були поляки. Люди, які вціліли казали: пізнали знайомих із них. Розказували: бачили серед тих, хто напав, поляків»*⁴⁰. Єдиною інформацією, хоча знову ж таки з третіх вуст, що може братися до уваги, є епізод, який пережила мати респондента: *«Мама*

осталася вдома пекти хліб. Як нападники стали бігати по хатах, вона втекла в садок, сховалася в бур'яні. Потім теж казала, бачила знайомих поляків»⁴¹. Однак це стосується не Малина, а сусіднього села Уїздці. Отже, з огляду на вищезазначені деталі, свідчення А. Калькова не може бути вірогідним усним джерелом подій 13 липня 1943 р. у Малині.

Не може вважатися доказовим свідченням про події 13 липня 1943 р. у Малині, або потребує серйозного уточнення, і свідчення Г. Калькової. Вона також розповіла, що в пацифікації Малина брали участь німці разом з поляками: *«Скажу: як напали на Малин, то разом з німцями були і поляки»* та *«поляки, німці то робили»*⁴². Невідомо, чи була вона в той час мешканкою Малина та очевидцею подій 13 липня 1943 р. З контексту видається, що Г. Калькова висловлює тільки власну думку.

У той же час, її розповідь містить історію взаємодопомоги та порятунку українців та поляків, хоча й переказану від третьої особи. Цей випадок не вписується в загальний тренд українських свідчень, в яких негативно зображують поляків і звинувачують їх у пацифікації Малина. Г. Калькова повідомила наступну інформацію: *«Поляк Казьмірський був українцю Видавському друг. Тоді зайшов до Видавського, сказав: «Сиди в хаті, нікуди не виходь. Якщо вийдеш, тебе уб'ють». Написав йому писульку і сказав: «Як прийдуть до тебе і будуть говорити чи по-німецьки, чи по-польськи, ти їм її дай. Прочитають і підуть» ... І правда, прийшли вони до нього до хати, показав писульку, прочитали. В хаті всі з його сім'ї сиділи, нікуди не виходили. Їх не чіпали»*⁴³. До переваг цієї історії допомоги і порятунку слід віднести те, що вона містить конкретні прізвища причетних осіб, які можливо перевірити на достовірність. Ці спогади підтверджені свідченнями Й. Мартиновського, взятими ще 1944 р. Чеський мешканець Малина розповів, що одна українська родина вціліла через те, що показала документи фольксдойчів⁴⁴. Враховуючи всі вищезазначені зауваги, свідчення Г. Калькової не можна вважати за усноісторичне джерело подій 13 липня 1943 р., за винятком історії про допомогу та порятунок.

Важливим усним джерелом, опублікованим в праці І. Пущука, є інтерв'ю з Йозефом Жепіком, чехом за національністю. Респондент народився 2 лютого 1934 р. в колонії Малин Чеський і проживав там до 13 липня 1943 р. Й. Жепік про участь поляків в пацифікації Малина розповів наступне: *«Була в Малині і польська поліція, а також поляки зі зброєю з Олики, які накладали продукти на вози, везли їх до себе, до Олики»*⁴⁵, хоча не можна достеменно стверджувати, що респондент особисто бачив польську поліцію. Можливо, він отримав цю інформацію з чеських архівів, з якими ознайомлений, як випливає з контексту. В інтерв'ю наявна співставна інформація зі свідченням І. Вайнера. Й. Жепік

також розповів, що мав розмову з українцем Володимиром Заїцем, малинцем, якого того дня примусили доправляти худобу до міста Олики, де польські жінки «виривали» чеських корів із їхніх рук. На думку Й. Жепіка, головною причиною участі поляків в пацифікації колонії Малин був голод серед населення бази в Олиці, тому їхньою метою було отримання продовольства. Зі спогадів не зрозуміло, як респонденту вдалося пережити пацифікацію, а також те, чи І. Пушук самостійно взяв інтерв'ю чи це передрук, адже у книзі відсутнє посилання на джерело.

Інтерв'ю з Й. Жепіком є цінним усним джерелом подій 13 липня 1943 р. в колонії Малин Чеський та має низку переваг, а саме: респондент народився і мешкав у колонії Малин Чеський; був безпосереднім свідком досліджуваних подій; не є зацікавленою стороною в трактуванні подій польсько-українського конфлікту на Волині, оскільки загальновідомо, що волинські чехи займали нейтральну позицію.

З метою верифікації усних свідчень було опрацьовано два документи з фондів державних архівів України, які стосуються досліджуваної проблематики — доповнення до звіту за липень 1943 р. з території Луцької округи УПА-Північ⁴⁶ та висновок⁴⁷ (російською мовою) НДК зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників по Ровенській області. Окрім того, проаналізовано документи з другого тому старої серії Літопису УПА — вісті з округ за вересень 1943 р. та донесення «Терор окупанта й самооборонні дії населення»⁴⁸.

У доповненні до звіту з Луцької округи УПА-Північ йдеться про те, що 13–14 липня 1943 р. каральна акція німецької адміністрації охопила не лише Малин, а й інші навколишні села. Жертви німецьких акцій 13 і 14 липня в Острожецькому і Луцькому районі зафіксовано в наступних населених пунктах⁴⁹:

1) с. Малин — вбитих 624 чехів і 116 українців — разом 740 осіб, село знищене;

2) с. Яловичі — вбитих 18 осіб, знищено 77 господарств;

3) с. Ворчин — вбитих 15 осіб, знищено 53 господарства;

4) с. Мала Городниця — вбитих 6 осіб, знищено 30 господарств;

5) с. Велика Городниця — вбитих 10 осіб, знищено 50 господарств;

6) с. Ярославичі — знищено 2 господарства.

В. Сергійчук, посилаючись на цей документ, поклав відповідальність за знищення Малина на поляків. У цьому доповненні до звіту відсутні відомості про участь у цих каральних акціях польської чи української допоміжної поліції. Про таке зловживання цим документом американський дослідник Дж. Макбрайд написав: *«Сергійчук використовує також «ситуативний звіт» УПА, щоб звинуватити поляків не тільки у малинській події, але також і в операціях ще проти п'яти інших сіл — йдеться*

про звіт, де поляки не згадуються взагалі»⁵⁰. Повністю погоджуємося з критикою американського дослідника на адресу професора Сергійчука.

В цьому доповненні немає згадки про польські жертви пацифікації Малина, що є цілком логічним з огляду на те, що це документ українського націоналістичного підпілля. Не зрозуміло, чому відсутня згадка про участь польської поліції в знищенні Малина, адже упівські документи рясніють звинуваченнями поляків у співпраці з німцями під час каральних експедицій 1943 р. на Волині.

Відсутня згадка про участь у пацифікації Малина допоміжної поліції — української чи польської — і у висновку НДК із розслідування злочинів німецьких загарбників, де подається наступна версія подій: *«13 юля 1943 г. немцы окружили колонию и село Малино (Острожецкий р-н) ... Проверив документы, разделили всех людей по национальности: чехов отдельно, украинцев отдельно, поляков отдельно. Немцами истреблено в колонии Малино 674 чел., и в селе Малино 200 чел.»*⁵¹.

Натомість у другому томі «Літопису УПА» старої серії, виданому 1985 р. в Торонто, натрапляємо на прямі звинувачення польської допоміжної поліції. Так, у вістях з округ за вересень 1943 р. пацифікацію Малина окреслено як «звірство німецького окупанта та його прислужників ляхів»⁵². Ідентична інформація подана і в донесенні «Терор окупанта й самооборонні дії населення»: *«Польська поліція і відділи узбеків під німецькою командою загнали людей до місцевої дерев'яної церкви, до шкільного будинку та до клунь, і всіх їх живцем спалили. ... Разом згинуло тут жахливою мученицькою смертю 850 осіб, українців і чехів»*⁵³.

Укладачі другого тому «Літопису УПА» зазначають, що оригінали обох документів зберігаються у фондах Архіву Закордонного проводу Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР). Однак до нас вони дійшли не як передрук першоджерела, а як копія з копії. Вісті з округ за вересень 1943 р. передруковано з «підпільної газети «Інформатор», видання УПА, друкарня «Воля народам», р. 2, ч. 13–20 (16–23), 1 лип. до 15 жовт. 1943 р.»⁵⁴. Ще довші перипетії випали на долю донесення «Терор окупанта й самооборонні дії населення»⁵⁵. Як зазначають редактори, його взято зі збірки «З хроніки подій на українських землях (рік 1943)». Укладачем цієї збірки був Володимир Макар, працівник Реперентури інформації та пропаганди. Із поданої інформації стосовно створення цього збірника подій, можна зробити висновок, що праця В. Макара не є виданням оригінальних джерел. Це компіляція зі щомісячних повідомлень районних проводів ОУН, які доповнено короткими витягами зі звітів відділів УПА та з підпільної преси. Крім того, над заголовком збірки зроблена замітка: «З архівальних матеріалів. Переписано в травні 1946 р.»⁵⁶. Ознайомившись до цього з багатьма звітами і доне-

сеннями українського підпілля з фондів державних архівів України, та співставивши їх з поданими у збірнику В. Макара, можна стверджувати, що останні пройшли літературну обробку. Американський дослідник Дж. Макбрайд також поставив під сумнів надійність публікованих в «Літописі УПА» документів стосовно Малина⁵⁷.

Слід зауважити, що і документ українського підпілля, і висновок НДК не містять інформації про участь допоміжної поліції (польської чи української) в знищенні села і колонії Малин. І якщо документ УПА-Північ можна піддавати критиці як тенденційний і такий, що походить від однієї зі сторін конфлікту, який свідомо не містить згадки про участь українських поліціантів, то не зрозуміло, чому в ньому відсутнє звинувачення в сторону польської поліції. Радянські документи теж важко запідозрити у симпатії до українського чи польського націоналістичного руху. Але і у висновку не натрапляємо на інформацію про участь допоміжної поліції в пацифікації Малина. Єдиним архівним документом, в якому присутня інформація про участь польської поліції, є лист до митрополита Полікарпа, використаний В. В'ятровичем.

Виникають питання до опублікованих документів у «Літописі УПА», де містяться прямі звинувачення польської поліції в пацифікації Малина: чому автентичні документи того періоду, які зберігаються у фондах державних архівів України, не містять аналогічної інформації, в тому числі і доповнення до звіту за липень 1943 р. з Луцької округи? В ситуації, коли доповнення до звіту УПА-Північ і висновок НДК із розслідування злочинів фашистських загарбників входять в суперечність з опублікованими через десятиліття документами на еміграції та приватним повідомленням митрополиту Полікарпу, однозначну перевагу слід надавати звітним архівним документам.

Загалом із п'яти свідчень, опублікованих І. Пущуком, лише два (І. Вайнера і Й. Жепіка) можна вважати усними джерелами подій пацифікації Малина. Обидва свідчення належать мешканцям цього села і колонії, респонденти були очевидцями досліджуваних подій, надана в них інформація взаємопідтверджується. Ці спогади представляють український і чеський погляд на Малинську трагедію в національній історіографії. Три інших свідчення (Н. Вашук, А. Калькова, Г. Калькової) в такому вигляді як вони опубліковані, не можна вважати усними джерелами подій у Малині. Всі вони потребують серйозного уточнення. Ймовірно, що ці респонденти не були мешканцями і свідками подій 13 липня 1943 р., переповідають інформацію з третіх вуст або висловлюють власні думки.

Опрацьовані звітні документи українського підпілля не фіксують участі польської поліції у пацифікації Малина, як і української. Про

участь поляків в досліджуваних подіях йдеться в другому томі «Літопису УПА» старої серії 1985 р. видання, приватному повідомленні до митрополита Полікарпа, яке зберігається в ЦДАВО. Також опосередковану інформацію про це подали І. Вайнер і Й. Жепік.

Загалом автор погоджується з критикою на адресу більшості українських дослідників Малинської трагедії, про яку пише Дж. Макбрайд. Ця критика є виправданою, а українським ученим, особливо В. Сергійчуку, слід звернути на неї увагу. Дивує тільки те, що з одного боку, Макбрайд різко критикує українських істориків за недопрацювання і маніпуляції, в той же час називає польські праці з аналогічними недоліками «найбільш вдалим спробами наукового опрацювання». Окремо слід сказати про працю В. Косика, адже автор, користуючись матеріалами з «Літопису УПА», не визнав участь польської поліції в пацифікації Малина, хоча така інформація є наявною в джерелі. На велику повагу заслуговує праця І. Пущука, який провів польове дослідження серед українських свідків Малинської трагедії, в результаті чого отримано щонайменше два усних джерела з досліджуваної тематики.

* * *

Аналізуючи історіографічні напрацювання й використану в них джерельну базу стосовно подій 13 липня 1943 р. в селі і колонії Малин можна сформулювати наступні узагальнення і висновки.

По-перше, українські й польські дослідники по-різному трактують досліджувані події, перебуваючи в полоні категорій «свої» — «чужі». Головним завданням В. і Є. Семашків було доведення участі української поліції в пацифікації Малина за будь-яку ціну, в той же час українські дослідники зосередили основні зусилля на доведенні участі польської поліції. В обох версіях автори або оминають участь «своїх» в цій пацифікації (І. Пушук, О. Денищук, В. В'ятрович), або відкидають її взагалі (Є. і В. Семашки) чи вважають мінімальною (Г. Мотика). В. Сергійчук або помилився у своєму посиланні, або свідомо зманіпулював архівним документом, який зустрічається у двох справах.

По-друге, основними джерелами польської та української версій тих подій є усні свідчення. Доволі часто дослідники використовують не лише спогади учасників чи очевидців, а й людей, які мають дуже опосередковане відношення до села і колонії Малин. Такі свідчення не можуть вважатися повноцінними усними джерелами, оскільки передають інформацію від третьої особи чи плітки.

По-третє, всі використані свідчення підібрані таким чином, щоб вписувалися в контекст позитивного образу «своїх» і негативного образу «чужих». Національна приналежність позитивних і негативних постатей

визначена дослідниками наперед. «Свої» — це винятково жертви, «чужі» — вбивці й грабіжники. Особливо вражає ігнорування В. і Є. Семашками свідчень чеських очевидців, які дивом врятувалися 13 липня 1943 р. Також незрозуміло, чому Дж. Макбрайд так поблажливо поставився до таких дій досліджуваних ним науковців?

Ознайомившись з обома версіями і спогадами тих подій, у автора складається враження, що головними організаторами і виконавцями знищення Малина були або українці, або поляки. Діяльність відділу СС й німецької адміністрації у знищенні Малина не належить до кола наукових зацікавлень дослідників та займає другорядне місце у спогадах. Окрім цього, у книзі Семашків мешканці Малина, які загинули 13 липня 1943 р., подаються не як жертви пацифікації Малина, а як жертви німецько-українських злочинів. Фактично, В. і Є. Семашки поставили знак рівності між українцями і нацистами, Дж. Макбрайд їх в цьому підтримав.

Співставивши використані свідчення з архівними документами, які містять інформацію про події в Малині 13 липня 1943 р., можна констатувати, що наявна у свідченнях інформація про участь допоміжної польської поліції в пацифікації Малина не знайшла свого підтвердження. Опрацьовані документи (32-й номер підпільної польської газети «Інформаційний бюлетень Малопольщі», доповнення до звіту за липень 1943 року Луцької округи УПА-Північ, висновок НДК зі встановлення і розслідування злочинів німецьких загарбників) не містять інформації про участь допоміжної поліції. Архівні документи покладають відповідальність за організацію і проведення пацифікації Малина на німецьку адміністрацію, за винятком повідомлення, надісланого митрополиту Полікарпу. В той же час п'ять із семи чеських очевидців пацифікації Малина, які дивом пережили ті події, засвідчили, що серед нападників були або поляки, або люди, які розмовляли польською мовою. Четверо польських нападників на Малин відомі за прізвищами: колишній начальник польської поліції Пачковські, Ян Скожепа, Владислав або Антонін Цміловські та Юзеф Сосновські. Ці свідчення були надані вже 1944 р., в тому ж році вони вийшли друком. Хоча свідки були опитані радянською владою, однак суспільні стереотипи і міфи, які згодом сформувалися, не могли мати визначального впливу на них за такий короткий період. Така інформація про участь польської поліції підтверджується і зібраними І. Пущуком українськими свідченнями. Слід зазначити, що респонденти переважно вказують на те, що поляки займалися перевезенням награвованого майна і худоби, а не знищенням мирного населення. Можливо, такий поведінці сприяла нестача харчів серед польського населення, яке під загрозою зі сторони УПА втікало до міст.

Слід усвідомлювати, що каральна експедиція могла складатися з представників різних національностей — німців, українців, поляків, росі-

ян. Під час знищення Малина награвовано велику кількість майна й худоби, яку потрібно було транспортувати до місць німецького постою. Можлива участь української поліції у пацифікації Малина потребує подальшого опрацювання, але ця версія також має своє підтвердження. Участь українських поліцаїв, як фактично і польських, не підтверджується архівними джерелами. Серед опитаних 1944 р. чехів лише один засвідчив, що українці були присутніми при пацифікації. Ще в одному свідченні натрапляємо на сюжет, коли поліцай говорив чеською, але був у формі української поліції. Висновок у праці Семашків про нібито доведену участь української поліції є маніпуляцією, адже представлені джерела не містять такої інформації. Можливо, Дж. Макбрайд надасть нові, більш переконливі докази участі української поліції.

Насамкінець, слід згадати, що навіть під час такої жахливої події, як пацифікація Малина в липні 1943 р., деякі поляки та українці допомагали один одному й рятувалися в такий спосіб від смерті. Г. Калькова розповіла, що поляк Казьмірський допоміг врятуватися цілій родині свого українського друга Видавського. Ця історія дійшла до нас від третьої особи, але її можна вважати за достовірну через те, що вона йде в розріз із стереотипним образом негативного зображення поляків у спогадах. Також цей випадок порятунку підтверджується аналогічною інформацією зі свідчення Й. Мартиновського. Саме такі люди, як поляк Казьмірський, люди шляхетних вчинків, мають увійти до міні-пантеону героїв, які поєднуюватимуть польський і український народи.

¹ Список населенных мест Волынской губернии. — Житомир, 1906. — С. 59; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów. — Przemyśl-Warszawa, 1931. — С. 989.

² *Pexa F.* Niezapomieneme Pomstnie! / *F. Pexa*. — Moskva, 1944. — 28 s.

³ Наприклад, *Яблонський В.* Волинська трагедія 1943 року / В. Яблонський // Режим доступу: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Jablonskiy5.htm>; *Коровницький І.* Руйнування українських православних церков у 20-му столітті / І. Коровницький // Режим доступу: <http://archive.is/hkqha#selection-679.0-679.68>; *Fliger J.* Český Malín (1871–13.7.1943) / *J. Fliger* // Режим доступу: http://www.valka.cz/clanek_11445.html; *Hryciuk G.* Galicja Wschodnia i Wołyń w latach 1941–1944 / *G. Hryciuk* // Режим доступу: <http://www.mankurty.com/hryciuk/hryciuk3.html>

⁴ *Макбрайд Д.* Скрізь етнічну лінзу: різанина у Малині, липень 1943 / Д. Макбрайд // Друга світова війна та історична пам'ять в Україні: вибрана бібліографія. Упоряд.: Владислав Гриневич, Назарій Гуцул, 2009. — Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/presentation.html>

⁵ *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / *W. Siemaszko, E. Siemaszko*. — Warszawa, 2000. — S. 78–79.

- ⁶ Там само. — С. 79.
- ⁷ Там само. — С. 79, 1298–1331.
- ⁸ Там само. — С. 79.
- ⁹ Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості / І. Гофман // Пер. Я. Орнста. — Прага, 1998. — С. 20.
- ¹⁰ Там само. — С. 21.
- ¹¹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. — С. 1316.
- ¹² Там само. — С. 79.
- ¹³ Martinovský J.A. Kronika Českého Malina. Reedice Původní knihy u příležitosti 70. výročí tragédie malínského / J.A. Martinovský. — Brno, 2013. — 74 s.
- ¹⁴ Там само. — С. 55–72.
- ¹⁵ Vaculik J. Dejiny Volyňských Čechů II. (1914–1945) / J. Vaculik. — Praha, 1998. — С. 74.
- ¹⁶ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. — С. 79.
- ¹⁷ Motyka G. Od Rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła» / G. Motyka. — Kraków, 2011. — С. 106–107.
- ¹⁸ Макбрайд Д. Скрізь етнічну лінзу: різанина у Малині, липень 1943 / Д. Макбрайд. — Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/presentation.html>
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Pexa F. Nezapomeneme Pomstime! / F. Pexa. — Moskva, 1944. — 28 s.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. — С. 14.
- ²⁴ Там само. — С. 17.
- ²⁵ Там само. — С. 20.
- ²⁶ Там само. — С. 24–25.
- ²⁷ Там само. — С. 26.
- ²⁸ Макбрайд Д. Скрізь етнічну лінзу: різанина у Малині, липень 1943 / Д. Макбрайд. — Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/presentation.html>
- ²⁹ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. — Париж–Нью-Йорк–Львів. — 1993. — С. 375.
- ³⁰ Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. Видання друге, доповнене. — К., 2009. — С. 125.
- ³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833, оп. 1, спр. 124, арк. 18.
- ³² Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів / О. Денищук // Хронологія подій. У 2-х томах. Т. 1: Волинь. Рівне, ППДМ, 2008. — С. 85–86.
- ³³ Бухало Г. Поєдинок з фон дем Бахом / Г. Бухало // Волинь. Рівненський часопис, ч. 6 (139) від 11.02.1994 р. — С. 3.
- ³⁴ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В'ятрович. Вид. 2-е, доп. — К., 2012. — С. 176.
- ³⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. Пер. з пол. Є. Петренка. — К., 2005. — С. 70–71.
- ³⁶ Пушук І. Волинь та Холмщина в 1943–1944 роках. Українські жертви / І. Пушук. — Львів, 2014. — 348 с.
- ³⁷ Там само. — С. 292.

- ³⁸ Там само. — С. 293.
- ³⁹ Пушук І. Волинь та Холмщина в 1943–1944 роках. Українські жертви / І. Пушук. — С. 293.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. — С. 294.
- ⁴³ Пушук І. Волинь та Холмщина в 1943–1944 роках. Українські жертви / І. Пушук. — С. 294.
- ⁴⁴ Pexa F. Nezapomeneme Pomstime! — Moskva: Vydavatelstvi cizojazyčné literatury, 1944. — S. 24.
- ⁴⁵ Пушук І. Волинь та Холмщина в 1943–1944 роках. Українські жертви / І. Пушук. — С. 294.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 124, арк. 18.
- ⁴⁷ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 167.
- ⁴⁸ Літопис УПА. Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Торонто, 1985. — С. 136, 162.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 124, арк. 18; спр. 125, арк. 4.
- ⁵⁰ Макбрайд Д. Скрізь етнічну лінзу: різанина у Малині, липень 1943 / Д. Макбрайд. — Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/presentation.html>
- ⁵¹ ДАРО. — Ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 167.
- ⁵² Літопис УПА. Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. — С. 136.
- ⁵³ Там само. — С. 162.
- ⁵⁴ Там само. — С. 133.
- ⁵⁵ Там само. — С. 133, 176.
- ⁵⁶ Там само. — С. 161.
- ⁵⁷ Макбрайд Д. Скрізь етнічну лінзу: різанина у Малині, липень 1943 / Д. Макбрайд. — Режим доступу: <http://ww2-historicalmemory.org.ua/presentation.html>

The article deals with a source analysis of Polish and Ukrainian versions of pacification in the village and colony Malin, Dubno district. The complex of oral and documental sources which were used by Polish and Ukrainian researchers for the reconstruction of the events of 13-th of July, 1943 in Malyn is reviewed.

Keywords: *pacification, auxiliary police, Malin, Volhynia, historical sources.*

Статья представляет собой анализ источниковой базы польской и украинской версий пацификации села и колонии Малин Дубенского уезда. Рассматривается комплекс устных и документальных источников, использованных польскими и украинскими исследователями для реконструкции событий 13 июля 1943 г. в Малине.

Ключевые слова: *пацификация, вспомогательная полиция, Малин, Волынь, исторические источники.*

Марина Дубик
(Київ)

УКРАЇНСЬКІ ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ — ПРОБЛЕМИ ПОШУКУ ДЖЕРЕЛ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОДІЙ

У статті проаналізовано документи УНФ «Взаєморозуміння та примирення» стосовно процесу виплат за категорією «інша персональна шкода», які дозволяють окреслити перспективи дослідження теми нацистських медичних експериментів в окупованій Україні.

Ключові слова: медичні експерименти, концентраційні табори, жертви нацистських переслідувань.

Найбільш недослідженою категорією українських жертв нацистських переслідувань залишається група жертв нацистських медичних експериментів. Досить багато відомо про проведення злочинних медичних експериментів в концентраційних таборах Третього райху, але майже зовсім нічого немає про здійснення подібних злочинів на окупованій території України.

Здійснення Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» виплат за категорією «інша персональна шкода», за якою передбачалася виплата компенсації за навмисне нанесення шкоди здоров'ю жертвам експериментів, поставило питання наукового дослідження цієї теми, та стало поштовхом для накопичення у документах УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (партнерської організації Німецького фонду) свідчень жертв подібних експериментів про такі дії¹.

Виплати за даною категорією були здійснені в 2003–2004 роках. Про свої претензії на компенсацію заявили 1364 громадянина, з них виплату було схвалено для 1070 осіб. Серед них — 235 в'язнів концентраційних таборів і 780 в'язнів гетто². Слід враховувати, що жертви медичних експериментів складають серед них більшу частину претендентів, але за законом виплати також могли отримати діти, які перебували в таборах для дітей оstarбайтерів, а також матері, які втратили малолітніх дітей через їх незадовільне утримання в притулках.

За законом медичним експериментом слід вважати таке втручання в організм, яке проводилося з дослідницькою метою. Таким чином, претензії частини претендентів було відхилено через те, що в їхньому випадку дослідницьких цілей не ставилося. Зазвичай хірургічне або інше

втручання в організм проводилося з утилітарною метою, найбільш поширеними випадками було примусове донорство, також відомі випадки примусової стерилізації жінок для використання їх в борделях.

Оскільки в назві категорії не вказано прямо про медичні експерименти, а йдеться про збиток здоров'ю, то частина заявників сприйняла цю виплату як компенсацію заподіяної шкоди, в тому числі в результаті виробничих травм, тому частина заяв стосується саме таких випадків.

В цілому можна розділити жертв медичних експериментів з України на чотири нерівні групи.

До першої групи належать громадяни, які піддавалися експериментам в концентраційних таборах Третього райху. У більшості випадків про подібні експерименти вже добре відомо, заявники обґрунтовували свої претензії на виплати з допомогою довідок з архівів концтаборів або з Міжнародної служби пошуку в Арользені.

Документи фонду з даної групи підтверджують відому інформацію про проведені в них експерименти, 235 жертв медичних експериментів в концентраційних таборах розподіляються таким чином: Аушвіц (46 випадків: стерилізація, зараження інфекційними хворобами, розріз здорових органів і експерименти зі загоєння, забір крові у великих кількостях, переливання крові, експерименти з холодом); Дахау (26 випадків: експерименти з газом, пункція спинного мозку, експерименти з холодом і теплом, зараження малярією); Равенсбрюк (34 випадки: стерилізація, внутрішньовенні і внутрішньоматочні ін'єкції, експерименти з менструальним циклом, прищеплення гнійничкових бактерій, вирізання вен і зашивання із сторонніми предметами, експерименти з холодом); Бухенвальд (42 випадки: зараження тифом, туберкульозом, гепатитом, випробування різних медикаментів для загоєння ран, переливання крові); Заксенхаузен (18 випадків: експерименти з газом, зараження гепатитом, стерилізація, ін'єкції, що впливають на роботу серця); Нойенгамме (19 випадків: зараження туберкульозом, стоматологічні операції, введення психотропних речовин, експерименти з харчуванням); Маутхаузен (18 випадків: ін'єкції психотропних речовин, зараження тифом, експерименти з харчуванням і холодом). Крім того, кілька випадків стосуються експериментів на очах у концтаборі Гросс-Розен — досліджувалися нові вакцини трахоми, видалялося в якості експерименту одне око.

У цілому більшість жертв медичних експериментів в концентраційних таборах стали інвалідами, зі специфічними наслідками для здоров'я — бездітністю, захворюваннями легенів і органів травної системи, сліпотою, глухотою, серцевою недостатністю і т.д., залежно від здійснених маніпуляцій.

До другої нечисленної групи зараховано жертв експериментів в Третьому Райху в інших місцях, тому такі випадки заслуговують більшої

уваги. Хоча в документах фонду зафіксовано тільки кілька випадків, можна припустити, що подібні експерименти проводилися також в інших місцях.

Одна із заявниць стверджувала, що на фабриці «Електрон» в Берліні неодноразово проводилися експерименти з менструальним циклом, після яких піднімалася температура, була кровотеча. Цикл відновився згодом тільки після декількох років лікування, але жертва так і залишилася бездітною й інвалідом³.

Інший заявник дитиною утримувався в таборі в Дрездені окремо від матері, яка працювала на хімічному підприємстві. Над дітьми проводилися експерименти зі введення хімічних речовин, у них здійснювали регулярний забір крові⁴.

Ще один претендент на виплату стверджував, що є жертвою експериментів в клініці в Гумбинен у Східній Пруссії: він був спеціально заражений туберкульозною вовчанкою (*lupus vulgaris*), у клініці за ним постійно велося спостереження, але лікування не проводилося, у нього згнили ніс і горло, постраждав зір⁵.

У Кельні в таборі Мессе в 1943 р. у жертви проводився постійний забір спинномозкової рідини, через що вона стала інвалідом⁶.

У Лінці заявнику після бомбардування було проведено експериментальну операцію по введенню металевого стержня в кістково-мозковий канал стегна (стержня Шонгера), хоча травма ноги не була зафіксована у документах лікарні⁷.

Два претенденти свідчили про проведення експериментів у лазареті в Плауені: забір крові та ін'єкції, побої, пошкодження підшлункової залози, атрофований зоровий нерв⁸.

До третьої групи відносяться медичні експерименти, які проводилися в гетто, переважно в Трансністрії, за винятком пари інших випадків. Ця група жертв є найбільш численною і найменш забезпеченою підтверджуючими документами. Підставою для виплати було, як правило, ствердження самого заявника про ін'єкції або інші маніпуляції, за наявності підтвердження перебування в гетто. Якщо заявник при заповненні анкети одразу не вказував, які саме експерименти проводилися, то він отримував відмову експертної комісії, і в такому випадку він повинен був написати спогади і докласти їх до заяви про перегляд рішення. Саме такі документи становлять найбільший інтерес для дослідника, оскільки можуть містити деталі, що характеризують конкретне місце проведення експериментів, персонал, симптоми, що спостерігалися після проведення експериментів, їхні наслідки для здоров'я заявника.

Найбільш поширеними випадками медичних експериментів в гетто були: зараження тифом, з подальшим спостереженням за жертвами, забір

крові для досліджень, домішування медикаментів в їжу з наступною блювотою. По окремих гетто є особливості: в Балті, окрім тифу, заражали холерою; в Могилеві-Подільському зафіксовано експерименти з малими дозами отрути в їжі, зараження дизентерією.

За кількістю заявників про медичні експерименти лідирує Могилів-Подільський (107 випадків), Балта (106), Бершадь (77), Печора (59). Сукупність різних деталей дозволяє узагальнити дані щодо цих гетто.

Більшість заявників — жертв медичних експериментів — були під час війни дуже малими за віком, тому переказували про такі випадки зі слів родичів, не могли описати їх детально, вказати період їх здійснення, місце, симптоми наслідків, але більш старші за віком іноді вказували подробиці, які є дуже важливими.

Наприклад, є кілька досить докладних свідчень про медичні експерименти в Бершадському гетто. По-перше, аналіз матеріалів вказує на те, що проведення маніпуляцій здійснювалося не упродовж усього часу перебування в гетто, а лише досить короткими періодами, причому неодноразово. Так, Полина Р., яка утримувалася в Бершадському гетто та якій тоді було вже 16–17 років, згадувала: «Вспоминаю, как нас до работы, в обеденное время и в конце работы под контролем наблюдателей заставляли принимать таблетки, а вечером ставили укол, так продолжалось около 20 дней, в заключение у нас брали 2 раза кровь из вены. Потом нас больше не трогали долго т.к. медики немцы уехали в другое гетто в сторону Западной Украины. В результате вышеизложенного я сильно похудела, просто стала неузнаваемой, а несколько девочек даже поумирали. Вскоре я перенесла сыпной тиф, а моя младшая сестра брюшной. В гетто все говорили, что мы оказались жертвами медицинского эксперимента и чудом остались в живых»⁹. Геня О., яка тоді була молодшою, 13 років, називає конкретну дату проведення експериментів: «Примерно июнь-июль 1942 года к нам в сарай пришли люди и дали мне и нашей семье какие-то таблетки, и два дня через день делали уколы. Уколы были очень болезненные и вызывали тошноту и рвоту. Как потом выяснилось многие от них умирали. Это были эксперименты»¹⁰.

Інша заявниця написала про це так: «...В середине 1942 меня с мамой забрали з коровника в медпункт, где были нам поставлены уколы в спину, в руки. Через месяц мама умерла. Осенью 1943 нам давали порошки белого цвета, после чего было сильное головокружение, сильные боли во всем теле, в ногах, после этого я полгода не ходила, только лежала»¹¹.

Бруха Ф. була досить маленькою, але деякі спогади у неї залишилися: «Помню и вспоминаю, как возле больших для меня в то военное время людей дядей в белых халатах ходили другие дяди с повязками (позднее с возрастом мне стало ясно что то были полицейские). Помню как говорили

мне, что я больная, ты больная глотай, после чего появлялись большие головные боли, приходилось тяжело рвать. После чего неоднократно эти дяди в белых халатах делали мне какие-то уколы в руку, в плечо, после чего у меня бросало все в жар, было очень плохо, появлялась высокая температура до 40. Смутно помню что на теле после этих уколов появлялись красные пятна. После этих уколов я болела и тяжело перенесла болезнь на корь, на скарлатину.

Со мной были еще малолетние узники, на которых проводили такие эксперименты, многие из которых не могли перенести какую-то болезнь, были даже смертельные случаи, либо некоторые из них оставались пораженными определенной болезнью.

Кроме того позднее я почувствовала где то лет в шесть, семь примерно что стала плохо видеть, стало ухудшаться зрение и постоянно болеть голова. Также одна нога у меня с тех тяжелых военных времен стала толстой и дубовой. Позднее моя мать со своих слов и воспоминаний мне рассказывала, что в 42–43 году когда мне было примерно 5–6 лет поистине надо мною применяли эксперименты, но под маркой оздоровления вели наблюдения военные врачи, они делали мне какие-то прививки, уколы после чего я резко заболела на корь, на скарлатину. По ее рассказам это были румыны, немцы, и полицейские, со слов моей матери, она помнит, как у меня пошло резкое падение зрения, как все я после всех этих уколов тяжело перенесла и выжила»¹².

Кілька заявників також вказували, що після здійснення експериментів у них різко погіршився зір на все життя.

Нетиповий приклад описує у своїх спогадах Софія Я.: «В 1942 году [...] нас, молодых девочек-евреек, привезли в гетто Бершадь Винницкой области из Уманского гетто, поместили в изолятор и там меня окалечили — меня стерилизовали путем рентгена и удаления яичников. После этого нас немцы возили по военным частям и мы обслуживали немецких солдат. [...] Находясь в лагере Бершадь, мы, двадцать молодых, красивых девушек, были размещены в лагерном изоляторе и там фашистские изверги меня изуродовали и всех остальных девушек-евреек. То, что немецкие врачи-изверги с нами вытворяли — об этом даже писать невозможно, они нас всех окалечили, я осталась единственная из той группы девчат. Все давным-давно, не выдержав этих варварских экспериментов фашистской медицины, поумирали. Мне единственной удалось выжить и помог мне в этом немецкий офицер. Он говорил, что я похожа на его жену. Но вся жизнь моя стала покалеченной, я детей уже иметь не могла, стала слепой. Немецкие врачи говорили нам, что мы работаем на рейх и что благодаря нам немецкие женщины будут рожать здоровых детей. Прошло много лет. Когда я вспоминаю пережитое в Бершадь — у

меня вываливаются мозги. Многие девочки искали возможность покончить с собой, но все мы были абсолютно раздетые, а выдерживать те муки, которые проводили врачи с нами, просто было не под силу»¹³. Тим не менш ця заявниця не змогла отримати компенсаційну виплату, тому що примусова стерилізація не була визнана медичним експериментом, а підтвердити саме дослідницький характер інших маніпуляцій вона не могла.

Проведення експериментів зафіксоване також в гетто у Жмеринці, Шаргороді, Тульчині та інших містечках Трансністрії.

До останньої групи зараховано тих жертв, які постраждали в інших місцях на окупованій території. Такі випадки найменш відомі, тому спогади жертв особливо цінні.

Компенсаційну виплату отримали вихованці дитячого будинку «Сокольники» в Харкові (21 отримувач), в якому у дітей регулярно здійснювали забір крові у великих кількостях і спинномозкової рідини.

Найбільш вразив опис медичних експериментів, які проводилися у Львові в Інституті Вайгля в період окупації. Відомо, що Рудольф Вайгль¹⁴ винайшов вакцину проти висипного тифу та використовував для її виробництва вошей, яких годував кров'ю добровольців з числа людей, які перебували під загрозою знищення — євреїв, інтелігенції, що давало їм захист та додаткове харчування. Вважається, що таким чином лікар Вайгль рятував багато життів під час окупації. Крім того, отриману вакцину нелегально передавали до Львівського й Варшавського гетто. Один з претендентів на виплату фонду утримувався, за його словами, в Янівському таборі у Львові у віці 13 років, з грудня 1942 до березня 1943 р. Він докладно описав у своїх спогадах місцезнаходження лабораторії на вулиці Зеленій у приміщенні інституту мікробіології, процедуру годування вошей, інші експерименти, які проводилися в лабораторії: дітей приводили в лабораторію групами по 18 чоловік, спочатку брали кров з пальця та вени, потім прикріплювали коробочки з вошами, здоровими і інфікованими, через різні періоди часу. Крім зараження вошами, в секретній лабораторії інституту, за його словами, проводилися й інші експерименти: брали кістковий мозок з грудини, фрагменти шкіри, здійснювали забір крові у великих кількостях¹⁵. Автор спогадів стверджує, що раз на тиждень до Львова приїжджав Горст Шуман з Освенцима, який проводив експерименти зі стерилізації. Професор Карл Клауберг досліджував нові препарати і дію отруйних речовин на організм дорослих і дітей, з грудня 1942 чи початку 1943 до березня 1943 р.

На жаль, у заявника не було підтверджуючих документів про утримання у цьому таборі, тому він отримав відмову експертної комісії, але його спогади становлять інтерес і доповнюють відомі дані про Інститут Вайгля.

У цілому можна стверджувати, що документи УНФ, за повної відсутності відомостей про медичні експерименти на окупованій території, є за сукупністю свідчень досить цінним джерелом.

Щодо перспектив пошуку документальних свідчень для підтвердження проведення на окупованій території України медичних експериментів, то є надія, що окремі дані можуть бути знайдені у документах установ дистрикту «Галичина» (Державний архів Львівської області) та «губернаторства Трансністрія» (Державний архів Одеської області), а також в архівах Польщі, Румунії та Німеччини.

¹ Документи претендентів на компенсаційні виплати за категорією «інша шкода» знаходяться тепер на зберіганні у ЦДАВО України, фонд 5250, опис 3 під літерою «І») з обмеженим доступом.

² За даними УНФ «Взаєморозуміння і примирення» 2013 р.

³ ЦДАВО України. — Ф. 5250, оп. 3, спр. І-214.

⁴ Там само. — Спр. І-329.

⁵ Там само. — Спр. І-308.

⁶ Там само. — Спр. І-211.

⁷ Там само. — Спр. І-224.

⁸ Там само. — Спр. І-212, І-315.

⁹ Там само. — Спр. І-775, арк. 11.

¹⁰ Там само. — Спр. І-774, арк. 10.

¹¹ Там само. — Спр. І-504, арк. 3 зв.

¹² Там само. — Спр. І-1035, арк. 11–12.

¹³ Там само. — Спр. І-870, арк. 5, 7.

¹⁴ Детальніше про Вайгля на сайті. Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/rudolf-weigl-uk.html>

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5250, оп. 3, спр. І-217, арк. 39–40.

В статье проанализированы документы УНФ «Взаимопонимание и примирение» относительно процесса выплат по категории «другой персональный ущерб», которые позволяют очертить перспективы исследования темы нацистских медицинских экспериментов в оккупированной Украине.

Ключевые слова: медицинские эксперименты, концентрационные лагеря, жертвы нацистских преследований.

The article analyzes the documents of the UNF «Understanding and Reconciliation» on the process of payments under the category «other personal injury» that allow to find prospects of research on the problem of Nazi medical experiments in occupied Ukraine.

Keywords: medical experiments, concentration camps, the victims of Nazi persecution.

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 93/94[355.313+351.74]

Іван Дерейко
(Київ)

ВІД УКРАЇНСЬКОГО КУРЕННЯ БІЛОЇ ЦЕРКВИ ДО ПОЖЕЖНОЇ СЛУЖБИ БЕРЛІНА: ДОЛЯ 116-ГО БАТАЛЬЙОНУ ШУЦМАНШАФТУ

У статті розкривається історія 116-го поліційного батальйону, створеного нацистськими окупантами у Білій Церкві. Відслідковуються обставини та специфіка формування частини, джерела рекрутування особового та командного складу, їхня мотивація та матеріальне забезпечення, ідеологічна обробка. Окреслено особливості застосування батальйону та простежено долю його солдатів після евакуації та розформування частини.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, Райхс-комісаріат «Україна», колабораціонізм, шуцманишафт.

Питання українського військового колабораціонізму з нацистським режимом під час окупації території нашої країни протягом Другої світової війни досі залишається одним із найбільш проблематичних і дискусійних в дослідженні даного періоду. Цей аспект «удостоївся» чи не найбільшій кількості апіорних узагальнень стосовно усіх своїх проявів — «позитивного» чи «негативного» значення/трактування такого суспільного явища, «провідної» чи «допоміжної» ролі у здійсненні нацистської політики і її найбільш злочинних проявів, соціального походження контингенту рядових колабораціоністів і його мотиваційних засад.

Вкотре мусимо наголосити — збройний колабораціонізм на території України під час Другої світової був у крайній неоднорідним і суперечливим явищем, найяскравішим проявом чого слугує відсутність єдиної місцевої структури військових допоміжних частин і структур із населення однієї окупаційної одиниці — Райхскомісаріату «Україна». Локальна управлінська складова цієї численної складової окупаційного апарату не сягала вище районної ланки у цивільних складових місцевої поліції чи баталь-

йонного рівня у воєнізованих частинах, і уже на цьому рівні була дубльована німецькими «шефами», у руках яких перебувала дійсна, а не номінальна повнота влади. Вища ланка — на рівні області (гебіту), генеральної округи та усєї території РКУ перебувала виключно в руках нацистських функціонерів з різних відомств (передусім німецької поліції порядку (орпо) чи поліції безпеки (зіпо)). Тож на локальному рівні колабораціонізм перетворювався на атомізовану масу індивідуальних рушіїв, мотивацій та лояльностей, залежну від конкретної ситуації у тому чи іншому районі, активності національних рухів як пронімецького, так і незалежницького спрямування, активності більшовицького підпілля та партизанки, зрештою — особистої жорстокості чи поміркованості кожного конкретного нацистського посадовця, якому належала повна влада над окупованим регіоном.

Єдиним засобом подолання інформаційної неповноти згаданої проблеми і унаочнення його неоднорідності видається накопичення знань про локальні прояви явища. Подана стаття має на меті висвітлити шлях 116-го поліційного батальйону, одного з численних охоронних формувань, створених окупаційною владою з українців для забезпечення власного тилу.

З кінця 1941 — початку 1942 р. на окупованій німецькими військами території України, для боротьби з наростаючим партизанським рухом, окупаційною владою здійснювалося масове створення охоронних і поліційних підрозділів з місцевих жителів. Таке рішення, початково неприйнятне для нацистів, було викликане відсутністю у Німеччини достатніх сил для ведення затяжної війни. З проблемою нестачі резервів довелося стикатися всім задіяним тут військовим і каральним інституціям: Вермахту (в Україні — група армій «Південь»), СД, поліції безпеки (зіпо), охоронній поліції (шупо), поліції порядку (орпо), військам СС. У тилівій зоні Вермахту це вилилося у формування підрозділів гіва (Hilfswachmannschaft, «допоміжна охорона»). Підрозділи орпо, шупо і цивільної жандармерії створювали місцеву допоміжну поліцію (згідно наказу шефа німецької поліції райхсфюрера СС Генріха Гімmlера від 6 листопада 1941 р. отримала назву Schutzmannschaft, скор. Schuma — «охоронні підрозділи»). Її основними складовими стали місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land))*, та шуцбатальйони, або «закриті

* Уточнення сфери повноважень (шума міста-району) з'явилося в документах в 1942 р., і було пов'язано з тим, що місцева поліція не отримала права на створення своїх регіональних (окружних) чи загальноукраїнських керівних структур. Таким чином,

частини шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або geschlossene Einheiten der Schutzmannschaft)^{**}. Вони створювались під егідою німецької поліції порядку (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei) і поліції безпеки (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei).

Основною силовою складовою системи «шума» в Україні мали стати шуцбатальйони. Це мали бути територіальні охоронні частини з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і всі решта структури «шума», більшість батальйонів повинні були підпорядковуватись командувачу «орпо» України, на це ж вказувала і їхня повна назва (Schutzmannschafts-Bataillonen der Ordnungspolizei). Основу кожної частини мали складати три стрілецькі роти по 124 вояки кожна, а разом з усіма службами загальний склад батальйону мав нараховувати 501 чол. Керівний склад частин був подвійним: всі пости займали українські офіцери, але паралельно до них існував німецький шеф-командир батальйону із своїм штабом, і німецькі командири рот, всього 30 чоловік. Реальна влада, зрозуміло, перебувала в руках останніх.

Шуцбатальйони повинні були поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillonen), запасні (Ersatzbataillonen) та польові (Feldbataillonen). В РКУ планувалось створення частин тільки перших двох типів. В документації це відображалось введенням першої букви в назву частини, наприклад Schutzmannschafts-W-Bataillon 116, або Schm.-Btl. 48-E. Їх озброєння мало складатись виключно з легкої стрілецької зброї радянського зразка (гвинтівки Мосіна у рядових та револьвери і пістолети різних систем в офіцерів). Уніформа шуцманів в основному була литовська армійська без відзнак, а в окремих випадках — модифікована чорна СС, чи радянська. Нумерація шуцбатальйонів РКУ була з 101 по 200, інших райхскомісаріатів (РК «Остланд» і майбутнього РК «Москва») 1–100, Генерального Губернаторства — 201–250.

Згодом, більшість попередніх настанов були порушені у відповідності до ситуативних вимог. Чисельність особового складу шуцбатальйонів коливалась від 150 до 700 чоловік, з яких німцями було від 2 до 130 солдатів і офіцерів, а кількість рот в батальйонах — від 2 до 7. Створення частин здебільшого здійснювалось працівниками «шупо», нерідко — СД і жандармерією, а в окремих випадках — тилловими службами Вермахту.

едність її структури не виходила за межі району, далі підпадаючи під юрисдикцію місцевого чи вищого керівництва німецької поліції.

^{**} Термін «закрита частина» означав поліційне формування військового зразка, солдати якого перебували на казарменному становищі у постійній боеготовності, і могли застосовуватись для проведення бойових операцій. Синонім — «казарменні поліційні частини» (Kasernierte Polizeieinheiten), аналог внутрішніх військ.

Порядок нумерації шугбатальйонів теж неодноразово порушувався, зокрема через їх вимушену передислокацію.

Українські батальйони, як в РКУ, так і поза його межами, часто застосовувались до бойових дій проти партизанів та на фронті. В результаті, на 1943 рік з назв багатьох з них «випала» буква W, і вони стали вважатись «просто» шугбатальйонами. А 136-й батальйон в Чернігові навіть отримав назву «польового» (Schutzmannschafts-Bataillon 136(F)). Відповідно змінилось і озброєння — шугцмани отримували від німецьких властей чи здобували в боях легку протитанкову та польову артилерію, міномети, автоматичну зброю, ручні та станкові кулемети. При штабах частин створювались спеціальні «єгерські команди» (Jagdkommando) та кавалерійські підрозділи (Reiterabteilungen). В 57-му українському шугбатальйоні в Білорусі була навіть «панцерна» рота, оснащена бронемашинами і легкими танками.

Як вже зазналось, німецьке поліційне керівництво намагалось не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН-Б. Українські курені в Луцьку і Рівному залишались у віданні армії, а згодом були розформовані і перетворились на неозброєні робочі формування. Дещо іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН-М. Після переформування і доповнення німецьким персоналом з них створювали відділки поліції міст і районів та шугбатальйони.

У Білій Церкві на початку 1942 р. представник ОУН Пустовіт (ймовірно з мельниківського крила організації) за підтримки начальників міської і районної поліції, галичан Томасевича і Сокальського, почав організовувати «український національний курінь». Агітація до вступу до частини велась відкрито не тільки у Білій Церкві, але й по містах та селах району¹. Імовірно, участь у його організації взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про виїзд їх групи до Білої Церкви для створення там національних органів влади². Проте вже у кінці лютого — на початку березня 1942 р. курінь був розформований німецьким «шеф-комендантом» районної поліції, а натомість, частково з того ж контингенту було створено 116-й шугбатальйон. Його командирами, крім німців, були призначені спочатку колишні червоноармійці українського походження, а «українським комендантом» став колишній лейтенант ЧА Микола Лагозя (інші написання прізвища — Лагозе, Логозя)³. Серед солдатів ходили чутки, що це його несправжнє ім'я, що могло свідчити про належність до якогось підпілля чи спецслужби. Командирами рот стали фельдфебель Данило Гуртовенко, оберцугфюрер Тищенко, лейтенант Ігор Кириленко. Вочевидь згодом певні підозри виникли і у нацистів, тож командування і штаб батальйону було замінене на росіян (донських козаків), на чолі з обер-лейтенантом Василем Поповим.

Найімовірніше це було зроблено для унеможливлення впливу ОУН на цю частину. Українські штабні офіцери були понижені на посадах до командирів рот (1 — Лагозя, 2 — Лавренюк, 3 — Кириленко)⁴.

Подальша доля батальйону у найбільш концентрованому вигляді викладена у довідці Білоцерківського міськвідділу управління НКДБ по Київській області, виданій 17 лютого 1945 р. на запит відділу контррозвідки СМЕРШ спецтабору № 0310. Її доцільно буде навести повністю:

«В період тимчасової окупації німецько-фашистськими військами міста Біла Церква по вул. Рокитнянській, буд. № 33, дислокувався 116-й жандармський охоронний батальйон.

Вказаний батальйон сформувався в 1942 р., чисельність його досягла 300 чоловік. Складався батальйон з 3-х рот, кожна в свою чергу з 4-х взводів.

В кінці квітня 1943 р. 116-й жандармський охоронний батальйон поповнився залишками 113-го і 120-го батальйонів, що прибули з м. Полтава, чисельність якого згодом сягла 500 чол.

Командиром батальйону був німець — капітан Шкрінктуб Ганс, і крім нього було 17 німців командного складу — командирами рот і взводів.

Особовий склад батальйону підбирався з українців, вороже налаштованих проти Радянської влади, так званих добровольців.

Функції батальйону виражались в наступному: охороні залізничних колій і станцій, сільськогосподарських машин від нападу партизанів.

В основному, батальйон проводив боротьбу з партизанським рухом в Білоцерківському, Володарському, Велико-Половецькому, Фастівському районах Київської області.

Іншими даними про 116 жандармський охоронний батальйон не володіємо»⁵.

Ми ж на даному етапі досліджень володіємо масою інших даних про батальйон, які проаналізуємо, відштовхуючись від поданого вище документа. Передусім, офіційно частина носила німецьку назву 116. Schutzmannschafts-Wach-Bataillon, тобто 116-й охоронний батальйон шуцманшафту. Проте як радянські спецслужби, так і самі шуцмани послідовно називали його «жандармським». Витоки такого різночитання стають очевидними із свідчень шуцмана Сергія Манича⁶. З його слів, практичним формуванням частини, навчанням та оперативним керуванням займалися представники німецької цивільної жандармерії (Gendarmerie des Einzeldienstes) — поліційної структури для контролю над сільською місцевістю в Райху та на окупованих територіях, підпорядкованої 3-му управлінню імперської поліції порядку. Окрім підпорядкування, існував ще й побутовий вимір: іменування шуцманів батальйону «жан-

дармами» дозволяло на лексичному рівні розрізняти їх та шуцманів індивідуальної служби (сільських, міських та районних поліцаїв).

Номер батальйону також достатньо індикативний. Загальна нумерація новостворюваних шуцбатальйонів з початку 1942 р. була прив'язана до генеральних округ, з умовною послідовністю чисел з заходу на схід. У відповідності до цієї схеми в окрузі Волинь-Поділля створювались частини із №№ 101-107, Житомир — 108-110, Київ — 112-121, Миколаїв — 122-124, Дніпропетровськ — 129-131. Крім того, органами «шупо» і охоронних військ шуцбатальйони формувались у Чернігові (136-140) і Сталіно (157-165), та СД і Вермахтом — в Харкові (143-146) та Сімферополі (147-156).

Батальйони створювались і отримували номери у відповідності до цієї схеми, а тому не за послідовною нумерацією. Так, у генеральній окрузі Київ на першому етапі масового формування батальйонів (зима-весна 1942 р.) сформовано батальйони №№ 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120. В цей час виникли 101-107 батальйони в окрузі Волинь-Поділля, 108 і 109 в окрузі Житомир, 122 в Миколасві, 136 і 137 в Чернігові (невдовзі перекинуті на Сумщину), 143 і 144 в Харкові (просувались на схід разом з тиловою зоною 6-ї армії), 157 і 158 в Сталіно. Частини із «пропущеними» номерами (в окрузі Київ — 114 і 121) виникли згодом, у кінці 1942 — на початку 1943 року.

Початково всі шуцбатальйони в РКУ створювались, як суто охоронні (Wach-), і озброювались тільки гвинтівками. Таким чином, вони становили лише великі караульні команди, а не повноцінні батальйони. У відповідності до цього озброювався і 116-й — шуцмани отримали лише радянські гвинтівки (видавались на час патрулювання чи бойових виїздів, решту часу перебували у «пірамідах» в розміщенні частини). Із засобів вогневої підтримки на весь батальйон були лише три радянські ручні кулемети ДП-27, по одному на кожну роту. Проте вже до осені 1942 року, тобто з активізацією дій партизанів на території райхскомісаріатів, за ініціативою місцевих властей та командирів частин на їх озброєння почали поступати ручні та станкові кулемети, міномети, легка артилерія. Цього вимагав реальний досвід їх застосування. Тому протягом всього наступного періоду, з середини 1942 р. і до кінця окупації, кількість шуцбатальйонів постійно збільшувалася, а озброєння і підготовка наявних по можливості покращувалася.

Особовий склад шуцбатальйонів, як і інших структурних одиниць «шума», повинен був набиратись із місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Згідно перших інструкцій штабу РФСС, волонтери повинні були підписувати річний контракт, і складати при цьому присягу. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1

(згодом 41), 2 (згодом 42) в РКО, та 201 в ГГ. Проте вже з лютого 1942, при перетворення на шуцбатальйони наявних в РКУ місцевих збройних частин, воякам було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А з 2 листопада 1942 р. шуцмани стали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування.

Термін добровільності у даному випадку потребує певного роз'яснення. За умовами Женевської конвенції 1907 року про правила та звичаї ведення війни, використання у власній армії військовополонених і громадян ворожої країни було заборонене — виняток могли скласти лише добровольці, про яких згадано і у наведеному документі НКДБ. Тому ритуал «добровільності» зберігався неухильно — хоча набір міг здійснюватись шляхом фактичної мобілізації.

Однак за свідченнями колишніх офіцерів та солдатів батальйону, до його лав потрапила і значна кількість колишніх червоноармійців — як рядових, так і офіцерів. Їх здебільшого набирали просто у таборах (де вибір у 1942 р. часто зводився фактично до смерті у полоні чи виживання будь-яким способом), або ж із відпущених по місцю проживання бранців із визволених територій.

Інша категорія добровольців — із цивільних мешканців, переважно молоді — «мотивувалась» до вступу загрозою вивезення на примусові роботи до Німеччини. За свідченнями самих шуцманів, більшість цивільних мешканців Білої Церкви були завербовані до частини саме таким чином.

Окремо слід звернути увагу на національний склад батальйону. Німецькі і радянські спецслужби чітко ідентифікували його, як український, і таким він за великим рахунком був, виходячи із місця та способу комплектування. Однак, як уже зазначалось, командування частини було цілком системно віддане козакам-росіянам, які видавались окупантам більш надійними у даних умовах та ускладнювали можливу (присутню у низці інших подібних формувань) співпрацю із національним підпіллям. Також перегляд списків особового складу підрозділів батальйону виявляє серед них десятки російських та кавказьких прізвищ. За матеріалами розслідувань НКВС та НКДБ, частина були з них мешканцями Білоцерківського району, а частина — червоноармійцями, які «записались в українці» при наборі до батальйону у таборах.

За наявними даними, українська національна символіка у 116-му батальйоні не використовувалась, однострої були на початковому етапі радянські, згодом — балтійських армій (литовські та естонські) та модифіковані чорні Загальних СС. Лише з початку 1943 року шуцмани отримали нові німецькі польові мундири німецької поліції⁷. Пропагандистські

засади вербування — служба Німеччині і вдячність за визволення від більшовизму, без патріотичних «ухилів». Аналогічного змісту була і присяга, яку шуцмани складали при вступі до частини після нетривалого навчання: «Клянусь безперечно виконувати всі накази німецьких властей і першу чергу боротись проти жидобільшовизму, від якого звільнила мене німецька армія. В боротьбі з жидобільшовиками я зобов'язуюсь не щадити сил і, коли накаже фюрер мені, віддати життя для остаточної перемоги над жидобільшовизмом. Хай живе Гітлер»⁸.

Постійним місцем дислокації частини були колишні радянські казарми у Білій Церкві по вулиці Рокитнянській, однак це не означало, що шуцмани перебували там постійно у повному складі. За стандартною практикою використання шуцбатальйонів, у розміщенні частини перебувала одна рота, дві інших здійснювали охоронну діяльність. У сфері їхньої відповідальності були стратегічні об'єкти міста та району (господарські, адміністративні та транспортні), а також ділянка залізниці у районі Фастова та станція Фастів-2.

Бойові виїзди за сигналами місцевої влади чи поліції про появу радянських партизанів чи парашутистів здійснювались здебільшого силами однієї з рот по черзі. Антипартизанські операції здебільшого зводились до прочісування лісів і зачисток населених пунктів, у яких був помічений противник. Бойові зіткнення при цьому були скоріше рідкістю — партизани зазвичай не приймали бою на не вигідних для себе умовах і відступали. Однак у кількох випадках шуцманам вдавалось натрапити на ворога і змусити його до оборони. За свідченнями самих колишніх солдатів батальйону, йшлося про нетривалі перестрілки із невеликими втратами, найбільшими з яких стала загибель розвідгрупи із трьох бійців (одного німця і двох українців) та перехід на бік партизанів близько 25 шуцманів. Операції часто проводились спільно із іншими німецькими чи угорськими підрозділами⁹.

Однак в історії частини була й одна масштабна акція із залученням 2-ї роти батальйону і відчутними наслідками. У кінці травня — на початку червня 1943 р. під час 12-денної операції з оточення та знищення партизанського угруповання у Чорнобильському районі на ріці Прип'ять німецькі підрозділи за участі шуцманів 116-го батальйону полонили близько 800 партизанів, 400 з яких (вочевидь піймані зі зброєю в руках) були розстріляні на місці. Така жорстокість була викликана нацистськими настановами, за якими партизан не вважався комбатантом, не отримував статусу військовополоненого і підлягав знищенню на місці як злочинець.

Окрім бойової і охоронної діяльності, 116-й був задіяний і у суто каральних операціях нацистської влади. Передусім йшлося про примусове вивезення населення на роботу до Німеччини — на батальйон

покладалась функція конвоювання призначених до вивезення людей з місць їхнього проживання до збірних пунктів. Документи свідчать про десятки таких операцій, під час яких було вивезено тисячі людей. Інформації про якісь ексцеси і надзвичайне насильство під час таких дій наразі виявити не вдалося, а в одному випадку шуцмани навіть відпустили з колони остарбайтерів дівчат, які їм сподобались.

Документи свідчать і про випадки залучення батальйону до розстрілів мирного населення. У двох випадках йдеться про допоміжну роль (збір і конвоювання призначених для страти євреїв у травні–червні 1942 р. у Таращанському районі, та очеплення місць страти комуністичного активу Іванківського району у квітні–травні 1943 року). Також у квітні 1943 на учбовому плацу 116-го батальйону було здійснено розстріл групи із 30 цивільних, звинувачених у пограбуванні німецького продуктового складу. Акцією за наказом командувача поліції порядку генерального комісаріату «Київ» командував командир частини майор Шкрінкштуб, а розстрільна команда цього разу була сформована із самих шуцманів (5 добровольців з числа командирів взводів і відділень)¹⁰.

В генеральній окрузі Київ на початок 1943 року діяли сім шуцбатальйонів: 113 (Полтавщина), 114 (на формуванні в Києві), 116 (Біла Церква), 117 (Шпола), 119 (Кременчук), 120 і 121 (Полтавщина).

В квітні–червні 1943 року до міста було стягнуто залишки розбитих партизанами на Полтавщині і Сумщині 113-го і 120-го батальйонів, які передано до складу 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього таким чином з близько трьохсот чоловік на початку року, до кінця червня сягнула майже шестисот вояків¹¹. В Білу Церкву відвели і 121 батальйон.

З наближенням фронту, у вересні відступив до Умані 119-й, і в Кривий Ріг 117-й батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецькою владою було здійснено спробу створення ще одної частини «шума» — т. зв. оперативного батальйону «Київ» (Einsatzbataillon Kiev), на базі переведеного сюди 110 шуцбатальйону з Житомира, і найнадійніших солдатів з інших частин «шума». Проте він так і не досяг уставної чисельності і не був ніде задіяний. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували себе у 116, 117 і 119 батальйонах, при переведенні до нової частини втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах Вермахту на Західному фронті.

Безпосередньо в системі охоронних структур РКУ відбувалась остаточна мілітаризація наявної поліції, переозброєння більш надійних частин для їх застосування у бойових діях, та перекидання менш надійних в глибокий тил для переведення німецького персоналу допоміжних формувань у фронтові підрозділи.

Частини «шума» центральної України вже в квітні 1943 р. були передані під керівництво армійського тилового командування, для активної боротьби з партизанами в зоні «Дніпровського валу». Спочатку йшлося про вісім, а вже влітку — сім шущбатальйонів: 114, 116, 117, 119, 122, 123, 130. При відступі вони відводились все далі в тил, а взимку 1944 року під Кам'янцем-Подільським були зведені у дивізійну бойову групу під командуванням ХССПФ України Прюцмана, і в березні 1944 р. отримали для оборони ділянку фронту. Натиску радянських військ шущмани стримати не змогли, 24 березня бойова група була розбита, а її залишки відступили в ГГ. Окремі групи вояків були роззброєні або перетягнуті на свій бік місцевими загонами УПА¹².

Організаційну цілісність і боєздатність зберіг тільки 117-й шущбатальйон, який в червні 1944 був підпорядкований 3-й танковій дивізії СС, в складі якої він брав участь в боях з ЧА в районі Варшави. В липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в пожежні команди Берліна¹³. Вцілілі залишки інших батальйонів, в основному 116-го і 119-го, були виведені в тил і розформовані, а солдати передані у пожежні команди Берліна, Дрездена і Бреслау¹⁴.

Поліція міст і сіл РКУ, загальна кількість якої на 1943 р. становила близько 50 тис. чоловік, здебільшого разом з родинами виводилась в глибокий тил. Шлях просування поліцаїв пролягав здебільшого через Проскурів в ГГ, де їх переформовували згідно потреб моменту. Через неминуче дезертирство цілі групи шущманів потрапляли в табори, але незабаром їх переформовували і задіявали в інших якостях.

Але більшість поліцаїв переправлялась далі, і опинялась в Німеччині, в тренувальному таборі «Оффен», де містився підрозділ підготовки пожежників (Luftschutzausbildungs abteilung). Там з них формували команди для ліквідації наслідків бомбардувань, і направляли в великі німецькі міста. В Берліні на початок 1945 р. протипожежні служби цілих великих районів міста складались тільки з колишніх українських поліцаїв.

Врешті, навесні 1945 р. нацистське керівництво зважилось на найрадикальніший до цього часу крок в стосунку до українців. 12 березня було проголошено про створення Української національної армії (УНА) в складі німецьких збройних сил. Цій армії нарешті надано статусу союзника Німеччини, а не допоміжних формувань з підкореного народу. Присяга приймалась на вірність Україні, метою проголошено боротьбу за незалежність своєї країни. Що дуже характерно, головнокомандувач УНА генерал Павло Шандрук оголосив також про єдність цілей з УПА, та про влиття до повстанської армії, як про один з варіантів продовження боротьби після розгрому Німеччини.

Крім 1-ї Української Дивізії УНА, якою стала 14 дивізія військ СС, в березні–квітні за активного сприяння Головного Управління військ СС

(Waffen SS Hauptamt) було розпочато створення 2 УД УНА, в складі двох бригад — протитанкової та піхотної. Перша бригада, під назвою «Вільна Україна» (Panzerjagd Brigade «Freie Ukraine») почала формуватись ще 22 лютого 1945 р. в м. Німек поблизу Берліна. Командиром бригади став полковник Петро Дяченко, офіцерами — ветерани війська УНР та колишні старшини українських частин в німецькій армії та «шума». Зокрема, на чолі штабу став командир 204 і 208 батальйонів «шума» поручник Татарський, на чолі 3 куреня — перший командант 115 батальйону сотник Дмитренко, а чоту жандармів очолив колишній начальник білоцерківської райполіції сотник Сокальський. Особовий склад бригади теж набирався з досвідчених і обстріляних вояків батальйонів «шума», що працювали в пожежних службах Берліна. Найбільше в це число потрапило вояків 117-го, а також 116-го і 119-го шущбатальйонів. Загальна чисельність бригади перевищувала 1800 чоловік. Вона складалась з трьох куренів «мисливців на танки» (Panzerjager), по три сотні кожен. Озброєння вояків було зразковим, і включало найновіші німецькі винаходи — штурмові гвинтівки StG-44, реактивні протитанкові гранатомети «Панцерфауст-60» та «Офенрор». Підрозділи були значною мірою озброєні автоматичною зброєю, кулеметами та мінометами¹⁵.

Найголовніше, що відрізняло бригади 2 УД від інших українських частин, в тому числі і дивізії «Галичина», було те, що в цьому з'єднанні не було жодного німця, крім зв'язкового офіцера. Командування було унітарним і виключно українським, а вояки чітко уявляли, за що борються. Цей моральний момент був підкріплений матеріальним стимулом — Шандрук взяв в Райхсбанку позику у 80000 RM, з якої всім солдатам 2 УД видали по 50, а офіцерам — по 250 марок.

Протитанкова бригада була кинута в бій 17 квітня 1945 р. під Бауценом, і виявила себе з найкращого боку. Її вояки взяли участь у тактичному контрнаступі залишків танкового корпусу «Герман Герінг» під командуванням «панцерграфа» Гіацинта фон Штрахвіца з метою відкинути радянські війська від автобана Бауцен-Дрезден. В ході наступу вона розбила 19-й полк 7-ї дивізії Війська польського, і захопила в полон 300 поляків, включно з командиром дивізії. Піхотна бригада 20 квітня була втягнута в виснажливі міські бої в Бранденбургу, де зазнала важких втрат, втратила керування і розпалась на невеликі бойові групи. На початок травня в оточенні під Бранденбургом опинились обидві частини 2 УД. 8 травня з кільця в американську зону окупації вдалось вирватись лише 25–30% її вояків¹⁶.

Одна з груп батальйону, яка на момент наступу радянських військ перебувала на облаштуванні бази у місті Сквирі (будували бараки та гаражі), 21 грудня 1943 р. була евакуйована окремо від своєї частини і

опинилась на заході Німеччини, у місті Мьонхенгладбах (земля Північний Рейн — Вестфалія). Там вони були влиті до місцевого підрозділу Люфтваффе, у якому перебували до 30 листопада 1944 року. У листопаді щонайменше 3-є колишніх білоцерківських шуцманів зголосилися на вступ до РОА. Як ветерани з бойовим досвідом, українці потрапили одразу до офіцерської школи в містечко Альтварп (земля Мекленбург — Передня Померанія, там тимчасово містилась колишня контррозвідальна школа Східних військ, перейменована на «Особый лагерь для подготовки офицерского состава частей РОА»). Протягом 6 тижнів вони пройшли інтенсивні курси офіцерів-спеціалістів і у лютому 1945 були передані до складу 2-ї дивізії РОА генерал-майора Зверєва, де зайняли командні пости. Наприклад, колишній цугфюрер 116-го шуцбатальйону Ілля Ткаленко у званні лейтенанта РОА очолив ударну групу спеціального протитанкового батальйону під командуванням майора Козлова. На фронт дивізії не потрапила, і у квітні 1945 здалась союзникам на території Баварії¹⁷.

Зрештою більшість шуцманів батальйону потрапила у полон до РСЧА або була видана радянській стороні союзниками за умовами ялтинських домовленостей. Переважно їх судили уже по закінченні війни не за указом Президії ВР СРСР «О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников Родины из числа советских граждан и для их пособников», а за статтею КК УРСР про «зраду Батьківщині», каральна санкція якої передбачала від 10 до 25 років таборів. Ті з них, хто дожив до 1955 року, потрапили під амністію.

¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 25523, арк. 158.

² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944 / А. Дуда, В. Старик. — Чернівці, 1995. — С. 85–86.

³ Один із колишніх шуцманів батальйону називає його Павлом Івановичем Лагодзе, «українцем з Північного Кавказу». ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65765, арк. 55.

⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66728, арк. 99, 131, 143, 158.

⁵ Там само. — Арк. 227 (Пакет з документами для голови Військового трибуналу і військового прокурора).

⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 25523, арк. 15.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66728, арк. 98, 114.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 62916, арк. 128.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 63896, арк. 9–10, 15; Там само. — Спр. 66728, арк. 87–88, 100, 104, 108, 165.

¹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 26447, арк. 47–50; Там само. — спр. 62916, арк. 211.

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66728, арк. 227 (пакет з документами). З 120 до 116 б-ну було переведено тільки бл. 100 солдатів і офіцерів, решта 140 чоловік направлені під конвоєм до Німеччини, як ненадійні. (Там само. — Арк. 107 зв., 119).

¹² ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 39578, т. 2, арк. 280–288.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51131, арк. 26–27, 47.

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 25523, арк. 43; ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51131, арк. 26–27, 47.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51092, арк. 13, 31–32, 122.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51092, арк. 13–15, 25, 31–33; Руккас А. Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій / А. Руккас // Молода нація. — № 1. — 2000. — С. 219–222; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. — Львів, 2003. — С. 500–507.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65765, арк. 19–24.

В статье раскрывается история 116-го полицейского батальона, созданного нацистскими оккупантами в Белой Церкви. Отслеживаются обстоятельства и специфика формирования части, источники рекрутирования личного и командного состава, их мотивация и материальное обеспечение, идеологическая обработка. Определены особенности применения батальона и прослежена судьба его солдат после эвакуации и расформирования части.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупационный режим, Райхскомисариат «Украина», Киевщина, коллаборационизм, шуцманшафт.

The article reveals the history of the 116th Police Battalion, created by the Nazis in the Bila Tserkva. Circumstances and specifics of the formation, the sources of recruitment and personnel officers, their motivation and financial support, indoctrination are tracked. The peculiarities of employment of the battalion are defined and the fates of its soldiers after the evacuation and disbandment of the unit are traced.

Keywords: World War II, occupation regime, Reichskommissariat «Ukraine», Kiev region, collaboration, schutzmannschaft.

Тетяна Пастушенко
(Київ)

ВИХІД ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ З КИЇВСЬКОГО ОТОЧЕННЯ 1941 р.: ПРИЧИНИ ПОРАЗОК І ВТРАТ*

У статті на прикладі аналізу обставини виходу радянських бійців та командирів з Київського «котла» восени 1941 р., показано їх стратегії та способи виживання в умовах оточення.

Ключові слова: Друга світова війна, Робітничо-селянська Червона армія, Вермахт, оборона Києва, оточення.

Ми звертаємося до минулого, шукаючи пояснення подіям сьогодення. Українське суспільство до цього часу мислить про війну категоріями і метафорами «Великої Вітчизняної війни». Яскравим прикладом цього є сьогодення агресія Росії проти України, яка в ЗМІ та приватних розмовах часто описується мовою війни проти нацизму. Паралелі з Другою світовою використовувалися в політичному дискурсі ще в 2004 р. під час Помаранчевої революції. А восени-взимку 2013–2014 рр. учасники революції Гідності легітимізували націоналістичні гасла: «Слава Україні! Героям слава!» і нерідко піднімали чорно-червоний прапор УПА. Тим часом, як так званий Антимайдан замінив блакитну партійну символіку президента В. Януковича на георгіївські (гвардійські) стрічки Російської імперії. Російські офіційні медіа представляють Майдан не просто американською інтригою, але своєрідною реінкарнацією фашизму, уособлювали сучасну Росію з Червоною армією, яка перемогла нацизм і визволила Освенцім, тим самим виправдовуючи анексію Криму і окупацію Донбасу¹. Історико-емоційний місток від війни «Великої Вітчизняної» до сучасних бойових дій на Донбасі відіграє провідну роль в обґрунтуванні війни з боку самопроголошених ДНР і ЛНР. Значного поширення в міжнародній дискусії набуло порівняння особи російського президента В. Путіна з нацистським лідером А. Гітлером та агресивної політики Російської Федерації з поведінкою на міжнародній арені нацистської Німеччини. Українська сторона також активно послуговується симво-

* У статті публікується матеріал, який не увійшов до дослідження: Вронська Т., Пастушенко Т. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців // Укр. іст. журн. — № 2. — 2015. — С. 22–41.

лічними посиланнями на радянський наратив, закликаючи до захисту Батьківщини від російського агресора. Засоби масової інформації, волонтери, лідери добровольчих батальйонів і офіційна влада, використовують символи війни проти нацизму для опису героїзму воїнів Збройних сил України, порівнюють боротьбу за Донецький аеропорт зі Сталінградом, невдачі української армії під Іловайськом і Дебальцево з оточеннями та «котлами» 1941 р., називають цю війну з Росією війною «вітчизняною» тощо.

Очевидно, що тема Другої світової війни продовжує залишатися предметом інструменталізації історії в жорсткій політичній боротьбі. У цій ситуації надзвичайно важливо, щоб «професійне співтовариство істориків пропонувало відповідальну альтернативу тій розмові про історію, яку нам нав'язують політики, у тому числі й ті, які активно ведуть нинішню війну»².

Якщо відволіктися від емоційної сторони проблеми, то виникає закономірне питання: чи може досвід минулої «великої» війни вберегти нас від нових поразок сьогодні? Чи дослухаються суспільства до «уроків історії»? Як з'ясується, ми зовсім мало знаємо про цей воєнний досвід, особливо той, що стосується поразок у радянсько-німецькому збройному конфлікті, «котлів 1941-го» та полону. З одного боку, операції на оточення і розгром противника є вищою формою військового мистецтва. З іншого — дії підрозділів РСЧА в умовах оточення у вітчизняній історіографії Другої світової війни вивчені досить поверхово. Як діяли військовослужбовці, потрапивши у надзвичайну ситуацію? Тобто ті рядові і командири, які мали виконувати накази генералів, розстріляних через місяць після початку війни в липні 1941 р.? Як вони мислили? Якими шляхами виходили у розташування своїх частин? Як вижили в полоні? Як вижили ті оточенці на окупованій території, кому пощастило уникнути полонення? Як склалася їх доля, після того, як вони дісталися у розташування частин Червоної армії? І, зрештою, найважливіше питання, чому така велика кількість червоноармійців потрапила у німецький полон? Віднайдені відповіді сприятимуть визначенню помилок та розумінню причин поразок Червоної армії у перший період війни з нацистською Німеччиною. У цій статті пропонується на прикладі аналізу обставини виходу радянських бійців та командирів з Київського «котла» восени 1941 р., показати їх стратегії та способи виживання в умовах оточення.

Постановка таких дослідницьких питань стала можливою завдяки спрощенню доступу до архівних матеріалів про учасників оборони Києва, колишніх оточенців і військовополонених³, оприлюдненню раніше засекречених документів, як то службових донесень і доповідних військово-

службовців про вихід частин і з'єднань Південно-Західного фронту (ПЗФ) у розташування Робітниче-селянської Червоної армії⁴, сучасні публікації спогадів учасників цих боїв.

Радянська історіографія замовчувала проблему військових поразок 1941–1942 рр. та оточенців. У підручниках, монографіях та багатотомних академічних виданнях з історії Великої Вітчизняної війни (в т.ч. і тих, що виходили в УРСР) радянського періоду, тривалий час писали про важкий початковий період війни з нацистською Німеччиною як про «крах бліцкригу», «тимчасові невдачі» Червоної армії, оминалися визначення на кшталт «відступ», «оточення», «паніка», «помилки» тощо. Проте у мемуарній літературі ця тема була присутня. У першу чергу мова йде про літературні записи спогадів таких легендарних оточенців-воєначальників, які пройшовши тилами противника сотні кілометрів, вивели в розташування Червоної армії тисячі бійців. Наприклад, спогади начальника оперативного відділу штабу Південно-Західного фронту Ованеса Баграмяна⁵ або бригадного комісара 8-го механізованого корпусу Миколи Попеля⁶. Частково оточенці згадувалися у літературно-документальних творах радянських дисидентів та інших дослідженнях сталінських репресій або військовополонених, опублікованих за кордоном⁷.

Після розпаду СРСР і поступової демократизації радянського суспільства з'явилися публікації раніше засекречених документів Верховного Головнокомандування Червоної армії, зокрема репресивних наказів № 270 та 227, що стосувалися бійців і командирів, які опинилися в полоні. Були оприлюднені численні матеріали, котрі дали змогу з'ясувати обставини ухвалення різних рішень під час війни, у тому числі й тих, що призвели до оточення частин та з'єднань РСЧА. На початку 1990-х побачило світ чимало критичних публікацій загального характеру про Другу світову війну, в яких автори аналізували прорахунки радянського військового командування, побіжно згадували про оточенців, як про наслідок бойових операцій⁸. Безпосередньо трагедії оточених угруповань Червоної армії в 1941–1942 роках присвячені монографії російських дослідників Олексія Ісаєва та Костянтина Бикова⁹. В українській історіографії вперше звернув увагу на проблему оточенців Михайло Коваль¹⁰. Тему оточення та оточенців з точки зору військового мистецтва фронтових операцій досліджує в низці публікацій Валерій Грицюк¹¹. Зокрема, особливий інтерес представляє його порівняльний аналіз дій Вермахту та Червоної армії у двох «котлах» в районі Умані в 1941 р. та Корсунь-Шевченківська у 1944 році¹². Скрупульозне дослідження шляхів та обставин виходу з оточення до підрозділів РСЧА у перші місяці війни представив Олександр Марінченко¹³. Автор зосередив свою увагу не на великих «котлах», а на маловідомих фактах оточення окремих полків,

дивізій або бригад, що значно розширяє масштаби драми, яка сталася на фронтах України в перший період радянсько-німецької війни. Ще в одній своїй статті молодий учений аналізує проблеми обчислення втрат РСЧА в початковий період війни з Німеччиною, де також торкається проблеми теми київського «котла»¹⁴. Багато наукових праць та мемуарної літератури присвячено вивченню безпосередньо історії оборони Києва та драматичного завершення цієї стратегічної операції¹⁵. З позиції Вермахту описують події битви за Київ у 1941 р. в німецькомовній та англomовній історіографії¹⁶. Такі тематичні публікації досліджують окреслену тему з точки зору військової стратегії або епічної історії, хронологічно обмежуючи оповідь моментом завершення цієї історичної драми, виходом із оточення або полоном її дійових осіб.

Продовження драми оточенців після їх повернення у розташування підрозділів РСЧА, як правило, розглядалося у контексті дослідження радянської репресивної системи чи військового полону¹⁷. Уперше поєднала у своїх публікаціях військово-історичний та соціально-правовий підходи до вивчення проблеми оточенців Тамара Вронська¹⁸. Це стало можливим завдяки виявленню нею нового джерельного матеріалу в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Мова йде про документи перевірки співробітників НКВС, котрі перебували в оточенні, матеріали розслідування виходу/гибелі в київському «котлі» командування Південно-Західного фронту та урядових діячів УРСР. Співставлення матеріалів перевірок в НКВС, з документами розслідування комісії при ЦК КП(б)У діяльності комуністів на окупованій території України, оприлюднення у збірниках документів та в Інтернеті директивних приписів та звітів Наркома оборони та НКВС, керівників ГУЛАГ, політичних органів Червоної армії, дали змогу реконструювати процес перевірки колишніх оточенців загалом та з'ясувати юридичне підґрунтя таких слідчих дій¹⁹.

Нові публікації спогадів очевидців — червоноармійців, молодших командирів, бійців загонів народного ополчення, які багато років чекали свого часу в родинних архівах, уможливили показати широку палітру людських доль, а також з'ясувати більш детально як мислили люди за критичних обставин, як ухвалювали рішення²⁰.

Більшість спогадів і наукових праць описують перебування та вихід із оточення як героїчний спротив радянських воїнів, які не шкодуючи життя намагалися вирватися із ворожого «котла», демонстрували приклади мужності і героїзму. Тобто ті якості, які й вимагала логіка боротьби з противником і радянська ідеологія також. Але такі оповіді не пояснюють величезні масштаби втрат чотирьох радянських армій.

Очевидно, що поразки РСЧА й оточення 1941 р. можна оцінювати як стратегічні прорахунки радянського військового керівництва. Таку думку

підтверджує, у першу чергу, загальний хід військових дій. На цьому сходяться більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних військових істориків²¹. Наступальна концепція Червоної армії, закріплена у статутних армійських документах, трансльована через пропаганду війни «на чужій території і малою кров'ю» була успішно реалізована на початку Другої світової війни у 1939–1941 рр. Але у безпосередньому збройному контакті з нацистською Німеччиною вона виявилася неефективною. Швидкому просуванню танкових «клинів» Вермахту на територію Радянського Союзу Червона армія не могла успішно перешкоджати. Натомість, радянські війська, переходячи до контрнаступів, утримуючи власні позиції незважаючи на загрозу обхідного маневру противника, втрачали можливість відступу в глиб території, опинялися в лещатах оточення. У тринадцяти «котлах» 1941–1942 рр. СРСР втратив майже всі боєздатні радянські частини першого ешелону, мільйони бійців та командирів. У великих оточеннях 1941 р. в районі Умані, під Києвом та Мелітополем, противник ліквідував основні ударні угруповання РСЧА, зосереджені в Україні напередодні війни з Німеччиною. На думку багатьох сучасних військових істориків, втрати і поразки 1941 р. значною мірою були зумовлені нездатністю вищого військового командування і Й. Сталіна відмовитися від доктрини наступальної війни. Одним з прикладів такого стратегічного прорахунку стала оборона Києва, яка закінчилася оточенням і ліквідацією чотирьох радянських армій.

Попри те, що задум Ставки фюрера перенести основні зусилля Вермахту на південну ділянку фронту і захопити Крим і Донбас, а перед цим ліквідувати основні сили Південно-Західного фронту під Києвом, став відомий радянському Верховному головнокомандуванню, воно не спромоглося здійснити ефективних заходів протидії²². Оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох армій Південно-Західного фронту. Сотні тисяч бійців і командирів були «затиснуті» на лівобережних територіях сучасних Київської, Полтавської, Черкаської і Чернігівської областей. Всього, за даними радянської сторони, в оточення потрапило 452 720 осіб, з них 58 895 — командного складу²³.

Заключний епізод битви в умовах стратегічного оточення тривав до 27 вересня 1941 р. Війська Південно-Західного фронту, незважаючи на появу ознак безпорядку і дезорганізації управління, деякий час ще зберігали значні ресурси для того, щоб чинити опір. На складах Південно-Західного фронту на 17 вересня було пально-мастильних матеріалів на 2–4 доби, для авіації — на 14 діб. У з'єднаннях, які опинилися у «котлі», було 2642 гармати, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305715 гвинтівок, 64 танки. 2100 автомашин, 300 вагонів боєприпасів²⁴. План організованого виходу із «котла», розісланий 17 вересня зі штабу ПЗФ полягав у

тому, що 21-а армія мала пробивати кільце оточення в напрямку Ромни-Лохвиця, а 5-а й 26-а армії утримуватися на своїх позиціях для того, щоб дати можливість 37-й армії відвести свої війська на лівий берег Дніпра й виходити з оточення у напрямку Яготина й Пирятина. Але відразу в процесі оточення впродовж 16–20 вересня відбулося розчленування військ фронту на різні групи, які утворили окремі осередки спротиву. Олексій Ісаєв у своєму дослідженні «Котли» 1941-го» подає шість таких угруповань²⁵.

Один був у районі Золотоноші, де чинили спротив війська 26-ї армії на чолі з генералом Ф. Костенком, намагаючись прорватися на схід через Оржицю. Другий осередок утворився із залишків 37-ї та 26-ї армій в арені 40-50 км на південний схід від Києва. Цей осередок тримався до 23 вересня.

Залишки підрозділів 5-ї та 21-ї армій утворили два осередки, так звану «Пирятинську групу», і вели бої до 23 вересня на південному сході та на сході від Пирятина, найближче до кільця оточення. Осередок № 5 утворили частини 37-ї армії, які останніми відступали з Києва і протрималися до 21 вересня в районі Березані-Баришівки. Інша група підрозділів 37-ї армії чинила спротив в районі Яготина. Вона змогла організовано протриматися в кільці оточення до 24–26 вересня.

Громіздкий штаб Південно-Західного фронту, який опинився в районі Пирятина разом зі штабами 5-ї та 21-ї армій, мав у цьому ж районі найрізноманітніші тиллові установи, численні автоколони, які заблокували дороги. Вся ця маса людей і техніки, не прикрита від противника з повітря, стала панічно кидатися в різні боки в районі Пирятина в пошуках переправи через річку Удай і тим самими перешкоджала боєздатним підрозділам організувати спротив.

Планом виходу із оточення передбачалося, що 21-а армія пробиватиме шлях через кільце Вермахту для штабу ПЗФ. Але на той час штаб фронту уже не мав зв'язку з багатьма підрозділами. Основні сили Вермахту підійшли до Пирятина і почали наступ, випередивши 21-у армію, таким чином штаб фронту опинився на передовій лінії вогню. З великими зусиллями вдалося пробитися через «пробку» із транспортів і переправити на східний берег р. Удай лише частину штабу Південно-Західного фронту, без охорони й без належного прикриття. Поблизу селища Городище цю колону зупинили вогнем і танками противника. Після бою роздроблені залишки штабу фронту відходили на схід в район Гадяч–Зеньків. Але група командуючого фронтом генерал-полковника М. Кирпоноса під час прориву повернула північніше і була затиснута противником в урочищі Дрюковщина, де 19 вересня 1941 р. загинув командуючий фронтом, начальник штабу В. Тупиков та багато інших командирів. Потрапив у полон поранений М. Потапов, командувач 5-ю армією.

Підсумовуючи результати боїв по виходу із оточення зі стратегічної точки зору Ісаєв говорить, що дії командування Південно-Західного фронту для прориву зсередини кільця, так само як і дії Південно-Західного напрямку для прориву з зовнішнього фронту оточення «не можна оцінити з кращого боку». М. Кирпонос «виявив в організації прориву пасивність» і фактично відмовився від ударів по внутрішньому фронту оточення. С. Тимошенко, замість дій на деблокування, розпочав контрудар під Ромнами, задум якого склався задовго до оточення радянських військ під Києвом і вже не відповідав обстановці. Однією з важливих причин поразки радянського командування на Південно-Західному напрямку російський дослідник вважає невміння радянського командування правильно оцінити дані розвідки й передбачити плани Вермахту²⁶.

У прорахунках військового командування вбачає одну з першопричин поразки й заступник начальника штабу Південно-Західного фронту генерал-майора О. Баграмян. У своєму донесенні від 26 жовтня 1941 р. він називає запізніле рішення про вихід із оточення як важливу причину втрат особового та командного складу фронту. Воно було ухвалене Ставкою Верховного головнокомандування, коли штаб Південно-Західного фронту фактично вже втратив управління своїми військами.

Станом на 1 жовтня 1941 р. із оточення вийшла 21 тис. бійців та командирів і десять представників вищого командування, що загалом становить всього 4 відсотки особового складу фронту. Чому така мізерна кількість військ фронту врятувалася, маючи значні боєприпаси та людські ресурси? Очевидно причина не лише у некомпетентності вищого військового командування. Доповідні документи командирів та спогади учасників війни, які дають змогу реконструювати маршрути й обставини виходу із оточення, вказують такі причини загибелі та полонення великої кількості військ ПЗФ, як низький професіоналізм, непідготовленість особового складу РСЧА до боїв в умовах оточення. Військова доктрина СРСР, яка виходила з абсолютного пріоритету наступальної війни, не передбачала детальної розробки оборонних боїв. Лише про дії червоноармійця у наступі йшла мова у проекті Польового статуту РСЧА 1939 р.²⁷, у його варіантах 1940 та 1941 рр. і ніяких порад щодо стратегічного оточення. У статуті оточеним частинам приписувалося якомога швидше вирватися з кільця, жодного слова не було про «протокол» поведінки бійців та їх командирів²⁸. У цьому документі не говорилося, що ж саме робити тим бійцям, які все ж опинилися без зв'язку, які були варіанти дій, коли не було можливості «пробиватися до своїх».

Взаємостосунки людей визначаються ієрархією та субординацією, прописаними військовими статутами, які зберігалися деякий час і в

умовах оточення. Проте, чим довше перебували люди в екстремальних умовах, тим більших трансформацій ці взаємини зазнавали. За умов відсутності регулярного постачання харчуванням, озброєнням, масової загибелі товаришів по службі, у тому числі втрату командирів, поведінка людей почала набувати девіантних форм, почуття безнадії, безцільності подальшого спротиву, тривоги та паніки охоплювали військо. Паніку, низьку боєздатність та дезертирство у військах детально описує у згаданому донесенні О. Багряян. За декілька днів бойові підрозділи перетворилися на некеровану «безформну і дезорганізовану» масу бійців та командирів. Усі спроби командування фронту наспіх сформувати боєздатні частини ні до чого не привели. «За найменшої нагоди особовий склад цих «формувань» по одинці та групами розповзався в різні боки, прагнучи самостійно рухатися на схід, намагаючись по-швидше вийти із оточення»²⁹. Описана ситуація ілюструє також наслідки втрати серед рядового складу Червоної армії авторитету та довіри до її командування. Як діяло в бою таке військо яскраво описала киянка Марія Бойко, яка відступала з Києва у складі загону народного ополчення: «Коли дійшли до Яготина, там стояли скирти. Це було ранком. Коли ми дійшли до цих скирт, за ними сиділи фашисти кулеметники. Дехто з людей попадали, дехто кричав — «За Родіну, за Сталіна!», дехто кричав — «Здаємось!». Дехто руки піднімав вгору, а частина побігла в болото. Переважна більшість побігла в болото»³⁰. У подальшому авіанальоти противника, артилерійські та мінометні обстріли, танкові атаки знищували важке озброєння та техніку Червоної армії, відповідно лише силою піхотних частин прорватися із оточення було не можливо. О. Багряян узагальнює, що із київського оточення вийшли лише ті, хто «непомітно для противника знайшов глухе місце переправи і через стежки перебратися на східний берег річки Сули [на березі якої розмістилися німецькі війська]. Надалі моя група із 50 людей здійснювала виключно нічні пересування [...] і вийшла 24.09 в Гадяч в розташування своїх військ»³¹.

Небагатьом частинам вдалося вийти групами, в однострої, разом із штабною документацією та прапором військової частини. Найбільш боєздатними виявилися війська 26-ї армії Федора Костенка, які до 24 вересня зберігали зв'язок з головкомом Південно-Західного напрямку і ставкою ВГК, тому були поінформовані про загальну ситуацію і здійснювали організовані спроби прорватися з оточення. У другому ешелоні прориву вийшов керівний склад армії разом з генералом Федором Костенко та начальником штабу полковником Іваном Варенниковим. Доля генерала склалася трагічно. Він загинув під Харковом навесні 1942 р., коли удруге потрапив в оточення. Є свідчення, що генерал застрелився, щоб не потрапити у полон.

Більш типовою є історія командувача 37-ї армії генерала А. Власова, який вийшов до радянських частин вже на території Росії в місті Курськ, понад місяць пробираючись переодягненим у цивільний одяг по тилі районах Вермахту. Його армія прийняла останній бій в районі Яготина. Це був найбільш віддалений «куток котла», з якого довелося найдовше прориватися. Після бою під Семенівкою* поблизу Яготина А. Власов залишився з невеликою групою службовців штабу і вирушив у напрямку Пирятина. Поблизу с. Помоклі** розбилися на ще дрібніші групи — по 2–3 особи й рухалися на схід. У наступному селі Соснова*** генерал переодягся в цивільний одяг і лише 1 листопада вийшов пішки до лінії фронту³². Цей перший успішний вихід із оточення під Києвом генерала Власова маловідомий. Зате, коли вже удруге під Вязьмою командує тепер вже 2-ю армією знову потрапив у кільце противника, щастя від нього відвернулося. Генерала упізнали по фотографії в селянському будинку і поліцаї передали німецькому командуванню. У схожій ситуації Андрій Власов учинив інакше ніж Федір Костенко — він пішов на співпрацю з противником.

Однією з останніх залишили Київ, прикриваючи відхід регулярних військ група співробітників наркомату внутрішніх справ УРСР на чолі з нарком В. Сергієнком³³. Колона співробітників НКВС разом підрозділами міліції, прикордонними та конвойними військами нараховувала понад 10 000 осіб та бронетехніку. Але вже через п'ять днів після бою в районі Баришівки****, бійці змушені були залишити транспорт і прориватися дрібними групами. Нарком В. Сергієнко разом зі своїми заступниками Т. Строкачем та І. Горбенком та декількома молодшими командирами відділився від основної колони наркомату і рушив у напрямку Чернігівської області. Дорогою вони переодягнулися в цивільний одяг, знищили свої документи. Згодом В. Сергієнко залишив своїх підлеглих і вийшов у розташування радянських військ лише у грудні 1941 р., місяць переховувався у Харкові³⁴. Один із учасників цієї групи, молодший лейтенант Федір Жила, три місяці блукав по окупованій території, зупиняючись у знайомих та родичів, доки у лютому 1942 р. не знайшов можливість перейти лінію фронту³⁵. У цьому чекісти були не оригінальні. Для більшості оточенців єдиний спосіб врятуватися полягав в спробах прорватися/просочитися через німецькі частини розрізненими групами, або поодинці.

* Семенівка — село Баришівського району Київської обл.

** Помоклі — село Переяслав-Хмельницького району Київської обл.

*** Соснова — село Переяслав-Хмельницького району Київської обл.

**** Баришівка — районний центр Київської обл.

Екстремальні умови оточення стали перевіркою на професійність та компетентність командирів і рядових бійців, оголили морально-психологічні якості війська. Як ми бачимо, із попередньо наведених прикладів, представники вищого командного складу мусили рятуватися поодиночі, фактично покинувши своїх підлеглих. Недарма колишні оточенці згадують, що надважливою і першою особливістю перебування в оточенні, було відсутність зв'язку з командуванням, достовірної інформації про оперативну обстановку, нестача засобів до життя, і як наслідок — усвідомлення ізольованості, розгубленості, дезорієнтація. Часто оповіді рядових бійців свідчать про зневіру і паніку, пошук «міфічних» командирів, які знають, що треба робити, прийдуть на допомогу і порятують. «Потім вже, коли вийшли з Березані, нам сказали, що йде назустріч Куликівська армія нас виручати. Коли ми це почули, це нас дуже підбадьорило. Пішли до Кулика назустріч» — оповідала про своє перебування в Київському «котлі» киянка, співробітниця Інституту мовознавства Марія Бойко³⁶. Хоча насправді, командуючого з таким прізвиськом у складі Південно-Західного фронту не було.

Відчайдушні бої до останнього патрону, зухвалі прориви, марші на сотні кілометрів без карти та компасу — це один бік медалі. Лицьовою стороною поразки стали дороги забиті покинутою зруйнованою технікою, поля вкриті трупами і натовпи виснажених, голодних полонених. Долею більшості оточенців під Києвом став полон. Про це свідчать дані обліку втрат РСЧА та радянських полонених у Вермахті. Цифри не співпадають, про це вже понад півстоліття сперечаються учені й політики, але вони однакові в своїх оцінках жахливого становища військових бранців у німецькому полоні. Відомостей скільки загинуло й було поранено червоноармійців під час боїв у «котлі» немає.

Поразка під Києвом, як і попередні й наступні поразки та перемоги Червоної армії у цій війні оголили головну ваду, а можливо й особливість радянського війська. Його рабську природу, яка, власне, була логічним продовженням тоталітарного суспільства загалом. Молодший командир у Червоній армії не мав тієї ініціативи та свободи дій, як його німецький колега у Вермахті. А рядові бійці були ніби кріпосні раби. Тому потрапивши в складну ситуацію, і не отримуючи чітких вказівок, червоноармійці найчастіше губилися і не знали що робити, часом так і залишалися «помирати» в своєму окопі.

Ілюстрацією психології солдата Червоної армії є унікальні щоденникові записи селянина Федора Михайленка із Переяславського району, який у серпні 1941 р. був рядовим взводу зв'язку батареї польової артилерії 76-го полку. Його перший бій стався вже в оточенні. Під час танкової атаки німців Федір заліг у лощині. «Ми лежали благополучно.

Слідкували як ішли німецькі танки на Сенчу*. Танки великі, танкетки, мотоцикли. Ішла їх сила велика. Потім на автомашинах під'їхали піші автоматчики. Взагалі сила велика, а в нас і гвинтівок не хватало. Ми з лошовинки перелізли в окоп. Окоп устаткований дуже добре. Посідали ми тут переїли в кого що було. Сиділи ми до ночі. Ноч'ю я спав у окопі, а ті ребята спали в копицях овса. Взагалі ми лишились в тилу в німців. На другий день посходились всі в окоп сидимо. Ніхто до нас не заглядує. Через деякий час шум, щось іде поверх окопів. Чекаємо. Коли підходить німець красивий русий. Махає рукою щоб вилазили»³⁷. Бездіяльність і тактика вичікування Ф. Михайленка суперечила уставним вимогам бійця Червоної армії, але з огляду на «велику силу» противника була раціональною й очікуваною. Більше того, виявляється така поведінка була притаманна для всіх його однополчан. У колоні полонених, де він через деякий час опинився, також «були всі хлопці нашого дивізіону, командір, старшина, штабісти. Командір дивізіону Тушін. Я став коло свого отдільного командіра Мусійчука. Нас погнали на Миргород»³⁸.

Простий радянський раб-солдат від природи не був готовий приймати рішення, його цьому не вчили. Якщо поряд не було вольового командира, він так і «залишався в своєму окопі». Все, чого вчили Федора Михайленка в навчальному таборі, — це ходити строєм, брати гвинтівку «на плечо», трохи працювати з радіопередавачем. Але, як зазначає він у своїх записах, його командири також мало розбиралися в армійській апаратурі, виглядали наляканими і безпорадними в умовах оточення. Відсутність знань і досвіду, відсутність елементарного армійського спорядження, навіть у командного складу не у кожного були годинники, компаси, карти, що вже казати про рядових — також були складовими поразки.

У ситуації, яка склалася під Києвом, більшості червоноармійців не судилося вирватися до своїх. Вони були «гвинтиками» великої війни, і доля їх були вирішена. Тому частина оточенців не бачили сенсу чинити опір противнику, діяти за статутом, а просто інтуїтивно намагалися врятувати своє життя: втекти, переховатися, бо їх рідний дім залишився на території, зайнятій противником, або приречено чекати полону. Ініціативу командирів (навіть високого рангу, таких як М. Кирпонос) паралізував ще й страх перед репресіями, вони зволікали з рішенням, чекаючи схвалення «згори», а часом і просто боялися вирватися із «котла», оскільки підсвідомо знали, що їх може чекати на «своїй» землі.

На противагу таким невтішним фактам, маємо чимало задокументованих історій, коли завдяки ініціативі й упевненості одного командира

* Сенча — село в Україні Лохвицького р-ну, Полтавської обл.

(або й червоноармійця) вдавалося врятувати не одне життя³⁹. Василь Міхін, старший інженер батальйону аеродромного обслуговування 649-ї мобільної авіаремонтної бази вивів із оточення в районі Оржиці майже сотню дезорієнтованих бійців⁴⁰. Він почав командування із запровадження залізної дисципліни у своєму загоні. «Всього нас було 116 осіб. З них дванадцять було з гвинтівками, двоє з автоматами. Дехто в одній білизні і навіть зовсім голі. Це була жахлива картина. Я зробив збори. Назначив командирів рот та відділень. Наказав, хто буде відступати, буду розстрілювати. Якщо є боягузи — вийти із строю! Таких не виявилось. Назначив постійну розвідку. Наказав командирам рот переписати всі прізвища бійців. Сам взяв розвідку і пішов шукати місце, де ми можемо переправитися через річку»⁴¹. Два тижні ночами загін Міхіна пробирався до своїх частин, періодично вступаючи в бій із військами противника. Їм допомагала винахідливість і відчайдушність, але часто й просто щасливий випадок. 4 жовтня 1941 р. оточенням вдалося вийти до передових загонів 47-ї кавалерійської дивізії.

Як приклад індивідуальної ініціативи та успішної реалізації стратегій виживання можна назвати долі тих оточенців, яким вдалося уникнути або вирватися з полону і «тихо осісти» в окупованих населених пунктах, приховуючи свій статус. Важко сказати, яка була кількість таких червоноармійців, але очевидно що таких теж було не мало. Це про них у статистичних звітах писатимуть «мобілізований вдруге». Перебуваючи на окупованій території кожен «проживав» своє життя по-різному — когось депортували на примусову працю в Німеччину, а деякі свідомо чи вимушено пішли на співпрацю з окупантами, навіть зробили кар'єру у каральних органах⁴². Біографічні історії показують, що дехто з оточенців, не маючи можливості дійти до лінії фронту, долучився до руху Опору на окупованій території. Дослідники радянського партизанського руху й націоналістичного підпілля свідчать, що на початку оточенці становили кістяк керівного й особового складу багатьох, загонів⁴³.

Аналізуючи причини поразок і втрат (а надто під час успішних операцій) вітчизняні та зарубіжні дослідники часто вказують на вади суспільного устрою СРСР загалом, а не лише прорахунки керівництва Червоної армії⁴⁴. Радянський тоталітаризм фактично намагався знищити усіляку можливість індивідуальної ініціативи, не санкціонованої згори. Людина була гвинтиком державної машини, яка підтримувала своє існування за допомогою терору. У такій системі панувала застаріла воєнна традиція, заснована на тактичних принципах часів Першої світової війни і заздалегідь орієнтована на можливість необмежено жертвувати життями своїх власних солдат. До цих позицій ще варто додати загальний низький освітній рівень радянського командира та червоноармійця й

промислову відсталість СРСР, порівняно із Німеччиною та західними союзниками⁴⁵.

Але приклади успішного виходу із Київського оточення показують, що професіоналізм бійців та командирів, індивідуальна ініціатива давали значно більше шансів на порятунок. Тому в сучасному військовому тактичному навчанні ставка робиться саме на відборі людей з певними здібностями, підвищенні професіоналізму в солдата, його здатності не лише виконувати накази, а й індивідуально обирати правильні рішення у складній обстановці. Військова доктрина багатьох армій світу базується на принципах цінності життя кожного солдата й сучасні технології спрямовані в першу чергу на максимальному захисті і збереженні особового складу.

¹ Портнов Андрей «Великая Отечественная война» 2014–2015 / Андрей Портнов // Уроки истории. Електронний ресурс: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

² Портнов Андрей «Про вибірку етнізації» та «конкуренцію за Перемогу» дата публікації: 13.02. 2015. Електронний ресурс: <http://net.abimperio.net/node/3360>

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 166, оп. 3, спр. 37: «Стенограми засідання учасників оборони Києва 1941 р.»; ЦДАГО України — Ф. 1, оп. 22, спр. 290–375: Стенограми бесіди відповідальних співробітників ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У з учасниками комуністичного підпілля та свідками нацистської окупації в Києві.

⁴ Наприклад: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов [В 8 т.] / — М., 2000–2015; 1941 год: Страна в огне. Историко-документальное издание. — Кн. 2: Документы и материалы / Ред. кол.: А.А. Коваленя, В.А. Смолий, А.О. Чубарьян. РАН. Институт всеобщей истории; НАН Украины. Институт истории Украины; НАН Беларуси. Институт истории. — М., 2011 — 720 с.; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). — К., 2014 — 864 с.

⁵ Баграмян И.Х. Так начиналась война / И.Х. Баграмян. — М., 1971.

⁶ Попель Н.К. В тяжкую пору / Н.К. Попель. — М., 1959.

⁷ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования / А.И. Солженицын. — Paris, 1973 [Ч.] 1–2. — 1973. — 607 с.; Толстой Н.Д. Жертвы Ялты / Н.Д. Толстой. — М., 1996; Бетелл Н. Последняя тайна / Н. Бетелл. — М., 1992; Казанцев А.С. Третья сила / А.С. Казанцев. — Франкфурт-на-Майне, 1972; Кузнецов М.В. В угоду Сталину / М.В. Кузнецов. — Лондон, 1968; Черон Ф.Я. Немецкий плен и советское освобождение / Ф.Я. Черон. — Париж, 1987; Лугин И.Я. Полглотка свободы / И.Я. Лугин. — Париж, 1987.

⁸ 1941 год — уроки и выводы. — М., 1992. — 183 с.; Скрытая правда войны: 1941 год. Незвестные документы / П.Н. Кнышевский (рук), О.Ю. Васильева, В.В. Высоцкий, С.А. Соломатин. — М., 1992. — 384 с.

⁹ Исаев А.В. Котлы 41-го. История Великой Отечественной Войны, которую мы не знали / А.В. Исаев. — М., 2005. — 400 с.; Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский «котел» / К. Быков. — М., 2008. — 496 с.

¹⁰ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. — К., 1995. — 194 с.; *Його ж.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. — К., 1999. — 335 с.

¹¹ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України [Текст] / В. Грицюк ; ред. кол.: В.А. Смолій (голов. ред.) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2010. — 149 с.

¹² Грицюк В.А. Операції з оточення на правобережній Україні: 1941–1944 рр. / В.А. Грицюк // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 97–105.

¹³ Марінченко О. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 року / О. Марінченко // Краєзнавство. — 2012. — № 2. — С. 91–97.

¹⁴ Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Марінченко // Укр. іст. журн. — 2013. — № 3. — С. 151–170. Див. також: Електронний ресурс: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2013/3/12.pdf>

¹⁵ Крещанов А., Кузяк А., Осипов А., Продан О. 1941. Оборона Києва. — Кн. 1 / А. Крещанов, А. Кузяк, А. Осипов, О. Продан. — К., 2002. — С. 78; Костюк Н.Т. Важкі сторінки Київської оборони 1941 р.: тактика «випаленої землі» і «Бариськівський котел» / Н.Т. Костюк // Електронний ресурс: http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kostjuk_5.htm; *Йі ж.* Хто загубив Південно-Західний фронт (матеріали до новітньої історії України) / Н.Т. Костюк // Електронний ресурс: http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Kostjuk_2.htm; Солонець А.В. Маршрутам і київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) / А.В. Солонець // Архіви України. — 2012. — № 5. — С. 92–102. Електронний ресурс: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2012/11.pdf; Дзагалов А.С. Оборона Києва 175-ю стрілецькою дивізією: доля воїнів в світлі нових джерел / А.С. Дзагалов // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць. — К., 2014. — С. 190–204. Електронний ресурс: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7373-3/978-966-02-7373-3.pdf>

¹⁶ Horst Boog, Jürgen Förster, Joachim Hoffmann, Ernst Klink, Rolf-Dieter Müller, Gerd R. Ueberschär: Der Angriff auf die Sowjetunion. (Militärgeschichtliches Forschungsamt (Hrsg.): Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Band 4, 2. Auflage. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1987; Clark Alan. Barbarossa, the Russian-German Conflict, 1941–1945. — Hutchinson, 1965. — 448 p.; Erickson John The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany (Vol. I). — New York: Harper and Row, 1975. — 594 p.; Stahel, David. Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East, Cambridge University Press, 2012. — 486 p.

¹⁷ Савина Т. Фільтрацію прошел / Т. Савина // Отчий край. — 1996. — № 2. — С. 197–199; Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел / В. Звягинцев. — М., 2006. — 754 с.; Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. — М., 2006. — 438 с.; Пережогин В.А. Из окружения и плена в партизаны / В.А. Пережогин // Отечественная история. — 2000. — № 3. — С. 45–53; Шевченко В.В. Содержание бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 годах / В.В. Шевченко // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. Отечественная история. — № 2(18). — Волгоград, 2010. — С. 38–39.

¹⁸ Вронська Т., Ляковська С. Кар'єра І. Битнєвського в контексті історії спецслужб радянської України / Т. Вронська, С. Ляковська // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ — № 2(37). — 2011. — С. 207–235. Електронний ресурс: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.2011.2.pdf>; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). — К., 2014 — 864 с.

¹⁹ Див. детальніше Вронська Т., Пастушенко Т. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців / Т. Вронська, Т. Пастушенко // Укр. іст. журн. — № 2. — 2015. — С. 22–41.

²⁰ Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое / Ф.Ф. Худяков. — К., 2005. — 472 с.; Щоденник Михайленка Федора Федотовича с. В'юнище // Джерела пам'яті: Історико-красназавчий альманах. Вип. 3. «Та не дарма були ми на землі...» / Упорядник Т.Ю. Нагайко — Тернопіль, 2007. — С. 4–54; Жизнь и судьба Максима Тарасова: «окруженец», штрафник, герой. Електронний ресурс: http://klub-mastera.narod.ru/publ/istorija_pokrovskogo_kraja/iz_istorii_pokrovskoj_srednej_shkoly/zhizn_i_sudba_maksima_tarasova_okruzenec_shtrafnik_geroj/39-1-0-31; Ларионов А.С. Повседневная жизнь советских окруженцев в «котлах» 1941–1942 гг. / А.С. Ларионов // «Российские регионы: взгляд в будущее» социально-экономическое интернет-издание: Електронний ресурс: http://futureruss.ru/worldculture/history_now_days/kotls.html Дата публікації 09.12.2014; Лев Израилевич. Судьба окруженца // Інтернет-видання Проза.Ру. Електронний ресурс: <http://www.proza.ru/2014/05/05/2117> Дата публікації 05.05.2014.

²¹ Наприклад, див: Исаев А.В. Котлы 41-го. История Великой Отечественной Войны, которую мы не знали / А.В. Исаев. — М., 2005; Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. — К., 2010. — 149 с. Stahel, David. Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East, Cambridge University Press, 2012. — 486 p.

²² Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. — С. 40.

²³ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. — М., 2010. — 384 с. — С. 85.

²⁴ Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк. — С. 40.

²⁵ Исаев А.В. Котлы 41-го. История Великой Отечественной Войны, которую мы не знали / А.В. Исаев. — М., 2005. Електронний ресурс: http://www.e-reading.club/chapter.php/24393/22/Isaev_-_Kotly_41-go_Istoriya_VOV_kotoruyu_my_ne_znali.html

²⁶ Там само.

²⁷ Полевой Устав РККА (ПУ–39). Государственное Военное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР. — Москва. 1939 г.

²⁸ Лише після масштабних оточень на початковому етапі війни з Німеччиною у новому статуті 1942 року було переглянуто багато положень, в т.ч. і щодо організації оборони та вимушеного відступу. З'явилася окрема глава 17 «Бої в оточенні. Вихід із оточення» (Боевой устав пехоты Красной Армии / Под наблюдением генерал-майора Вечного П.Л. Часть 1 (боец, отделение, взвод, рота). — М., 1942. Часть 2 (батальон, полк). — М., 1942.).

²⁹ Доклад о выходе из окружения войск ЮЗФ за период с 17 по 25.09 1941 г. заместителя начальника штаба генерал-майора И. Баграмяна // Документ на сайті, Електронний ресурс: <http://117sd.nsknet.ru/info/glava-xiii-boi-v-okruzenii/134-vygod-iz-okruzenija-vojsk/doklad-general-majora-bagramjana-o/>

³⁰ Стенограма бесіди відповідальних співробітників ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У із Бойко М.Ф., співробітницею Інститут мовознавства Академії Наук УРСР, 25 червня 1945 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 375, арк. 3–4.

³¹ Доклад о выходе из окружения войск ЮЗФ за период с 17 по 25.09 1941 г. заместителя начальника штаба генерал-майора И. Баграмяна // Документ на сайті, Електронний ресурс: <http://117sd.nsknet.ru/info/glava-xiii-boi-v-okruzenii/134-vygod-iz-okruzenija-vojsk/doklad-general-majora-bagramjana-o/>

³² Свідчення коханки А. Власова медпрацівника І. Подмазенко 28 червня 1943 р. // Див. додаток у книжці *Коняев Н.М.* Генерал Власов. Анатомия предательства. — М., 2008. — 480 с. Електронний ресурс: http://militera.lib.ru/bio/konyaev_nm/08.html

³³ Галузевий державний архів СБУ (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13, спр. 210, арк. 1–15.

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13, спр. 210, арк. 206–207 зв.

³⁶ Стенограма бесіди відповідальних співробітників ЦК КП(б)У та Київського обкому КП(б)У із Бойко М.Ф., співробітницею Інститут мовознавства Академії Наук УРСР, 25 червня 1945 р. // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 375, арк. 3–4.

³⁷ Щоденник Михайленка Федора Федотовича с. В'юнище // Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. Вип. 3. «Та не дарма були ми на землі...» / Упорядник Т.Ю. Нагайко. — Тернопіль, 2007. — С. 6.

³⁸ Там само — С. 7.

³⁹ Див статтю: *Солонець А. В.* Маршрутам и київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років) // Архіви України. — 2012. — № 5. — С. 92–102.

⁴⁰ *Поляков В.* Оржицька трагедія. Невідомі спогади учасника подій. Краєзнавство — 2011 — № 2. — С. 106–110.

⁴¹ Там само. — С. 107.

⁴² *Дерейко І.І.* Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) / І.І. Дерейко. — К., 2012. — 174 с.

⁴³ Для прикладу: *Капась Іван.* Партизанське з'єднання № 8 імені Василя Чапаєва: невідомі аспекти організаційного становлення та розформування / Іван Капась // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2011. — № 14. — С. 81–99.

⁴⁴ *Stahel, David.* Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East, Cambridge University Press, 2012. — 368 p.

⁴⁵ *Соколов Б.В.* Цена войны: людские потери СССР и Германии, 1939–1945 гг. (опубліковано вперше The Journal of Slavic Military Studies, vol. 9. No 1 (March 1996) / Б.В. Соколов // Правда о Великой Отечественной войне (Сборник статей). — СПб., 1989. Електронний ресурс: http://lib.ru/MEMUARY/1939-1945/HIST/sokolov.txt_with-big-pictures.html

В статье на примере анализа обстоятельств выхода советских бойцов и командиров из Киевского «котла» осенью 1941, показано их стратегии и способы выживания в условиях окружения.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Рабоче-крестьянская Красная армия, Вермахт, оборона Киева, окружение

In the article referred on the example of the analysis of the exit soviet soldiers and commanders out the Kiev 'boiler' in the autumn of 1941 about strategies and methods of survival in the encirclement.

Keywords: World War II, Red Army, the Wehrmacht, the Battle of Kiev, the encirclement.

Микола Єзерський
(м. Київ)

РАДІОМІНИ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті на основі архівних матеріалів проаналізовано та узагальнено досвід бойового застосування керованих по радіо мін в умовах дії партизанських формувань. Стаття покликана активізувати дослідження бойового досвіду партизанських формувань при веденні спеціальних операцій

Ключові слова: партизанські формування, радіоміни, радіофугаси, техніка особливої секретності, прилади ТОС, підготовка спеціалістів, диверсії.

Тема героїчної боротьби українського народу у тилу противника достатньо широко представлена у працях дослідників. Але багато складних питань замовчувалися або просто не розглядалися через обмежений доступ до архівних матеріалів. Більша частина архівних матеріалів з питань застосування радіомін партизанськими формуваннями були закриті для широкого вивчення. Останнім часом ситуація кардинальним чином змінилась. Переважно у більшості випадків архівні матеріали були розсекречені і дослідники отримали змогу їх вивчати. Стали з'являтися матеріали, що стосуються так званих «невивчених сторінок» в історії партизанського руху. Проте, в українській воєнно-історичній науці донині не було праць, в яких би аналізувався й узагальнювався досвід застосування радіомін партизанськими формуваннями у роки Великої Вітчизняної війни.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що актуальність цієї теми визначається відсутністю цілеспрямованих наукових досліджень з питань застосування партизанськими формуваннями радіомін і збільшеною ймовірністю виникнення партизанського руху в сучасних воєнних конфліктах.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу відкритих джерел і літератури узагальнити вже існуючий досвід бойового застосування радіомін партизанськими формуваннями у роки Великої Вітчизняної війни.

Досягнення вищезазначеної мети передбачає вирішення наступного наукового завдання: проаналізувати специфіку бойової діяльності спецпідрозділів партизанських формувань.

Відкритих публікацій з бойового застосування партизанськими формуваннями радіомін навіть на сьогодні обмаль. Найбільш відомими дослідженнями є роботи фахівців-істориків А. Попова¹, А. Чайковського², і колишнього заступника начальника Українського штабу партизанського руху (далі — УШПР) з диверсійної роботи І. Старинова³. В своїх роботах вони зазначають про застосування партизанами на тимчасово окупованій ворогом території мін сповільненої дії та керованих по радіо мін. Тобто, констатують сам факт застосування радіомін, але без аналізу та узагальнення досвіду їх бойового застосування. Деякі питання бойового застосування партизанами радіомін висвітлює командир партизанського загону Л. Бернштейн, який у своїх мемуарах наводить бойові приклади їх використання⁴.

У своїх спогадах комісар партизанського загону Г. Алексеєнко⁵, загін якого входив до з'єднання О. Тканка, що діяв у Карпатах та командир партизанської бригади М. Радул⁶ із з'єднання О. Садиленка зазначають тільки про наявність у їх партизанських формуваннях спецмінерів. У вітчизняній науковій історичній літературі існує низка наукових досліджень, які стосуються проблем підготовки кваліфікованих фахівців для ведення збройної боротьби в тилу ворога. Найбільш відомими з них є роботи вітчизняних істориків А. Кентія і В. Лозицького⁷, І. Кураса і А. Кентія⁸, в яких розглядалася структура навчальних закладів УШПР, система, програми і напрямки підготовки партизанських кадрів. Але, питання підготовки спецмінерів у цих роботах не визначені.

До початку і в роки Великої Вітчизняної війни на озброєнні інженерних частин Червоної армії перебували радіоміни (радіофугаси) типу Ф-10, Ф-40 і ФТД, які іменувалися навіть в цілком таємних документах не мінами, а «технікою особливої секретності» (далі — ТОС, прилади ТОС). Радіоміни застосовувалися в Одесі, Харкові, Криму, під Москвою і Сталінградом, на Курській дузі. Разом з позитивними були і негативні приклади використання радіомін Ф-10 в кінці літа 1941 р. у Виборгу і восени 1941 р. в Харкові і Києві. Досвід осені 1941 р. показав нецільність їх подальшого застосування, тому що радіоміни мають дуже істотний недолік — простоту і надійність їх блокування. Виявивши вразливе місце радіомін, німці оперативно організувати службу радіопротидії. Після листопада 1941 р. радіоміни Ф-10 перестали використовуватися. У той же час радіоміни ФТД, які були призначені для виконання тактичних завдань, використовувалися до кінця літа 1943 року. Після розгрому німецько-фашистських військ на Курській дузі стратегічна ініціатива остаточно перейшла в руки радянського командування. У цих умовах необхідність у використанні радіомін відпала. Оскільки для партизанів міни були наступальною зброєю, то керівництво Українського

штабу партизанського руху (далі — УШПР) ухвалило рішення використовувати радіоміни ФТД у партизанській війні, з урахуванням вибірковості і керованості диверсійних ударів. А підготовкою фахівців по їх застосуванню здійснювати у знову створеній Школі особливого призначення (далі — ШОП). Одночасно звернутися до конструкторів для виготовлення зразка партизанської радіоміни, який повинен бути простішим і легшим у використанні ніж ФТД. На початок вересня 1943 р., конструкторського бюро розробило для партизан дослідний зразок керованого телефугасу УТФ-47, дуже легкого і простого. Але налагодити їх серійне виготовлення виявилось неможливим, без вказівки Державного Комітету Оборони. Тому, з метою перевірки усіх умов застосування радіоміни керівництво УШПР вирішило скористатися готовими конструкціями, які були на складах Головного військово-інженерного управління Червоної армії. При цьому, необхідно відмітити, що ці прилади були розроблені для інших умов і мали великі розміри й вагу. Значною перевагою була їх велика кількість і можливість негайного отримання, але проявлялася незручність у застосуванні.

Об'єктна фугасна радіокерована міна ФТД була призначена для знищення у встановлений час особливо важливих об'єктів. Її вибух здійснювався по радіокоманді, що давало можливість вражати об'єкти противника точно по місцю, об'єму і характеру руйнування. Складність застосування міни полягала в тому, що у комплект міни входило багато різних приладів: командний прилад управління, кодувальний пристрій і радіопідрильник з батареєю живлення. При використанні партизанами радіоміни ФТД у якості радіопередавача використовували радіостанцію управління «Север-бис».

Перший досвід дії партизан показав, що партизанський рух разом з підготовкою масових кадрів потребує кваліфікованих фахівців, особливо інструкторів мінно-підривної справи і спецмінерів. Для цього призначалась ШОП УШПР, яка була створена наказом НКО СРСР від 22 квітня 1943 р. Програма підготовки спецмінерів включала 2 етапи, перший — підготовка по радіосправі в Саратовській школі радистів, другий — підготовка по фаху в ШОП УШПР. До 1 серпня 1944 р. ШОП перебазувалася в м. Київ і була об'єднана з Саратовською школою радистів. Так утворилася Об'єднана школа УШПР. Більше підготовки спецмінерів не було. За період з травня 1943 р. по серпень 1944 р., крім фахівців диверсійної справи, у школі навчалось 2 групи спецмінерів, загальною кількістю 44 чоловік. Що складало 2,9% від загальної кількості фахівців партизанського руху, які були підготовлені в ШОП⁹. Загалом, у партизанських формуваннях і в оперативній групі диверсійної служби Головного штабу партизанського руху (далі — ГШПР) Чехословаччини

побувало 37 спецмінерів і інструктор по спеціальній техніці ШОП технік-лейтенант З. Седненков.

З метою перевірки умов застосування радіомін в партизанські загони і з'єднання України була закинута велика кількість груп спецмінерів. Головна мета ставилася з перспективою на майбутнє. По-перше, визначити слабкі і сильні сторони підготовки й застосування спецтехніки в умовах малої війни, можливість і ефективність її використання в партизанських формуваннях. По-друге, виявити негативні і позитивні приклади по тактиці дій диверсійних груп і техніці застосування радіомін. А також допрацювати або розробити новий зразок радіоміни, який з високою ефективністю можна було б використовувати при діях партизанських загонів (груп опору) в майбутніх збройних конфліктах.

Досвід бойової діяльності партизанських спецпідрозділів свідчить про те, що організація їх застосування у кожному конкретному випадку мала певні особливості. З цією метою був проведений аналіз бойового застосування приладів ТОС в партизанських формуваннях. Застосування радіомін можна розділити на два етапи. *Перший*, з січня по червень 1944 р., *другий*, з липня 1944 р. по лютий 1945 р.

На першому етапі головною метою дій спецпідрозділів була перевірка можливості застосування радіомін у партизанських умовах. Січень–серпень 1944 р. був завершальним етапом звільнення території України. Після випуску, спецмінерів, групами методично почали направляти в наступні партизанські формування: у січні — М. Наумова, у лютому — В. Яремчука, О. Федорова та Л. Іванова, у березні — М. Рудича (І. Іванова та Л. Луцевича), у травні — знову В. Яремчука, у червні — І. Маслова, В. Квітинського та Ашихманова (загін НКВС). Мета на цьому етапі не була досягнута, не було бойових результатів. Втрати в радіомінах були в основному механічні. Це пов'язано, у першу чергу, із складнощами при перевезенні спецтехніки партизанами під час рейдів і від дії ударної хвилі вибухів авіаційно-артилерійських бомб і снарядів. У деяких випадках, радіоміни були загублені або розбиті при десантуванні. Були випадки, коли при підготовці партизанського загону до виведення в тил противника, не завжди враховували його можливості по переходу лінії фронту в обстановці, яка може скластися у найближчий час. У таких випадках, у спецмінерів просто не було можливості на застосування приладів ТОС. А також, деякі партизанські командири недооцінювали ефективність і з недовірою ставилися до використання нової спеціальної техніки. Підтвердженням цього є звіти спецмінерів партизанських формувань. Спецмінер А. Шакутін партизанського з'єднання О. Федорова відмічає: «... Після прибуття показали генералу техніку і зробили 2 пробних вибухи по 3 кг кожен на відстані 1,5 км... До з'єднання з Червоною Армією

так прилади і не були використані. Можливості застосування приладів було, але наказу так і не давали. Приїхали в школу в Рівне і здали всі 10 приладів»¹⁰.

У рапорті по застосуванню приладів ТОС у диверсійному загоні В. Яремчука спецмінер С. Єльчанінов заявив наступне: «... Командир загону в техніку не вірив і послав мене на залізничне полотно з т. Печищевим і ще двома мінерами просто як би випробувати техніку... Прилад був встановлений на залізниці, де курсував бронепоїзд. На лінії я пролежав дві доби, на жаль, нас вислідили, довелося привести в дію прилад»¹¹.

Колишній партизан В. Клоков, який воював у словацькій партизанській бригаді під командуванням чеха Теодора Пола, згадує, на що зверталася увага в період підготовки десантної групи до дій у Словаччині: «Два тижні, що залишалися до десантування, були заповнені повністю. Половину вантажів, заготовлених для нас, довелося замінити. В першу чергу, ми позбавилися від громіздких і вередливих радіомін — ТОСів, як їх називали. Замість них ми запропонували узяти МСД — просту за конструкцією безвідмовну невлучну потягову міну»¹². У той же час, необхідно відмітити, що на першому етапі всі спецмінери брали активну участь у диверсійних операціях своїх загонів, або без застосування приладів ТОС.

На другому етапі, найбільш боєздатні загони, які виділяються з розформованих партизанських формувань, а також організаторські групи і диверсійні загони були перекинуті на територію Словаччини, Угорщини і Румунії. Незважаючи на невдалі результати застосування радіомін, командування УШПР не відмовилося від ідеї управління вибухом мін по радіо. Для партизанських спецпідрозділів залишилась колишня мета — перевірка можливості застосування радіомін у партизанських умовах.

У липні 1944 р. чергова група спецмінерів була закинута в партизанський загін Л. Беренштейна в Польщі¹³. У короткий термін були проведені три диверсійні операції: знищення військового ешелону на залізничному мосту, підривання залізничної станції і знищення залізничного вузла. З цієї миті починається досвід застосування радіомін при проведенні диверсій не тільки в цьому партизанському загоні, а й інших партизанських формувань УШПР. Ці бойові результати дали основу вважати, щодо ефективного застосування радіомін у партизанських умовах. На перший план висувалася мета по скороченню і зриву залізничних перевезень противника.

Вже з вересня 1944 р. групи спецмінерів стали активно засилатися (включатися) в партизанські формування. Успішно виконувались завдання із застосування радіомін у загонах Л. Беренштейна, Е. Бьєліка,

П. Величка, О. Мартинова, О. Садиленка. Відсутність результатів у загонах О. Тканка, І. Майорова та М. Савельєва пов'язана, як і на першому етапі, з невдалим виведенням спецпідрозділів у тил противника та складнощами при транспортуванні радіоміні¹⁴.

У жовтні 1944 р. при диверсійній службі ГШПР Чехословаччини була створена оперативна група висококваліфікованих фахівців-підривників та спецмінерів. У період з 9 по 25 жовтня 1944 р. групою були виконані багато важливих завдань, у т. ч. замінована радіоміною шосейна дорога. В результаті операції було підірвано два легкові автомобілі, убито 4 солдати і 2 офіцери узято в полон¹⁵.

Основними завданнями бойової діяльності партизанських спецпідрозділів були: знищення, виведення із ладу об'єктів противника, порушення руху військових перевезень, дезорганізація роботи тилу і системи управління противника.

Виходячи із завдань, визначалися й об'єкти знищення та виведення їх із ладу. Оскільки радіоміна ФТД, що застосовувалася спецмінерами, була об'єктною міною, тому використовувати її як протитранспортну не рекомендували. В першу чергу, об'єктами диверсій стали мости різних видів. Таким чином, радіоміни використовувалися як «об'єктно-транспортні» міни, підривався міст при знаходженні на ньому ешелону або ешелон підривався при проходженні моста. За період їх використання виводилися з ладу наступні об'єкти: мости і рухомий склад на шосейних і залізних дорогах, залізничні вузли і станції, ділянки залізничного полотна і дротові лінії зв'язку уздовж ділянок, що підривали, гірські шосейні дороги й окремі промислові об'єкти.

При використанні міни ФТД як об'єктної для знищення і виведення з ладу різних військових і промислових об'єктів, штабів та окупаційних установ існували значні складнощі. Більшість партизанських формувань, особливо в Словаччині, здійснювали рейди і багато маневрували відриваючись від противника. У цих умовах партизанські командири не мали достатньо часу на організацію агентурної розвідки і встановлення зв'язку з місцевими загонами та групами Опору. А без допомоги підпільників і перевірених осіб з числа місцевого населення неможливо було приховано встановити радіоміни і заряди вибухівки на об'єктах диверсій.

В організаційній структурі партизанських формувань, де були підривники «ТОСівці», створювалися спеціальні підрозділи. Взвод спецмінерів складався з 3-х чоловік, а рота з 9-ти. У різних формуваннях вони називалися по-різному: спеціальний взвод «ТОС», спеціальний взвод, взвод мінерів, взвод спецмінування, взвод спецтехники, спеціальна група та спеціальна рота «ТОС»¹⁶.

У диверсійні групи для виконання спеціальних завдань призначалися спецмінери, підривники і партизани-диверсанти. Останні включалися до

складу групи для забезпечення дій спецмінерів. Склад диверсійних груп постійно змінювався залежно від характеру завдань, що ними виконувався. Наприклад, для підривання полотна залізниці і ліній зв'язку уздовж дороги успішно діяли невеликі за складом групи — 3–6 чол. Найоптимальнішою була група у складі 8–12 чол. Такі групи застосовувалися при підриванні середніх і малих залізничних мостів, що не охороняли, з одночасним нанесенням ураження ешелонів. Для знищення важливих об'єктів застосовували посилену групу у складі 14–16 чол. і навіть більше. Підгрупу прикриття, при великій протяжності об'єктів, могли збільшувати до 16–20 чоловік¹⁷.

Проведений аналіз свідчить, що *тимчасові і просторові показники* бойової діяльності спецпідрозділів партизанських формувань не змінювались. Диверсійна діяльність з успіхом велася в країнах Східної Європи в різних фізико-географічних і кліматичних умовах. Тривалість дій диверсійних груп, не рахуючи часу на висунення до об'єкту і назад, складала від декількох годин до декількох діб (1–3 діб). Це обумовлювалося тим, що акумуляторна батарея живлення забезпечувала роботу радіопідричника не більше 2–3 діб.

Проведений аналіз показав, що *засоби збройної боротьби*, які застосовували партизанські спецпідрозділи не змінювались. У 1944 р. українські партизани вперше за час війни застосовували один тип радіоміни — об'єктна фугасна, марки ФТД. У кінці 1944 р. прилади управління радіопідривом були використані як радіоприставки до МСД (МСД-5). При отриманні сигналу від командного приладу, радіопідричник, через спеціальний пристрій установлював міну на бойовий взвод, незалежно від того скільки часу повинен був працювати електрохімічний уповільнювач, доба, тиждень та ін. У такому варіанті вона вибухала, як звичайна МСД, від дії вібрації, яку викликав паровоз, що приходив. Таким чином, міна МСД ставала керованою. У грудні 1944 р., технік-лейтенант З. Седнєнков, колишній викладач ШОП УШПР, в партизанській бригаді Е. Бєліка використовував радіоміну як радіоприставку до МСД. На таких мінах було підірвано 4 ешелони «на вибір», із них 3 вночі. З'явилась можливість необмеженого застосування радіомін на «вибір» у будь-яких погодних умовах.

Командування УШПР приділяло важливе значення застосуванню радіомін у партизанських формуваннях. Майже всі операції партизанських диверсійних груп, із застосуванням приладів ТОС, включалися до щомісячних оперативних зведень і звітних доповідей начальників штабів партизанського руху при Військових радах 1-го та 4-го Українських фронтів. Цим, підкреслювався сам факт ефективного використання, здавалося б безперспективного застосування спецтехніки в умовах ведення партизанської війни.

Таким чином, проаналізувавши та узагальнивши досвід бойової діяльності партизанських спецпідрозділів можна з упевненістю сказати, що маємо високу ефективність застосування радіомін в умовах партизанської війни та можливість їх використання у діях партизанських загонів (груп Опору) в майбутніх регіональних і локальних конфліктах.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути: організація бойової підготовки фахівців по застосуванню радіомін; дослідження особливостей підготовки, ходу і результатів дій спецпідрозділів українських партизанських формувань; визначення вкладу дій спецпідрозділів партизанських формувань у загальний результат диверсійної діяльності партизанського руху в роки війни; шляхи та способи виведення спецмінерів у тил противника; узагальнення практичного досвіду дій спецпідрозділів для розвитку воєнної теорії та практики підготовки Збройних Сил України.

¹ Попов А.Ю. НКВД и партизанское движение / А.Ю. Попов. — М., 2003. — С. 121.

² Чайковский А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. Мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковский. — К., 1994. — С. 10.

³ Война в тылу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. М., 1974. — Вып. 1. — С. 218.

⁴ Беренштейн Л.Е. Друзья и недруги / Л.Е. Беренштейн // Лит. запись Е.М. Пятигорской. — 2-е изд., доп. — К., 1991. — С. 261–263, 358–359.

⁵ Алексеенко Г.Д. Шли на битву партизаны / Г.Д. Алексеенко. — Ужгород, 1987. — С. 175, 181–182.

⁶ Радул Н.С. Пылающее Рудогорье / Н.С. Радул. — К., 1983. — С. 12–14.

⁷ Кентій А.В., Лозицький В.С. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А.В. Кентій, В.С. Лозицький. — К., 2005. — 408 с.

⁸ Курас И.Ф., Кентий А.В.. Штаб непокоренных (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И.Ф. Курас, А.В. Кентий. — К., 1988. — 330 с.

⁹ Єзерський М.Р., Мельник В.М. Бойове застосування радіомін українськими партизанськими формуваннями у роки Великої Вітчизняної війни: Монографія / М.Р. Єзерський, В.М. Мельник. — К., 2013. — С. 36.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 62, оп. 1, спр. 1256, арк. 50.

¹¹ ЦДАГО України. — Арк. 52.

¹² Клоков В.И. Партизаны Словацких гор / В.И. Клоков. — К., 1986. — С. 25.

¹³ Беренштейн Л.Е. Назв. праця. — С. 261–263.

¹⁴ Єзерський М.Р. Бойове застосування українськими партизанськими формуваннями радіомін у роки Великої Вітчизняної війни / М.Р. Єзерський // Воєнно-історичний вісник. — 2012. — № 2(4). — С. 152–161.

¹⁵ Єзерський М.Р. Досвід спеціального мінування українських партизанських формувань у роки Великої Вітчизняної війни / М.Р. Єзерський // Воєнно-історичний вісник. — 2012. — № 3(5). — С. 167.

¹⁶ Там само. — С. 162.

¹⁷ Єзерський М.Р. Бойове застосування українськими партизанськими формуваннями радіомін у роки Великої Вітчизняної війни / М.Р. Єзерський. — 2012. — № 2(4). — С. 159.

В статье на основе архивных материалов проанализирован и обобщен опыт боевого применения управляемых по радио мин в условиях действия партизанских формирований. Статья призвана активизировать исследования боевого опыта партизанских формирований при ведении специальных операций.

Ключевые слова: партизанские формирования, радиомины, радиофугасы, техника особой секретности, приборы ТОС, подготовка спецминеров, диверсии.

Based on archive materials author analyzed and summarized the experience of combat using radiocontrolled mines in conditions of partisan forces actions. The article deals with to active researches of partisan forces combat using experience in special operations.

Keywords: partisan forces, radiomines, underground radiomines, specific privacy complex, TOS devices, special miners training, diversions.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 35.075.5(477.51) «1941/1943»

Ірина Азарх
(Київ)

ПОВСЯКДЕННА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ СТАРОСТ І ПОЛІЦАЇВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 1941–1943 рр.

В даній статті висвітлено діяльність старост і поліцаїв в окупованій Чернігівщині 1941–1943 рр. за матеріалами сільських і районних управ. Проаналізовано їх роботу відповідно вказівок, що стосувалися конкретної практичної роботи на місцях, циркулярів, наказів. Використана і проаналізована звітна документація та листування, що містять інформацію щодо побуту й життєдіяльності різних верств населення і, насамперед, керівників сільських общин — старост і бургомістрів, а також поліцаїв.

Ключові слова: *старости, бургомістри, поліцаї, Чернігівщина, управи, накази, розпорядження, циркуляри, листування, побут, партизани.*

Інтерес до повсякденного життя на тимчасово окупованих східних територіях протягом десятиліть локалізувався в паралельних площинах, що поділяли населення на непримиренних борців із фашизмом та зрадників. Процес повальної міфологізації та героїзації подій супроводжувався не менш активним осудом осіб, які так чи інакше співпрацювали з німцями. Причому, як зазначив В. Гриневич, зрадниками однозначно визнавалися всі, хто «активно не боровся з німцями»¹. Відтак в повоєнний період не втратив актуальності і став не менш затребуваним, до того ж набув нового змістовного наповнення термін «вороги народу», який, за визначенням Т. Вронської, став «...універсальною формою відбору тих, хто не підходив під ранжир панівного режиму»².

Співпраця з німцями кваліфікувалася однозначно як злочин, незалежно від виду діяльності та провини перед власним народом. Моделюючи громадську думку щодо проявів колаборантства в Україні, ідеологічна машина сталінської пропаганди не переймалася виявленням першопричин цього явища. Адже їх аналіз так чи інакше проливав би світло на численні промахи політики радянської влади.

Повномасштабний внесок в справу популяризації заданих штампів здійснили автори численних художніх і документальних фільмів, літературних творів, газетних публікацій, фейлетонів, майстри зображувального мистецтва і т. ін. Неабияк сприяло цьому й поширення численних зразків фольклору, на кшталт народних пісень, що побутували в багатьох українських селах³.

В даному контексті діяльність керівних структур окупованого села в переважній більшості студій зводилася до однобічного висвітлення антисоціальної поведінки поліцаїв і старост та антагонізму у їх взаємовідносинах з односельчанами. Сучасні підходи до розгляду повсякдення різних верств населення в роки війни вимагають переосмислення і корекції усталених схем передусім з огляду на останні події в Україні, адже широко розгорнута в соціальних мережах антиукраїнська кампанія одним з основних аргументів у дискусіях використовує добровільну співпрацю жителів України з німецькою окупаційною владою.

Відтак ми вважаємо, що здійснення аналізу діяльності колаборантських структур на території Чернігівської області, яка входила в зону воєнної адміністрації, може стати істотним вкладом у відтворення реалістичної картини повсякдення різних груп населення України і надати відверті відповіді щодо природи зрадництва.

Відразу ж після вторгнення на територію Чернігівщини польові комендатури провели ряд заходів по затвердженню місцевого самоуправління, спрямовані на формування підпорядкованих їм структур цивільної влади. Всупереч заздалегідь поширеній думці, що війна винурить на поверхню невдоволення трудящих політикою компартії і радянської влади, в керівництві сільськими общинами радикальних змін практично не відбулося. Попри те, що потенційними ворогами радянського устрою вважалися розкуркулені й репресовані особи, інтереси прагматичного німецького керівництва були спрямовані на наявний адміністративний ресурс. Нова влада потребувала надзвичайної кількості досвідчених управлінців, дефіцит яких мав бути вирішений на місцях. «Для успішного адміністрування величезної території, — зазначає О. Гогун, — були потрібні кадри з відповідною кваліфікацією, досвідом, особистими якостями (а іноді і з авторитетом серед мирних жителів)»⁴. Відповідно цим міркуванням на загальних зборах у щойно окупованих населених пунктах відбулися формальні вибори, на яких представники комендатур не лише не заперечували, а й сприяли волевиявленню місцевих мешканців. На посадах бургомістрів і старост попервах в переважній більшості залишилися голови колгоспів, сільських рад, або люди, котрих добре знали і яким довіряли односельчани. Не створивши нічого істотно нового, окупаційна влада зберегла колективні господарства, суто формально пере-

творені у громадські, причому в розпорядженнях та наказах районних і сільських управ 1941–1943 рр. зазвичай фігурували довоєнні назви, а керівників називали старостами колгоспів: імені Леніна, «Ленінський шлях», «Червона зірка» тощо⁵.

Попри всі стереотипи, а можливо, саме завдяки їм, збірний образ сільського старости є досить невизначеним, а формування його є надзвичайно складним і неоднозначним завданням. Адже кандидатури, що висувалися на цю посаду, відрізнялися за соціальним походженням, за віком, за політичними переконаннями, за отриманою освітою, за професією. О. Перехрест вважає, що старости сільських управ, на відміну від поліцаїв, часто виступали жертвами обставин. Очевидно, він має на увазі тих, хто обіймав ці посади з різних причин, всупереч власним переконанням. Щоб примусити працювати старостою В-ла П., до с. Білошицька Слобідка особисто навідався заступник начальника поліції Холменського району К-р. За відмову від такої пропозиції чоловіка жорстоко побили шомполами, залишили роздягненого на снігу, пограбували будинок і застрелили на подвір'ї свиню. Через декілька днів, після повторних погроз, йому довелося скоритися і на початку січня 1942 р. прийняти керівництво цим населеним пунктом⁶.

Аналізуючи особові справи та свідчення осіб, що активно співпрацювали з окупантами, слід зазначити, що обставини, за яких доводилося йти на співпрацю з ними, були досить типовими. Більшість із потенційних колаборантів були мобілізовані до лав Червоної армії в кінці в останніх числах червня–липні 1941 р., виявляючи при цьому відверте небажання йти воювати: «Що ми будемо захищати?, грами що одержують на трудодні, черги, що валкою простягаються біля магазинів?»⁷. Вчитель із села Авдіївки Д. Браженко був переконаний, що «... секрет такої неохоти загальновідомий. Ті надії, що покладалися на селянство про її волю відстоювати твердиню соціалізму розвіялися як попіл на вітрі»⁸. Відповідальність за повну зневіру співвітчизників у моральних принципах радянського суспільства Олександр Довженко покладав на державу, вважаючи її країною «виховання безбаченків! Безбаченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?»⁹

У контексті вищезазначеного можна вважати характерною долю жителя хутора Писарівщина Олишівського району, П. Ш-ра. Мобілізований до лав Червоної армії 23 червня 1941 р., він вирішив повернутися додому, потрапивши в оточення поблизу Гомеля. У с. Седневі йому довелося три дні прибирати конюшні солдатів, котрі забрали в нього рушницю й патрони. Повернувшись на хутір, два місяці займався домашнім господарством, а в листопаді прийняв рішення йти на посаду місцевого старости¹⁰.

У Максима Н-лого, жителя с. Дегтярі, служба в Радянській армії також завершилася не кращим чином. 6 липня 1942 р., проходячи службу на оборонних роботах у Воронежській обл., здався в полон без супротиву. Буквально через лічені години його відпустили на волю. Повернувшись у рідне с. Дігтярі та отримавши позитивну характеристику старости як особи, репресованої радянською владою, він отримав посаду слідчого поліції Срібнянського району¹¹.

Столяр Антон Ж-ба із с. Побочіївки служив у саперному батальйоні з липня 1941 р. Потрапивши в оточення в районі м. Орла, здався в полон і потрапив до табору військовополонених, з якого втік через 20 днів. Після розмови з старостою переконався, що слід вступити на службу до місцевої поліції. Через місяць його було переведено з Побочіївки до м. Срібне, однак зв'язків із керівником общини він не втрачав, займаючись проведенням обшуків, арештів та вилученням продуктів харчування в односельчан. Активно допомагав він при відправці 50 своїх земляків до Німеччини, контролюючи доставку молоді до районного центру¹².

Переконавшись у тому, що Червона армія зазнала поразки і відігнана в глиб країни, вони не вважали потрібним воювати проти окупаційної влади, бо, як висловився житель м. Корюківки В. Т-нко, «не було такої необхідності»¹³.

Однією з основних вимог щодо оформлення на посаду старост була національна приналежність, про що мало бути чітко зазначено у поданій до комендатури анкеті. Всіх росіян, котрі до певного часу займали посади в сільських управах, із займаних посад було негайно звільнено¹⁴. Вже в кінці листопада — на початку грудня 1941 р. відповідно наказів старости приступили до виконання своїх обов'язків, причому з кожним мали рахуватися «як із адміністратором — єдиначальником села»¹⁵. На час війни було видано розпорядження щодо їх безперервної роботи. Відпустки надавалися лише у «особливо невідкладних випадках». За особливих обставин в разі необхідності староста мав особисто підшукати відповідну кандидатуру для замісництва. Список осіб, що відбували у відпустку, подавали на затвердження в ортскомендатуру¹⁶.

Робочий день в бургомістратах і старостатах розпочинався о 7 год. ранку і тривав до 18.00 з перервою на обід з 12.00 до 13.00 год. В суботу робочий день завершувався об 11.00 год. Повсякденна робота старост полягала в дотриманні службових інструкцій і беззаперечному виконанні розпорядження нової влади.

Діяльність керівників сільських общин, що поєднувала виконання адміністративних і господарських обов'язків, компенсувалася суттєвим покращенням матеріального стану у вигляді заробітної плати (в залежності від розміру общини, від 150 до 1000 крб.) і достатнього, як на той час, продуктового забезпечення (від 16 до 24 кг збіжжя) в місяць.

Не менш прибутковою була служба в поліції. Наприклад, за виконання своїх обов'язків кожен поліцей с. Озеряни Варвинського району отримував 320 крб., продпайок: 10 кг борошна, 1 кг вершкового масла, 1 кг ковбаси. Службовий оклад слідчого Срібнянського р-ну нараховував 700 крб. і безкоштовне харчування.

Причому, як правило, добросовісна праця виступала аргументом до її істотного збільшення. Староста с. Нові Яриловичі Артем Б-ль, приступивши до виконання своїх обов'язків, у січні 1942 р., отримував 440 крб., а надалі, з 1 квітня, внаслідок розпорядження Добрянської районної управи, — 550 крб. Ставка заступника — секретаря була встановлена на 20% меншою¹⁷. Місцеві комендатури інколи порушували регламент щодо нарахувань заробітної плати — наприклад, староста хутора Писарівщина Олишівського району отримував щомісяця 1000 крб., 20–25 кг пшеничного борошна, 5–7 кг цукру, 8–10 літрів спирту. Павло Ш-р підтримував дружні стосунки з районним комендантом, частенько влаштовував з ним бенкети, особисто організував поставку йому найкращих продуктів із села. Називаючи коменданта батьком, він запевняв своїх односельчан, що німецька влада найсправедливіша і постійна, що їй потрібно підкорятися й на неї добросовісно працювати¹⁸.

Незважаючи на те, що діяльність сільського старости була чітко регламентована і підпорядкована розпорядженням німецьких адміністративних органів, отримане в районному управлінні посвідчення передбачало цілковиту залежність місцевого населення від поведінки місцевого керівника. Одним із суттєвих важелів впливу стала обов'язкова паспортизація населення, що передбачала виявлення неблагонадійних осіб і попередження господарських злочинів та диверсійних заходів проти нової влади. Комендантами районів було оприлюднено звернення щодо наслідків супротиву окупантам — за вбивство одного німецького військово-службовця передбачався розстріл 100 осіб із села, де це було скоєно. Вбивство поліцей або старости ставило під загрозу життя комуністів, партизан та їх сімей. А за переховування партизан спалювали будинок і розстрілювали всю сім'ю¹⁹. Щоб запобігти будь-яким проявам опору з боку односельчан, староста хутора Писарівщина Олишівського району відправив всіх комуністів та колгоспних активістів (19 чол.) на примусові роботи до Німеччини. Оминувши формальну медичну комісію, пізно ввечері їх без огляду повантажили в машини і відправили до Чернігова. На прощання він суворо попередив, що за втечу в дорозі родина буде суворо покарана, а будинок спалено. Таким чином П. Ш-ар отримав можливість спокійно працювати, а також забезпечив собі лояльне ставлення з боку окупаційного керівництва. Жодного разу в хутір не заходили партизани, бо були попереджені, що на дахах будинків їх чекали засади.

Водночас керівник Писарівщини надавав постійну допомогу партизанам, адже за його розпорядженням з фондів громадського господарства виділялися продукти, борошно, з якого декілька жінок пекли хліб і потайки переправляли до лісу. Завдяки такій поміркованій поведінці старости в хуторі не було спалено жодного будинку і не було розстріляно жодного мирного жителя²⁰.

Значна кількість отриманих розпоряджень старостами ігнорувалася, про що свідчать численні попередження з районних управ. Безвідповідальне ставлення до виконання вказівок призвело до того, що в квітні 1942 р. Добрянська райуправа була позбавлена можливості подавати відомості до комендатури, тому відповідно наказу № 2 старост сіл Горностаївки, Старих Ярилович, Нових Ярилович було оштрафовано в розмірі 100 крб.²¹.

Факти недбалого виконання обов'язків старостами й агрономами отримали належну оцінку на сторінках районних газет. Так, після перевірки громадських господарств у газеті «Вісті Остерщини» було опубліковано наказ економкоменданта Гертнера щодо відвертого саботажу сільськими управами розпоряджень і наказів щодо підготовки посівного матеріалу, й реманенту²². Незадовільна робота старости 3-ького Д.П. (Довжицька с/г община) отримала висвітлення на шпальтах газети «Українське Полісся». З наявних 70 плугів у робочому стані залишилося лише 10, а з 10 сівалок — 3. Минулорічний урожай вівса із 100 гектарів, гречки з 75 гектарів так і лишився необмолоченим, а тяглова сила, не забезпечена кормами, вкрай виснажена й не готова до весняних робіт²³.

Поточний ремонт сільськогосподарської техніки і саней, враховуючи дефіцит запасних частин та обладнання, став непосильним тягарем для керівників общин. Враховуючи цю проблему, в с. Антоновичах Михайло-Коцюбинського району почала працювати майстерня по виготовленню ободів для возів, полозів для саней тощо. Окрім цього, підприємливий староста С-нко Федір відновив роботу зруйнованої цегельні²⁴.

Зазнаючи численних втрат на своєму шляху, німецька армія потребувала постійного поповнення. Лише за один місяць, з 22 січня по 22 лютого 1942 р., у війська прибуло залізницею і автодорогами понад 46 000 солдат і офіцерів²⁵. Зазначаючи те, що бездоріжжя істотно впливає на інтенсивність ведення бойових дій, військові комендатури ввели в коло обов'язків сільських старост організацію порядку на дорогах, що знаходилися поблизу ввіреного їм населеного пункту. За селами, через які пролягали важливі транспортні магістралі, чітко закріплювалися відтинки шляхів, що потребували постійного сезонного догляду. Жителі с. Н. Яриловичі Добрянського району відповідали за ввірену ділянку автомагістралі Чернігів–Гомель, починаючи з 1001 по 1004 км включно²⁶. Взимку

шляхи очищали від снігу та криги за певною інструкцією — аж до земляного покриття, причому шириною не менше шести метрів²⁷. Догляд за залізничним полотном здійснювала бригада постійних робітників під керівництвом шляхового майстра²⁸. В тих місцях, де були великі снігові замети, на бокових канавах шляху встановлювали сигнальні віхи на відстані 200 метрів одна від одної. Отвори малих мостів та труб запаковували соломою.

Згідно постанови Прилуцького старостату від 9 січня 1942 р. щодо поновлення шляхової служби та про притягнення населення до трудгуж-відробітку на шляхових роботах, староста села Ряшки Іваницького повіту підрахував, що громаді № 1 належить відробити на шляхових роботах у 1942 р. 1700 людиноднів, кінських і волових 603 днів. Виконання цього наказу здійснювали 401 особа та 20 коней і волів²⁹. Село Нові Яриловичі в березні 1942 р. для очистки шляху щоденно надавало 120 чоловік та одну підводу³⁰. Всі сезонні роботи виконували ланки, в яких переважною більшістю були жінки. Наприклад, у ланці № 1 працювало 4 чоловіка та 11 жінок, одна пара волів й одна пара коней. У ланці № 6 працювало 3 чоловіків і 8 жінок, 3 коней³¹.

Навесні було прийнято встановлювати фішки щодо заборони проїзду до повного висихання шляху. З метою збереження профілів шляхів проїзд гужового транспорту (підвод) і тракторів дозволявся тільки по польових дорогах збоку. За порушення цієї постанови було встановлено штраф у розмірі 500 крб.³². Зразу ж після висихання від талих вод залізничне полотно ретельно боронували, вибоїни підсипали землею, а потому проводили згладжування і затрамбовування шляху спеціальними дерев'яними та залізними прасками. Всі ці роботи завершували до початку посівної весняної кампанії³³. Про виконання шляхових робіт щоп'ятиденки звітували в Райстаростат, а за несправність автомобільних магістралей відповідальність несли за законом військового часу³⁴.

Особлива увага приділялася також забезпеченню вермахту лісом і лісопродукцією. З метою організації контролю за лісокористуванням в 1941 р. було створено систему управління лісовим господарством³⁵. Лісозаготівельні роботи провадилися в централізованому порядку, згідно циркулярних розпоряджень районних управ. До відома населення доводилося, що крадіжка дров та лісопродукції суворо заборонена. Порушники цього розпорядження несли відповідальність за законами військового часу. Згідно наказів бургомістри і старости відправляли у розпорядження лісників певну визначену кількість робітників-рубщиків з пилами, підводами. Кожному рубщику необхідно було нарубати, згідно норм, 1 с/м лісу, а кожна підвода мала вивезти 5 с/м лісоматеріалів. За невиконання норм накладалося суворе покарання. Кожна община виділяла своїх

уповноважених, котрі мали керувати роботами та вести облік вирубки, а в разі невиконання розпоряджень нести відповідальність. Так, за клопотанням бургомістра с. Горбів Куликовського району громадянина Є-нка Павла Івановича за невиконання наряду оштрафували на 300 крб., а громадянам О. П-наку, І. Х-ку, В. М-ку призначили за відмову від поїздки на лісорозробку в Тітовське лісництво штраф у розмірі 150 крб.³⁶

Вербування й відправка робітників до Німеччини вважалася одним з пріоритетних завдань районних управ. Набір працівників повинен був чітко узгоджуватися з виконанням сільськогосподарських поставок з України, які мали забезпечувати в першу чергу фахівці з певної галузі. Вербувальні комісії звільняли від набору до Райху агрономів, зоотехніків, сироварів, землемірів, слюсарів, ковалів, водіїв, monterів і лісорубів, від кваліфікованої праці яких залежала кількість виготовленої на користь Райху продукції. Однак в процесі відбору працездатного населення старостами неодноразово порушувалися вказівки командування, а зведення ними особистих рахунків із односельчанами подекуди ставало нормою.

Часто громадяни, члени сімей яких знаходилися на примусових роботах у Німеччині, скаржилися на порушення з боку старост при наділенні їм присадибних ділянок. Так, в с. Авдіївка Понорницького району замість одного гектара вони отримували менші ділянки, або й не отримували зовсім³⁷.

Сільські управи забезпечували вчасне оподаткування населення, для чого в листопаді 1941 р. були підготовлені списки і характеристики всіх господарств. Класифікацію здійснювали за категоріями, що враховували рівень забезпеченості сім'ї. Новгород-Сіверський бургомістр Полторацький запропонував установити дві категорії — І (відповідно вищу) та ІІ (нижчу)³⁸. Сільське населення розподілялося на відповідні групи: колгоспники, одноосібники, робочі, службовці. Малозабезпечені сім'ї, а також постраждалі від воєнних дій пропонувалося звільняти від податку повністю або оплачувати 50 відсотків від нарахованого. Однак при розподілі на ці категорії часто проявлялося суб'єктивне ставлення старост, на що неодноразово звертали увагу районні управи. Звичними стали ситуації, коли після певних домовленостей з односельчанами старостами общин перед німецьким командуванням порушувалися клопотання щодо звільнення певного господарства від вже призначеного податку³⁹.

Додатковий одноразовий збір за 1941 р. стягувався в 5-денний термін з дня оголошення про нарахування. Кошти від нього спрямовувалися на фінансування видатків по відбудові зруйнованих під час військових дій побутових і культурних закладів та на інші господарські й адміністративні потреби. Даний податок нараховувався таким чином: при кількості землі в 0,25 га господарство мало сплатити 200 крб., від 0,25 до

0,5 га — 300 крб., понад 0,50 га — 400 крб.⁴⁰ Старости деяких сіл, зловживаючи становищем, за невчасну сплату знімали пеню. Надмірна вимогливість до земляків не знайшла підтримки серед представників окупаційної влади. В лютому 1942 р. заступник голови Любечської райуправи Енце наказав старості с. Велички припинити стягування пені й повернути односельчанам зібрані кошти⁴¹. Дещо іншою була ситуація в с. Нові Яриловичі, де 18 лютого 1942 р. одноразового збору зібрали 59% від обов'язкового плану⁴².

Організація зв'язку комендатур із селами була винесена німецьким командуванням в одне з найважливіших завдань. Цей процес передбачав ремонт філій вузлів зв'язку, забезпечення їх паливом, освітленням та призначення відповідальних фахівців і кінну доставку поштових відправлень з райцентру. Неабияке здивування в комендатурах викликало цілковите ігнорування поставлених завдань. Староста з Н. Ярилович, незважаючи на неодноразові щотижневі нагадування, лише в середині лютого надіслав до райцентру пішого листоношу. Відстань від Н. Ярилович до Добрянки складала 15 км, отже листоноша мав пройти 30 км у дві сторони⁴³. Вирішення цього питання, після численних нагадувань і погроз, відбулося лише в травні 1942 р., коли районний староста Прянишників розпорядився постачальникам молока із села заїжджати в управління і забирати свою пошту⁴⁴.

Сільські управи отримували пропагандистські матеріали у вигляді плакатів, які мали вивішувати в людних місцях для загального ознайомлення. Однак старости сіл, замість оприлюднення, знищували цей матеріал, а то й використовували в побутових цілях, а подекуди й для листування⁴⁵.

Кожен староста отримував безліч наказів та розпоряджень, які мали бути вчасно виконані і подано звіт. Траплялися випадки, коли надмірна кількість різноманітних постанов доводила до відчаю керівників місцевих управ. 12 березня 1942 р. в Добрянську райуправу надійшла заява від старости с. Н. Яриловичі А. Б-ля з проханням щодо призначення помічника: «... так дальше работать нельзя, объем работы в селе Новые Яриловичи охватить я сам не в состоянии, прошу не отказать в моей просьбе»⁴⁶. Резолюція щодо його прохання була позитивною, а підбір кандидатури покладено на розсуд самого А. Б-ля: «На должность старосты общины Вы можете назначить П. Ш-кого, если по Вашему мнению он может занимать этот пост»⁴⁷. В якості заохочення обом старостам було істотно підвищено службовий оклад.

Слід зазначити, що відстоювання своїх інтересів подібним чином можна назвати швидше винятковим. За невиконання розпоряджень старости та бургомістри піддавалися суворим репресивним заходам.

Допоміжною поліцією неодноразово проводилися арешти і доставка старост для допитів до ортскомендатур. Одним із них був керівник громади с. Карпок Л-нко, котрого, відповідно наказу польової комендатури № 592 від 2 травня 1942 р. було заарештовано і піддано суворому покаранню за законом військового часу⁴⁸.

Згідно звітної документації, в деяких громадських господарствах організувати працю було практично неможливо. Оштрафувавши старосту та двох бригадирів общини № 7, бургомістр с. Вересоч висловив своє обурення щодо їх діяльності, адже дійшло до того, що для вручення наряду старосту потрібно було шукати з поліцією. Виконанням розпоряджень ні староста, ні бригадири не займалися зовсім. Наряди щодо роботи давали о 10–11 годині ранку, люди виходили на роботу не раніше 12 години, бригадири постійно обдурювали старосту⁴⁹.

Професійна діяльність і поведінка багатьох старост неодноразово викликала нарікання з боку керівництва польових комендатур і районних управ. Оскільки адміністративні заходи у вигляді штрафів за постійне ігнорування розпоряджень виявилися малоефективними, у травні 1942 р. з ініціативи ортскомендатури 1/770 Козелецькою райуправою було практично повністю оновлено склад керівників сільських общин. Громадою с. Шапіхи в жовтні 1942 р. було знято з посади старости Ш-йю, а на його місце обрано М-да Г. Протокол зборів громади, копію автобіографії претендента і прохання голови райуправи Разумного щодо кандидатури М-да було затверджено в ортскомендатурі⁵⁰. Але в травні 1943 р. Лихолітський бургомістрат констатував, що староста М-ед є «організатором банди, а по його власній ініціативі підбирав собі хлопців таких, як сам, активістів, розкуркулювачів і організував банду в Шапихівському лісі»⁵¹.

В селі Авдіївка Понорницького району 21 жовтня 1941 р. за цілковитої згоди присутніх 30 колгоспників було обрано старостою С-ба О., в минулому репресованого радянською владою. Його заступником односельчани обрали Ч-ного А., щодо кандидатури якого не виникло жодних заперечень⁵². Однак обставини склалися так, що 19 грудня цього ж року відбулося чергове переобрання місцевої влади. На порядок денний було висунуто 3 кандидатури, але згідно особистої заяви Ч-ний Ф. відразу зняв власну кандидатуру. Без суперечок, одноголосно присутні на загальних зборах села 100 осіб обрали Р-нка Х., замісником старости залишився Ч-ний А.⁵³.

Слід зазначити, що протягом всього періоду окупації з різних причин відбувалася постійна зміна керівного складу сільських управ. Староста с. Курганське Р-ко Г., та с. Карасинівка Д-ко К. написали заяви на звільнення за власним бажанням. Протягом окупаційного періоду селом Козари Носівського району зазнало зміни керівництва тричі — двоє з них,

Б-ка і К-нко, були звільнені і покарані за зв'язки з партизанами⁵⁴. Потік бажаних зайняти керівні посади села, незважаючи на спеціальні операції по знищенню сільських старост та колабораціоністів за наказом першого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У О. Федорова від 9 листопада 1941 р., не зменшувався⁵⁵.

Старости сіл займалися підбором і укомплектуванням допоміжної поліції, що цілковито підпорядковувалася їх розпорядженням. О. Перехрест зазначив, що українська допоміжна поліція складалася в переважній більшості з «антирадянськи налаштованих осіб, з кримінальним минулим»⁵⁶. Однак, на думку І. Дерейка, не політичний вибір, а вирішення матеріальних та побутових проблем виступали основними мотивами при вступі до поліцейських формувань⁵⁷. Зарплата поліція стала чи не основним мотивом щодо вступу до колаборантського підрозділу. Як приклад, розглянемо поліцейську дільницю с. Озеряни Варвинського району, до складу якої входило 10 чоловік⁵⁸. Озерянська поліція підпорядковувалася районній, Варвинській поліції, а в її відомстві знаходилися три села — Озеряни, Брагинці й Мармизівка, тобто 3000 дворів з приблизно 15 000 населення. На поліцейських покладалися такі обов'язки:

1. Охорона німецької комендатури, приміщення старостату, общинного господарства (колишнього колгоспу).
2. Перевірка документів у підозрілих осіб, що з'являлися на підвідомчій території.
3. Патрулювання в нічний час по селу.
4. Контроль за сторожами общини.
5. Арешти і конвоювання радянських громадян.
6. Проведення обшуків у населення.
7. Виявлення радянських активістів, членів ВКП(б), комсомольців.
8. Охорона і конвой радянських громадян, яких відправляли до Німеччини.
9. Виявлення радянських партизанів і осіб, пов'язаних з ними.
10. Вилучення у населення худоби і продовольства.

Попервах дільницю очолив В-ох М. Д., віком близько 60 років, мешканець цього ж населеного пункту, який до війни працював секретарем народного суду в м. Варва, а потім бухгалтером на залізничній станції. В березні 1942 р. він був заарештований і розстріляний німцями за зв'язки з партизанами.

На зміну йому прийшов Р-ко М. М., приблизно 25 років, що народився в с. Гнідинці Варвинського району. Батьки його були розкуркулені в період колективізації. Де працював до цього, не відомо. Служив у поліції м. Варви, потім, у березні 1942 р. був направлений нести службу до с. Озеряни й керував поліцією до вигнання німецьких військ. За період служби ним було заарештовано 20 чоловік, трое з них розстріляно.

Переважну більшість загону допоміжної поліції с. Озеряни складали молоді чоловіки віком до 30 років, більшість їх були вихідцями з родин бідняків, що працювали в колгоспах, лише четверо походили із розкуркулених родин.

У середині березня 1943 р., отримавши дані про те, що поблизу с. Озеряни зупинилася значна кількість партизанів, поліція втекла до райцентру м. Варва. Німецький каральний загін також не зміг вигнати партизан із села і був вимушений відступити. Після відходу партизанів, туди відразу рушили районні і озерянські поліцаї, жандармерія та 20 німецьких солдат. З м. Ромни прибув кавалерійський загін близько 50 чоловік. Всього було близько 400 чоловік, озброєних рушницями, автоматами, гранатами та двома кулеметами. Вони закрили в будинках і сараях на окраїні села близько 200 місцевих жителів, а потім всіх їх розстріляли і спалили. В цей час озброєний карабіном з 10 патронами, поліцай Л-кий К. разом із своїми двома товаришами поїхав збирати по селу свиней. В пустуючи оселях підбирав кращий одяг, взуття, а з убитих знімав годинники. Це був один із самих жорстоких поліцаїв с. Озеряни, він особисто брав участь у розстрілах, а також змушував жертв рити перед цим ями. Катування, побої та інші активні дії поліцаїв не заборонялися, навіть заохочувалися. Але жорстокість, яку проявляли поліцаї до своїх земляків, справляла негативне враження навіть на окупантів. За постійні знущання над земляками, участь у пограбуваннях і в розстрілах мирного населення влітку 1943 р. Л-кого К. було заарештовано і доставлено до комендатури для проведення службового розслідування⁵⁹.

Під час каральної операції в м. Корюківка один із поліцаїв, Т-ко В., спокійно спостерігав за тим, як живцем згоріла його колишня дружина й троє дітей⁶⁰. По закінченню акції Т-ко із своїм тестем, заступником начальника Корюківської поліції Т. Ст-махом, обходили будівлі й убивали тих, що змогли якимось чином вижити. З величезним захопленням Т. Ст-мах ділився враженнями про свої «подвиги»: «як цікаво кидати в огонь дітей. З бабами не так цікаво, бо сильно пручаються»⁶¹. Безпосередньо на згарищі вони приміряли знайдений одяг і хизувалися в ньому перед земляками. Опісля трагедії дружина одного з розстріляних комуністів втратила свідомість, коли побачила на Т-кові чоловікові речі⁶².

Срібнянська районна поліція, очолювана Савченко-Чорним, нараховувала 35 чол., більшість яких була залишена для ведення підпільної діяльності в тилу ворога. По доносу слідчого поліції Мостового (працював слідчим по липень 1942 р.) у вересні 1942 р. всі поліцаї на чолі з начальником були заарештовані й передані в розпорядження жандармерії. Після закінчення слідства Савченка-Чорного, а також 13 поліцаїв і старост було розстріляно⁶³.

Варто взяти до уваги, що до складу поліції дійсно входили особи, що відбували покарання в радянських таборах. Типовим прикладом може стати життєвий шлях одного з поліцаїв Срібнянського району. Максим Н-лий, 1910 р.н., походив з родини бідняка с. Дігтярі Срібнянського району. Перший раз він був засуджений в 1929 р. за те, що вимажав портрет Леніна мазутом і посварився з секретарем комсомольської організації. Покарання за ці «злочини» відбував у Далекосхідних таборах. У подальшому, працюючи техніком Літинської пекарні, перед святом Пасхи 1933 р. вкрав трохи борошна й цукру, за що отримав 10 років таборів (відбував на будівництві каналу Москва-Волга). Вже тоді він дійшов висновку і відверто висловлював свою думку, що в 1933 р. держава проводила політику знищення кращої частини української інтелігенції, котра боролася за самостійність України. До цієї інтелігенції зараховував і себе, як ображеного радянською владою. Працюючи на посаді слідчого поліції, як зазначено у його особовій справі, тяжких злочинів не здійснював, однак по закінченню війни отримав максимальний термін покарання власне за те, що займався активною антирадянською пропагандою серед засуджених у спецтаборах. В 1945 р. Н-лий передбачив, що по між СРСР і країнами-союзниками виникне конфлікт, СРСР розпадеться. Він вважав соціалістичну систему нежиттєздатною і такою, що не витримає випробування часом. З надзвичайним презирством ставився Н-лий до організації соціалістичного змагання, випуску бойових листків і різноманітних зльотів стахановців⁶⁴.

Окрім отриманих службових окладів поліцаї суттєво покращували власний матеріальний стан, займаючись грабунками. Стало звичним вилучення ними по селу предметів широкого вжитку та продуктів харчування. Виконання своїх службових обов'язків поліцаї досить «успішно» поєднували з реквізиціями в односельчан необхідних їм товарів. Під час арешту партизана С-ва у його матері було конфісковано і привласнено поліцаями 100 пудів зерна, 5 пудів сала, 7 пудів солі, 5 вуликів, 9 пудів меду, кабана, корову, вівцю, коня, одяг і взуття сина⁶⁵.

Беручи участь у каральних операціях проти партизанів, поліцаї поверталися з возами, набитими награваними речами — шубами, ковдрами, взуттям та іншими предметами широкого вжитку. Після операції в Єлінських лісах Т-ко привіз 7 підвод із речами, якими потім торгувала на базарі його теща. Кожен раз, проводжаючи зятя на облаву, вона йшла до сусідки гадати, наскільки вдалим буде виїзд. А та зазвичай передбачала, що повернеться він живим із великою кількістю товару⁶⁶. В травні 1943 р. до Корюківки навідалися партизани й забрали Т-ка разом з награваним добром до лісу⁶⁷. Будучи рядовим бійцем у загоні імені Богуна, яким керував Бочаров, Т-ко продовжував займатися пограбуванням жителів

навколишніх сіл, за що його неодноразово попереджало керівництво⁶⁸. Більше того, за мішок жита й три пуди проса він надавав знайомим поліцаям довідки про те, що вони воювали в партизанському з'єднанні⁶⁹.

Якщо ж говорити про жертви обставин, то слід згадати поліцая з с. Буда-Воробйова Гремячського району. Для вісімнадцятирічного Олександра В-ші служба в поліції була єдиним засобом забезпечення його матері та маленьких братиків і сестричок від смерті з голоду. Молодий хлопець разом із двадцятьма співробітниками охороняв будівництво моста через Десну. На будівництві були задіяні власівські частини, німецькі робочі батальйони та цивільне населення із навколишніх сіл. Все йшло б добре, але одному з поліцаїв припала до душі дівчина села, яка подобалася й місцевому старості. Конфліктна ситуація закінчилася тим, що староста заявив у комендатуру, ніби поліцаї мають зв'язки з партизанами. Після п'яти днів допитів, розібравшись у ситуації, жандармерія закрила справу, а Олександр був переведений працювати на залізничну станцію в м. Новгород-Сіверський.

Перебуваючи на службі, хлопець частенько відвідував родину, забезпечував її грошима й продуктами харчування. Навесні 1943 р. він перейшов на більш оплачувану службу в німецькій армії. Працюючи їздовим, йому довелося везти на передову боєприпаси, продукти харчування, які отримували на складських приміщеннях, що знаходилися в лісі поблизу Новгород-Сіверська. При зарахуванні в німецьку армію Олександр отримав форму німецького солдата, але службу ніс без зброї, за весь час не зробивши жодного пострілу⁷⁰.

Одним із завдань старост і поліцаїв було виконання розпоряджень щодо заборони самогонів. За знайдений апарат притягали до примусових робіт. Однак у випадку добровільної здачі самогонного куба винуватець звільнявся від покарання і отримували лише попередження не використовувати його надалі⁷¹.

Німецькі службовці були здивовані поширенням серед українського населення потягу до алкоголю. Вони зауважували, що «незважаючи на заборону, українці самі женуть самогон. ... Зараз вони переганяють зерно на горілку, а взимку будуть голодувати»⁷².

Щоправда, поширення алкоголізму відповідало програмі окупаційної влади щодо деградації творчого, інтелектуального і фізичного потенціалу населення окупованих територій⁷³. З перших днів окупації дістав розвитку обмін спирту на теплі речі та продукти. В с. Авдіївці Пронорницького району за півдесятка яєць селяни отримували від німецьких солдат півлітру спирту. Звичайною справою став обмін награваних речей на алкогольні напої. При добровільних пожертвах населенням теплих речей для німецької армії виплачували гроші і премії. Премія

встановлювалася в такому розмірі: Кожух — 2 літри горілки, 1 кг махорки. Піджаки на ваті, штани, валянки оплачувалися відповідно одним літром горілки та 0,5 кг махорки⁷⁴.

Подекуди місцеве керівництво свій вільний і робочий час проводило за розпиванням спиртних напоїв. Численні накази щодо покарань працівників поліції свідчать про те, що далеко не кожен з них дотримувався відповідних постанов. За систематичне пияцтво і валяння по вулицях в п'яному вигляді, за халатне ставлення до виконання своїх обов'язків, урядника Козляничської волості Д-нка з посади звільнили і заарештували на 5 діб⁷⁵. І такі випадки не були поодинокими.

Дізнавшись, що один із жителів м. Холми працював на спиртзаводі, заступник начальника районної поліції час від часу навідувався до нього й вимагав бочку спирту, яку той начебто закопав десь у городі⁷⁶.

Поліцай Корюківської районної поліції в стані алкогольного сп'яніння загубив револьвер і підсумок, за що був оштрафований на 300 крб.⁷⁷

Досить частими були порушення трудової дисципліни, що супроводжувалися систематичними крадіжками, неповагою до громадян, невиконанням розпоряджень, порушенням трудової дисципліни⁷⁸.

Звичайно, повсякденне життя і діяльність людей, котрі співпрацювали з німецькою владою, були вмотивовані набутим досвідом і процесами, що відбувалися в радянському суспільстві. Як зазначає О. Коляструк, в довоєнний період «насильство стало пересічним явищем життя»⁷⁹. Декілька поколінь українців, що зростали при комуністичній владі, опинилися практично перед вибором суб'єкта окупації, адже жодна з сторін не могла запропонувати нічого іншого, окрім культу сили. Нівелювання значимості громадянина в державі та цілковите знецінення життя стали підґрунтям для здійснення численних злочинів проти цивільного населення. Відповідно зрада комуністичному режиму не сприймалася як зрада українському народу і як зрада країні, що не мала власної державності. Зважаючи на цей факт, В. Гриневич вважає, що в українському контексті «навіть чи доцільно вживати термін «колаборація»⁸⁰.

На основі використаних документальних даних можна зробити наступні попередні висновки. На території досліджуваного регіону надзвичайно частими були прояви непокори та ігнорування розпоряджень і наказів німецьких властей не лише з боку цивільного населення, але й представників місцевої адміністрації — старост і керівників сільських управ. Більш глибокий аналіз їх особистих характеристик та діяльності, оприлюднення фактів співпраці із партизанами дозволить відтворити цілісну картину повсякденного життя різних верств населення військової окупаційної зони України в роки Другої світової війни. Критичний аналіз усього спектру джерельних матеріалів щодо життєдіяльності сільського

населення Чернігівщини в період Великої Вітчизняної війни стане істотним доповненням для майбутніх досліджень, надасть можливість для об'єктивного та комплексного висвітлення побуту сільського населення України.

¹ *Гриневич В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В.А. Гриневич. — К., 2007. — С. 356.

² *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т.В. Вронська. — К., 2009. — С. 8.

³ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 55, арк. 66.

⁴ Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авторы-составители А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. — К., 2011. — С. 9.

⁵ Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали. — Чернігів, 2013. — С. 127.

⁶ Галузовий державний архів СБУ Чернігівської обл. (далі — ГДА СБУ Чернігівської обл.). — Спр. 743, арк. 127–129.

⁷ *Еткіна І.* Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) / І. Еткіна // Сіверянський літопис. — 2013. — № 2. — С. 85.

⁸ Там само.

⁹ *Довженко О.* Сторінки щоденника (1941–1956) / О. Довженко. — К., 2004. — С. 40–41.

¹⁰ ГДА СБУ Чернігівської обл. — Спр. 10450, арк. 14, 15.

¹¹ Там само. — Спр. 1454, арк. 15.

¹² Там само. — Спр. 1566, арк. 23–24.

¹³ Там само. — Спр. 11841, арк. 18.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. Р-3071, оп. 1, спр. 17, арк. 23.

¹⁵ Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали. — Чернігів, 2013. — С. 226.

¹⁶ ДАЧО. — Ф. Р-3071, оп. 1, спр. 17, арк. 12.

¹⁷ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 223, 265.

¹⁸ ГДА СБУ Чернігівської обл. — Спр. 10450, арк. 4, 19, 22.

¹⁹ ДАЧО. — Ф. Р-3565, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

²⁰ ГДА СБУ Чернігівської обл. — Спр. 10450, арк. 21–23, 33, 35, 37.

²¹ ДАЧО. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 213.

²² Вісті Остерщини. — 1942. — № 23, 18 берез. — С. 2.

²³ Українське Полісся. — 1942. — Ч. 6(25), 14 січ. — С. 1.

²⁴ Там само. — 1942. — Ч. 7(26) 16 січ. — С. 2.

²⁵ *Мягков М.Ю.* Вермахт у ворот Москвы. 1941–1942 / М.Ю. Мягков. — М., 1999. — 303 с.

²⁶ ДАЧО. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 51.

²⁷ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

²⁸ Там само. — Арк. 19.

²⁹ Там само. — Арк. 7.

- ³⁰ Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 163.
- ³¹ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 28.
- ³² Там само. — Ф. Р-3563, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
- ³³ Там само. — Ф. Р-4217, оп. 1, спр. 15, арк. 4.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Коваленко Є. Формування органів управління лісовим господарством Ніжинщини в добу окупації (1941–1943 рр.) / Є. Коваленко // Ніжинська старовина. — К., 2009. — Вип. 8(11). — С. 95–103.
- ³⁶ ДАЧО. — Ф. Р-3472, оп. 1, спр. 175, арк. 27–28.
- ³⁷ Там само. — Ф. Р-3059, оп. 1, спр. 61, арк. 33.
- ³⁸ Там само. — Ф. Р-1502, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
- ³⁹ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 14.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. Р-3563, оп. 2, спр. 1, арк. 10.
- ⁴¹ Там само. — Ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
- ⁴² Там само. — Ф. Р-3543, оп. 1, спр. 1, арк. 58.
- ⁴³ Там само. — Спр. 8, арк. 31, 58.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 284.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 322.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 157.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 242.
- ⁴⁸ Там само. — Ф. Р-3070, оп. 1, спр. 48, арк. 4.
- ⁴⁹ Там само. — Ф. Р-3094, оп. 1, спр. 7, арк. 6–9.
- ⁵⁰ Там само. — Ф. Р-3071, оп. 1, спр. 17, арк. 16.
- ⁵¹ Там само. — Ф. Р-3070, оп. 1, спр. 48, арк. 50.
- ⁵² Еткіна І. Назв. праця. — С. 87.
- ⁵³ ДАЧО. — Р. 3059, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ⁵⁴ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.). — Чернігів, 1947. — С. 59.
- ⁵⁵ Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. — С. 277.
- ⁵⁶ Перехрест О.Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О.Г. Перехрест. — Черкаси, 2011. — С. 217.
- ⁵⁷ Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистого виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» / І.І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 38.
- ⁵⁸ ГДА СБУ Чернігівської обл. — Спр. 3879, арк. 49–50.
- ⁵⁹ Там само. — Спр. 3879, арк. 80, 96, 98–101.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 11841, арк. 43, 47, 66.
- ⁶¹ Там само. — Арк. 21.
- ⁶² Там само. — Арк. 56, 57, 62–66.
- ⁶³ Там само. — Арк. 14.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 1454, арк. 32–33, 53–54.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 11841, арк. 26.
- ⁶⁶ Там само. — Арк. 97.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 35.
- ⁶⁸ Там само. — Арк. 97.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 51.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 7860, арк. 6, 9–11, 25–29, 31.
- ⁷¹ ДАЧО. — Ф. Р-3472, оп. 1, спр. 175, арк. 182.

⁷² «Люба моя Еллі! ...». Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.). — К., 2012. — С. 145.

⁷³ Саманов А. 22 августа 1941 г. было принято Постановление ГКО № 562 «О введении водки на снабжение в действующей Красной Армии»/ А. Саманов // Военное обозрение. — 2012. — 22 авг. // Режим доступа: <http://topwar.ru/18006-22-avgusta-1941-g-bylo-prinyato-postanovlenie-gko-562-o-vvedenii-vodki-na-snabzhenie-v-deystvuyushey-krasnoy-armii.html>

⁷⁴ Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали... — С. 192.

⁷⁵ Там само. — С. 117.

⁷⁶ ГДА СБУ Чернігівської обл. — Спр. 743, арк. 219.

⁷⁷ Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали... — С. 118.

⁷⁸ Там само. — С. 114.

⁷⁹ Коляструк О.А. Інтелігенція у 1920-ті роки: повсякденне життя / О.А. Коляструк. — Харків, 2010. — С. 305.

⁸⁰ Гриневич В.А. Назв. праця. — С. 356.

В статье освещена деятельность старост и полицеев в оккупированной Черниовщине 1941–1943 гг. по материалам сельских и районных управлений. Проанализирована их деятельность соответственно указаний, касающихся практической деятельности на местах, циркуляров, предписаний. Использована и проанализирована отчетная документация и переписка, содержащая информацию о быте и жизнедеятельности разных слоев населения и, прежде всего, руководителей сельских общин — старост, бургомистров, а также полицеев.

This article highlights the activity of village chiefs and mayors in occupied Chernihiv region in 1941–1943 on basis of village and district council materials. Their work in accordance with the instructions, circulars and orders concerning specific practical work is analyzed. Reporting documentation and correspondence containing information on life and activity of different population groups and, above all, such leaders of rural communities as chiefs and mayors are used analyzed.

Keywords: *village chiefs, mayors, Chernihiv region, council, orders, instructions, circulars, correspondence, life activity, partisans.*

Микола Бривко
(Сніжне, Донецька обл.)

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ У МІСТІ СНІЖНЕ (ДОНБАС)

У статті розкривається сутність та особливості політики нацистської окупаційної влади в роки Другої світової війни в Україні на матеріалах німецької військової та місцевої цивільної адміністрацій в м. Сніжне Донецької області.

Ключові слова: Сніжне, нацистський окупаційний режим, Друга світова війна, німецька військова адміністрація.

Друга світова війна це одна із трагічних сторінок в історії України у ХХ столітті і всього світу, яка впродовж майже 70-ти років залишається однією з найбільш суперечливих дослідницьких тем. Як зазначають у передмові автори збірника наукових статей «Сучасні дискусії про Другу світову війну»: «Жодна інша подія не ділить українське суспільство так глибоко і так гостро, як Друга світова війна. В Україні не бракує політичних сил, які спекулюють на таких поділах, замість того, щоб подолати їх. На жаль, дуже часто саме ці сили визначають характер і зміст публічних дискусій»¹. Необхідність локальних досліджень подій війни, загалом, і нацистського окупаційного режиму, зокрема, визначається потребою зрозуміти причини «різної пам'яті» про окупацію в різних регіонах України. У пропонованій статті представлено основні етапи становлення окупаційної адміністрації м. Сніжне, її напрямки політики та діяльності. Події війни та окупації продовжують зберігати свою суспільну актуальність, а доступ до архівних документів дає змогу більш детально вивчати цю сторінку історії «малої батьківщини». Прикладом активізації регіональних студій з історії нацистської окупації є доповіді учасників Сьомої Всеукраїнській краєзнавчій конференції учнівської молоді «Південно-Східна Україна: зі стародавності у ХХІ сторіччя» у місті Донецьк у 2013 р.²

Серед академічних праць, які визначали основні напрями досліджень історії окупаційної політики нацистської Німеччини на Донеччині, важливо назвати монографію А. Міхненко «Донбас в роки Великої Вітчизняної війни»³, П. Доброва і І. Тарновського «Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 pp.)»⁴, збірник документів

Тетяни Пентер та Дмитра Титаренко «Досвід нацистської окупації в Донбасі: свідoctва очевидців»⁵, книгу «Донеччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. Відомі й невідомі сторінки історії» (2008)⁶, де є окремий розділ присвячений періоду окупації усієї Донеччини, у тому числі й згадки про місто Сніжне тощо. Різноманітні аспекти окупаційної політики німецького командування на Донеччині та в Україні представлені в окремих статтях⁷ та матеріалах науково-практичних конференцій, присвячених різним питанням історії Другої світової війни.

Безпосередньо вивченню історії нацистської окупації міста Сніжне Донецької області в науковій літературі є епізодичні згадки. Переважно цій темі присвячені статі місцевих краєзнавців Ф. Пруднікова⁸ та С. Ерміна. Вони збирали матеріали, в першу чергу, про події 1943 р. на висоті Савур-Могила та підпільно-партизанський рух міста, не аналізуючи окупаційну політику військової адміністрації німецької армії. Тільки на сучасному етапі краєзнавці місцеві історики почали вивчати різні аспекти цієї складної теми. В узагальнюючій праці місцевих краєзнавців «Доленосна сніжнянська земля» (2011) є окремий розділ присвячений періоду окупації міста Сніжне в роки війни⁹.

Пропонована стаття є продовженням дослідження «Політика «нового порядку» на прикладі міста Сніжне за архівними матеріалами» представленого на Всеукраїнській науковій конференції «Друга світова чи Велика Вітчизняна? Версії історичної пам'яті про війну 1939–1945 рр.» у 2013 р.¹⁰. Стаття базується на матеріалах Державного архіву Донецької області, відділу Сніжнянської міської ради, Сніжнянського Музею бойової слави, усних джерелах. Це дало змогу виявивши нові факти, дослідити та проаналізувати архівні документи з точки зору повсякденного життя мешканців міста, окреслити економічні аспекти окупаційної політики німецької адміністрації.

31 жовтня 1941 р. місто Сніжне окупували війська вермахту, до 8 листопада був захоплений увесь Сніжнянський район, але в середині грудня 1941 р. радянські війська звільнили декілька населених пунктів району, які утримували до середини липня 1942 р.¹¹.

Місто Сніжне, як і в цілому Донеччина перебувала в зоні військової адміністрації, яка мала складну структуру і постійно змінювалася, бо пересувалися слідом за німецькою армію. У той же час, головними виконавцями політики «нового порядку» на містах була система місцевих та польових комендатур, а допоміжну роль виконували місцеві цивільні органи на рівні містечок та сіл, які повністю підпорядковувалися військовій адміністрації¹².

В цілому військова зона була неоднорідною, оскільки, по-перше, упродовж 1941–1942 і 1943–1944 рр. змінювала свою конфігурацію й

місце розташування, а по-друге — поділялася на три сегменти: район бойових дій, прифронтний район і армійський тил, що визначало специфіку діяльності господарських структур¹³.

Оперативні тилові райони армій поділялися на території, які управлялися польовими комендатурами (об'єднували кілька районів) і території, де діяли місцеві (районні) комендатури. Тилові райони груп армій поділялися на території, якими управляли дивізії охорони тилів і обласні чи головні польові комендатури, а далі — польові та місцеві комендатури, їх коменданти призначались армійським командуванням. В районах груп армій виконавча влада (щодо місцевого населення) знаходилася в руках їх командуючих, в районах армій — головнокомандування армій, в районах бойових дій — штабів армійських корпусів, дивізій, в оперативних тилових районах армій — їх командирів¹⁴.

Органи військової адміністрації повинні були виконувати два завдання: командне і управлінське. До першого відносилось «забезпечення спокою» в окупованих районах і охорона тилів. До другого — створення, керівництво і контроль місцевих органів управління, «мобілізація резервів» для ведення війни¹⁵.

В штат місцевої комендатури входили: комендант, його помічник, перекладачі, писарі, 10–15 зв'язкових мотоциклістів, охорона комендатури (до 30 чоловік). Відділи як структурні одиниці, відповідали напрямкам діяльності цього органу: військовий, поліції та каральних органів, сільськогосподарський (включав посади агронома і зоотехніка), транспортний, реєстрації та прописки населення, у справах військово-полонених. Крім того, комендант користувався послугами мережі інформаторів¹⁶. Глибокими організаційними перетвореннями і налагодженням всеохоплюючої системи експлуатації в зазначеній зоні ці органи практично не займалися.

Головним керівним органом в Сталінській області була оберфельд-комендатура Донець, яка створена 5 серпня 1942 р., далі штандорткомендатура Сталіно, якій була підпорядкована ортскомендатура ОК І/453, дислокація якої була в міста Макіївка. В саму її зону підпорядкування входило не тільки місто Сніжне, а й сусідні міста та селища¹⁷.

Згідно інформації про місце дислокації груп таємної польової поліції в тилівій зоні групи армій «В» від 21 жовтня 1942 р. найближча команда розташовувалася в місті Чистякове, яка входила до групи таємної польової поліції (ГФП) № 739 з центром у місті Сталіно¹⁸. У період з лютого до вересня 1943 р. на теренах області й міста Сніжне діяв підрозділ ГФП № 721¹⁹.

Для економічної експлуатації на містах утворювалися господарчі команди. Так, згідно розпорядження командуючого тиловим районом

групи армій «В» «Про місця дислокації господарських команд, служб праці та їх філіалів» від 29 травня 1942 р. в місті Чистякове була розташована господарча команда, яка мала свої філіали в містах Сніжне та Катик (зараз м. Шахтарськ)²⁰.

Найнижчою ланкою управління окупаційної влади були управи — районні та сільські, які складалася з місцевого населення²¹. Існувала одна районна управа в м. Сніжне та дві міські управи Сніжному та Новому Донбасі (існувало до 1962 р.). У шахтарських селищах були сільські та селищні управи. Так, в селищі Ремовка в літку 1943 р. існували такі установи окупаційної влади: сільська управа, общинний дім, місцева поліція, місцева лікарня, початкова середня школа²². Створювалися поліцейські органи, а саме «допоміжна поліція», яка теж складалася із місцевих мешканців та колишніх військовополонених.

Окупаційна влада від самого початку вела облік та контроль за пересуванням населення. На підставі розпорядження по Сніжнянському районному земському управлінню від 16 грудня 1942 р. «у кожному старостаті заводиться картотека для обліку всього населення по єдиному зразку карток»²³.

Вводилася комендантська година. Згідно розпорядження від 12 грудня 1942 р. у місті заборонялося переміщення в грудні 1942 р. і січні 1943 р. з 19-00 до 6-00 годин, у лютому 1943 р. з 19-00 до 5-30 год., а в березні–квітні з 20-00 по 5-00 год., травні з 21-00 по 4-30 год. і червні з 22-00 по 4-00 години²⁴.

З наближенням військових дій Сніжнянське районне земське управління у своєму розпорядженні № 17 від 26 січня 1943 р. вказує «усяке пересування громадян за межі району в якому вони проживають без «довідки про дозвіл на пересування», виданої жандармерією в м. Чистяково, категорично заборонено»²⁵. Усю вогнепальну зброю необхідно було здати владі до 31 грудня 1942 р.²⁶

Згідно з наказом № 175 по Сніжнянському районному земському управлінню від 15 грудня 1942 р. було «засноване районне паспортно-облікове бюро»²⁷.

Слід відзначити, що німецька окупаційна адміністрація ретельно вела статистичний та демографічний облік на окупованій території. Згідно відомостей про народонаселення Ремівської сільської управи на 10 липня 1943 р. проживало 1180 осіб, членів общини з родинами — 465, а працюючих у шахтах з родинами — 250, працюючих в інших закладах та професій з родинами складала — 192 осіб²⁸. За цими даними є можливість відслідкувати певну динаміку руху населення. Так в цій управі на 25 січня 1943 р. проживало 1128 осіб, з них чоловіків, які мали родини — 320²⁹. А на 18 серпня 1943 р. кількість мешканців за переписом складала

1195 осіб, а загальна кількість мешканців — 1233 осіб³⁰. Особливу увагу приділяли обліку молоді та дітей. У тій же Ремовській сільській управі на 4 серпня 1943 р. дітей до 12 років було 32 особи, 13 років — 39, 14 років — 18, 15 років — 33, 16 років — 23, 17 років — 19, а 18 років — 23 осіб³¹.

Такий облік був потрібен у першу чергу для нарахування і стягнення подушного податку, а також для перевірки на лояльність місцевого населення, так як, старости сіл та бургомістри відповідали за поведінку населення на своїй території³². Згідно з розпорядженням Головнокомандуючого військовою областю від 23 жовтня 1941 р. «кожний працездатний житель є платником подушного податку. Подушний податок стягується для покриття дефіцитів і встановлюється в розмірі 5-ти карбованців у місяць»³³. А вже у 1942 р. був уведений подвірний податок із сільського населення «для забезпечення нормального життя та праці установ, організацій, управління селами, лікувальної та ветеринарної мережі». Нарахування подвірного податку проводилося в залежності від кількості працездатних і непрацездатних членів сім'ї в розмірі 100–600 крб. із селянського двору³⁴.

Ретельний облік вівся й худоби переважно для подальшого вилучення. Так, на 15 серпня 1943 р. в Ремівській сільській управі мали рогату худобу 209 членів общини³⁵. Тобто далеко не кожна родина мала корову.

Відбувався контроль і за військовополоненими. Так згідно з розпорядженням штадткомандатури м. Сталіно від 24 січня 1943 р. «військовополонених, що не мають належних посвідчень про звільнення з полону, необхідно залишати на батьківщині, якщо вони туди прибули до 15 жовтня 1942 р. і якщо голова управи візьме на себе відповідальність за їхню благонадійність. Тих, хто прибув пізніше і раніше не проживав у цій місцевості, необхідно заарештовувати»³⁶.

Одним з основних завдань окупаційної влади було відновлення й експлуатація промисловості Донбасу й вугільних підприємств в цілому й місті Сніжне зокрема. Створювалися структури управління гірничого управління — Головне управління вугільної промисловості Сходу та гірничо-металургійне товариство «Ост», яким підпорядковувалися усі шахти та заводи в області³⁷. До міста Сніжне повернулися колишні власники шахт, а саме нащадок Кольберга, який представляв філіал німецької фірми «Патерфірмен»³⁸. Для відновлення підприємств й побудови оборонних споруд й інших робіт була мобілізована значна кількість місцевих мешканців, із застосуванням переважно методу трудової повинності.

Про запровадження трудової повинності працездатного населення окупаційна влада оголосила з перших днів свого панування. У листопаді 1941 р. при комендатурах поліції у містах, підконтрольних військовому

управлінню, утворювалися Управління робочої сили, які керували біржами праці³⁹. На ці установи покладалися усі основні функції з вербування населення на роботу, в т. ч. реєстрація і облік працездатного контингенту, контроль за направленням на роботу. Така установа діяла і в місті Сніжне.

До того ж важливим чинником, який радикально впливав на життя населення під час нацистської окупації, була депортація працездатних на роботу до Німеччини. Перші вербувальні комісії прибули в Донецьк на початку січня 1942 р. І вже перший ешелон із Сталіно відбув 15 лютого 1942 р., який складався із понад тисячі кваліфікованих робітників⁴⁰. На початку робота в Райху для багатьох виглядала привабливіше, аніж праця на місці, оскільки вербувальні комісії обіцяли краще харчування, а також можливість допомогти родичам в Україні⁴¹. Але дійсність виявилася іншою. Згодом вербувальні комісії перейшли до примусових методів набору робітників, із залученням органів місцевого управління, поліції та військової адміністрації. Старостам давали заявку на кількість людей, яких потрібно було відправити на роботу. Наприклад, Сніжнянська міська управа видала 2 серпня 1943 р. старості міста Новий Донбас розпорядження терміново подати відомості до 5 серпня про молодь від 12 до 18 років включно⁴².

Коли ж не було бажаючих добровільно їхати на роботу, застосовували примусові методи: конфіскацію майна, худоби, арешт. Загалом до травня 1942 р. з області військової зони окупації до Німеччини вивезли 110 912 місцевих мешканців, із яких велика частина були гірниками⁴³. А від січня 1942 р. до вересня 1943 р. з терену економічної інспекції «Південь» до Німеччини було депортовано понад 700 тис. осіб (дві третини з них — до липня 1942 р.)⁴⁴. За даними НКВС з міста Сніжне було депортовано на примусову працю в Німеччину 1500 осіб, з яких 300 — виїхало добровільно⁴⁵.

Поліцаї силоміць зганяли людей на шахти й інші роботи і змушували працювати. Так, підпільник Володимир Лата 14 листопада 1941 р. згадує у своєму щоденнику: «... У вечорі прийшов німецький солдат й сказав, щоб завтра вранці йшов на роботу. ... Вранці вийшов й пішов під «свічкою» гвинтівки працювати в Сніжному...»⁴⁶.

Але не завжди німці використовували примусові методи для мобілізації на роботу, найчастіше спрацьовували економічні стимули. Згідно з наказом про постачання населення продовольчими картками за вересень 1942 р. все працездатне населення, яке не працювало, продовольчими картками не забезпечувалося. Найбільший пайок отримували шахтарі та поліцаї. Відповідно до листа Сніжнянського продвідділу від 07 серпня 1943 р. по карткам було наказано видавати на IV-у категорію хліба

3500 грамів на тиждень, крупи — 400 гр., картоплі — 1250 гр., жирів — 100 гр., м'яса — 25 гр. Для III-ї категорії норма хліба вже становила 2000 гр., крупи — 250 гр., картоплі — 970 гр., жирів — 65 гр., м'яса — 15 гр. Для II-ї категорії хліба мали видавати — 1500 гр., картоплі — 695 гр., жирів — 40 гр. й м'яса — 10 гр., крупи вже не забезпечувалися. Перша категорія не забезпечувалася зовсім не чим⁴⁷. На шахтах міста працювало не більше 800 гірників.

Забезпечення населення продовольством німецька адміністрація переклала на місцеві органи — міські та районні управи. При них створювалися відділи постачання продовольством, що мали встановити обсяги потреб населення у харчових продуктах і повідомити результати німецькому сільськогосподарському управлінню (крайсландвірту) для контролю. Створювалася комісія з трьох-чотирьох членів міськуправи для проведення закупівель продовольства в межах місцевості, яку вказував керівник сільськогосподарського управління⁴⁸.

Однак внаслідок дефіциту продовольства, зважаючи на першочергове завдання постачати продуктами харчування та фуражем вермахт, високий рівень інфляції, забезпечення було зовсім недостатнім, в окупованих промислових містах люди відверто голодували⁴⁹.

Для забезпечення роботи шахт і підприємств окупаційна влада окрім місцевого населення залучала й радянських військовополонених. У розпорядженні командування 1-ї танкової армії про порядок використання робочої сили від 21 квітня 1943 р. зазначалося, що для потреб військ й господарства вимагає поряд з цивільним населенням використовувати й військовополонених⁵⁰. У наказі командуючого армійським тилowym районом 550 про заходи з організації видобутку вугілля у Донецькому басейні від 5 липня 1942 р. зазначалася загальна кількість військовополонених залучених на роботу в Донецькій області⁵¹. У цілому на кінець 1942 р. на Донеччині працювало біля 60000 полонених⁵².

Для їх утримання повсюдно створювалися при вугільних підприємствах трудові табори. Згідно з актом «Про злодіяння фашистів і їхніх прислужників на території Сніжнянського району» від 15 грудня 1943 р. встановлено, «що у вересні 1942 р. у м. Сніжне були доставлені пішим порядком 5000 військовополонених, що утримувалися в таборах у наступній кількості: шахта 2 — 800 чоловік, шахта 10 — 1500 чоловік, шахта 15 біс — 900 чоловік, шахта 27 — 1400 чоловік, шахта 18 — 400 чоловік».

Умови утримання військовополонених були жахливими: «будинки таборів зруйновані, без вікон, обнесені 2-ма рядами колючого дроту. Військовополонені були дуже виснажені»⁵³, їх годували юшкою з картопляних шкарлупок. У таборах були створені нестерпні умови для

військовополонених: вони працювали по 15–17 годин на добу, найчастіше по кілька днів їм не давали ніякої їжі⁵⁴. Усі спроби надання допомоги місцевого населення припинялися. Так, «на шахті 15 біс двоє військовополонених було розстріляно за те, що їли хліб, кинутий жителями; а на шахті 18 — за спробу піймати качан кукурудзи»⁵⁵. «Військовополонені гинули також від інфекційних захворювань. На шахті № 15 спалахнула епідемія сипного тифу. Хворі від здорових не були ізольовані, внаслідок чого смертність досягла 80%. Приміщення узимку не опалювалось, вікон та дверей не було»⁵⁶.

Усього за 7 місяців перебування в таборах загинуло з різних причин на шахті № 2 — 600 чоловік, шахті № 10 — 1000 чоловік, шахті № 15 біс — 700 чоловік, шахті № 27 — 1100 чоловік, шахті № 18 — 300 чоловік⁵⁷. До того ж військовополонених солдатів розстрілювали «за спробу до втечі, за порушення табірної режиму». Таким чином загальна кількість загиблих радянських військовополонених по дирекціону № 14 (Сніжнянський район) склала 3700 чоловік з 5000⁵⁸. Сніжнянський дослідник Сергій Васильєв наводить цифру — 4100 чоловік⁵⁹. За деякими іншими підрахунками число розстріляних склало 3800 чоловік. Смертність в цих таборах складала 40–50%, а подекуди доходила до 80%⁶⁰.

У березні 1943 р., у зв'язку з наближенням фронту, табори евакуювалися в тил пішим порядком. Того, хто не міг сам рухатися — розстрілювали. Так, «по дорозі з шахти 15 біс до шахти 10 було застрелено 17 чоловік, уся дорога до м. Чистякова (Торез) була завалена трупами військовополонених»⁶¹. Загалом, у Донецькій області було замордовано за приблизними підрахунками понад 45 тис. військовополонених⁶². Смертність тих полонених, хто працював на шахтах щомісячно становила 12%⁶³.

Генеральний директор гірнично-металургійного товариства «Схід» Пляйгер у червні 1942 р. після інспектування вугільних підприємств Донецького басейну в доповіді А. Гітлеру зазначав, що можна було досягнути середньодобової норми видобутку вугілля з 1 січня 1943 р. до 30 тис. т з доведенням щомісячної норми до 750 тис. т. Він вважав пріоритетними освоєння саме невеликих і малих шахт із прямим способом видобутку, особливо у районі Чистяково. Встановивши план щоденного видобутку вугілля для шахт району Чистяково — 10 350 тон⁶⁴. Станом на квітень 1943 р. у Донецькому вугільному басейні велись роботи на 109-ти шахтах⁶⁵.

Підсумком роботи вугільних підприємств Донеччини став видобуток вугілля у кількості лише 2500 тон на день у травні 1942 р., а середньомісячний видобуток до кінця 1942 р. доведений лише до 300 тис. тон, який у 1943 р. зменшився. Разом з тим від початку окупації і до 1 січня 1944 р. до України з Німеччини вивезли вугілля та коксу 862 878 тон⁶⁶.

Окупаційна адміністрація експлуатувала не лише фізичну працю місцевого населення. До кола «узаконених» форм пограбування належали податки, які стягувалися грошима чи натурально. Відповідно до розпорядження № 113/10 від 23 жовтня 1942 р. на території Сніжнянського округу вводилась обов'язкова здача птиці. З кожного двору необхідно було здавати кожну 5-ту курку вагою понад 1 кг за ціною 3,50 руб.⁶⁷ Норма здачі курей по всьому Сніжнянському району складала 591 одиниць на IV квартал 1943 р.⁶⁸ Власники корів в обов'язковому порядку мали здавати молоко жирністю не менше 3,8%.⁶⁹ Норма молока в селищі Болдарево на жовтень 1942 р. встановлювалася в 60 літрів, а за увесь 4 квартал 1942 р. складала — 130 літрів⁷⁰. У 1941 р. молоко приймали по 70 копійок за літр⁷¹.

У землекористуванні під час окупації радикальних змін не відбулося, німці залишили радянську колгоспну систему, змінивши лише назву — «громадські господарства». Проте впродовж окупації селяни і городяни отримали можливість збільшити власні присадибні наділи. Наприклад, в селищі Ремовка під посів у 1943 р. землі для огорodів отримали 138 громадян у розмірі 3652,5 га⁷². А в селищі Болдарево у розпорядженні до старости від 21 квітня 1942 р. наказувалось терміново почати розподіл городів, де кожна родина могла отримати 0,30 га землі без платні за користування⁷³. Із більших ділянок стягувалися натуральні податки. Наприклад, у селищі Ремівка з усієї орендованої землі індивідуального користування натуральний збір з гектара становив 500 кг картоплі або 600 кг капусти тощо⁷⁴.

У грудні 1942 р. був запроваджений «збір засобів для дорожнього будівництва району в розмірі 20 руб. із працездатного населення двох статей у віці від 16 до 59 років включно»⁷⁵. Існував також промисловий податок, який становив 30 руб. із заробітної платні розміром не менш 1000 руб.⁷⁶.

Політика окупантів у сфері освіти та культури зводилася до підтримки початкової освіти та ідеологічного контролю над освітньою програмою. На місцях створювалися спеціальні органи освіти й культури, вівся чіткий облік усіх вчителів. До того ж створювалися навчальні заклади. І хоча обласного керівництва освітою не було й у деталі організації навчального процесу німецька влада не втручалася, відбувався постійний ідеологічний контроль і цензура⁷⁷. Навчальний рік у 1942 р. в Сніжнянському районі традиційно розпочався з 1-го вересня. У районі запроваджувалося загальнообов'язкове 4-х річне навчання дітей віком від 7 до 11 років. Батьки повинні були посилати їх до школи. За невиконання цього батькам загрожував штраф від 100 до 1000 крб., або тюремне ув'язнення від 5 до 30 днів»⁷⁸.

На території усього Сніжнянського району з 19 січня 1943 р. вводилася плата за навчання у всіх початкових школах «у розмірі 10 руб. на місяць з кожного учня». Від сплати звільнялися «учні неплатоспроможних батьків і відмінники навчання»⁷⁹. Крім того відкривалася «автотракторна школа з щомісячною платою 50 руб.»⁸⁰. Навчання у школах відбувалося в дуже складних умовах. Не вистачало парт, зошитів, приміщення не опалювалися. За таких обставин школи у зимовий період не працювали. У Сніжнянському районі в 1941–1942 навчальному році школи були відкриті тільки два місяці⁸¹.

Діяла в місті й ремісничка школа. А в селищі Мануйлівка відкрився дитячий будинок, згідно розпорядження від 12 квітня 1942 р.⁸²

Медичні заклади у місті практично припинили своє функціонування у місті. У приміщеннях лікарень розташувалися німецькі польові шпиталі. Для потреб місцевого населення було дозволено відкрити лікарню із загальним і інфекційним відділенням у селищі Васильєвка. Існувала лікарня і в селищі Ремівка. Лікарня шахти № 10 була перенесена до барачного приміщення. В них фактично не було ні медикаментів, ні перев'язувального матеріалу. Значного поширення набули інфекційні хвороби⁸³.

Упродовж 1942–1943 рр. в місті виходила газета «Сніжнянський вісник». Питому вагу матеріалів у газеті складали німецькі пропагандистські матеріали загального змісту, про успіхи німецької армії тощо, і тільки невелика частина публікацій стосувалася міста. Були ще різні оголошення та розпорядження як місцевого, так і обласного значення.

Діяла в місті й театральна труппа артистів під керівництвом Є. Шевелева, як зазначала німецька влада за шість місяців своєї діяльності труппа виступила з 360 концертами для німців і місцевого населення й отримала від німецького командування п'ять подяк⁸⁴.

Влада нацистської Німеччини на Донбасі трималася на силі Вермахту та репресіях. На території Сніжнянської міськради були розстріляні 27 чоловік 1885–1927 р.н., Ново-Донбаської міськради — 18 осіб 1850–1925 р.н., Андріївської сільради — 12 осіб 1888–1917 р.н., сільради шахти № 32–33 — 13 осіб 1893–1920 р.н., сільради шахти № 21 — 7 осіб 1890–1920 р.н., Ремівської сільради — 23 особи 1896–1924 р.н., Орехівської сільради — 5 осіб 1887–1923 р.н., Політвіддільної сільради (станція Соф'їно-Бродська) — 17 чоловік 1895–1939 р.н., сільради шахти № 1 — 6 осіб 1900–1928 р.н., сільради шахти № 2 — 33 особи 1873–1928 р.н.⁸⁵. І це тільки загиблі мешканці міста зафіксовані в одному акті від 9 січня 1944 року.

Знищення цивільного населення та учасників руху Опору відбувалося впродовж усього часу окупації, про що свідчать задокументовані факти.

16 червня 1943 р. на північно-західній околиці селища Верхньої колонії тресту «Сніжнеантрацит» були закопані живцем о 6 годині ранку 20 сніжнянців⁸⁶. Трупів розстріляних громадян, після їхнього розпізнання, з ями вилучили і перепоховали на площі технічного селища тресту «Сніжнеантрацит»⁸⁷. Також, 29 червня 1943 р. розстріляли з автоматичної зброї 45 громадян, яких підозрювали в партизанстві⁸⁸. 21 квітні 1943 р. була розстріляна група з 34 партизанів загонів «Партизан Залізняка», «Сніжнянські соколята» Сніжнянського району і «Кармелюк» Чистяковського району в Ореховій балці. 8 вересня 1943 р. яма з тілами розстріляних була розкрита для упізнання трупів і їхнього подальшого перепоховання⁸⁹.

Загалом по місту Сніжне було знищено 2173 осіб, серед них 800 жінок та 600 дітей⁹⁰.

Звільнення міста Сніжне відбулося 1 вересня 1943 р. під час Міуської наступальної операції⁹¹. Наступ Червоної армії був таким стрімким, що у друкарні сніжнянської окупаційної газети червоноармійці знайшли набір чергового номера та бланки продовольчих карток. Тим не менше напередодні вступу Червоної армії у місто німці влаштували завали в шахтах, вибухи і пожежі⁹².

Нацистський окупаційний режим зводився переважно до політики економічної експлуатації та фізичного винищення різних соціальних груп цивільного населення й військовополонених. У цій статті ми висвітлили тільки частину фактів з історії панування нацистів у Сніжному. Опір з боку цивільного населення виявлявся в допомозі цивільного населення військовополоненим й партизанам. Зазначена тема потребує всебічного й додаткового дослідження в майбутньому.

¹ Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. — Львів, 2012. — С. 3.

² Задко К. Новогродівка в роки нацистської окупації: маловідомі сторінки історії / К. Задко // VII Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді. Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя. Матеріали та тези доповідей / Відпов. за вип. Л.В. Позднишева. — Донецьк, 2013. — С. 139–142; Колесников Д. Вивезення мешканців міста Харцизька на примусові роботи до нацистської Німеччини (1941–1943 рр.) / Д. Колесников // VII Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді... — С. 147–149; Кумуржи А. Перші дні нацистської окупації міста Маріуполя у роки Великої Вітчизняної війни / А. Кумуржи // VII Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді... — С. 149–150; Пекун О.І. Політика німецько-фашистського окупаційного режиму в Дніпродзержинську (1941–1943 рр.) / О.І. Пекун // Придніпровья: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. — Вип. 6. — Дніпропетровськ, 2008. — 240 с.

³ Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни: Монографія / А.М. Михненко. — Донецьк, 2000. — 153 с.

⁴ *Добров П.В., Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 pp.): Монографія / П.В. Добров, І.С. Тарнавський. — Донецьк, 2008. — 218 с.

⁵ Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / Авт.-сост. Д. Титаренко, Т. Пентер. Донецкий юридический ин-т МВД Украины; Университет им. Гельмута Шмидта. — Донецк, 2013. — 465 с.

⁶ Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории / Ред. колл.: А.Л. Третьяк (председ.), В.П. Безродный, С.И. Масюченко. — Донецк, 2008. — 432 с.

⁷ *Тарнавський І.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених / І. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 11 / Гол. ред. Ліхолобова З.Г. — Донецьк, 2004. — С. 34–47; *Його ж* Натуральні реквізиції, побори, податки і штрафи як засоби геноциду проти місцевого населення Донбасу у роки окупації (1941–1943 pp.) / І. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 12 / Гол. ред. Ліхолобова З.Г. — Донецьк, 2006. — С. 15–25; *Його ж*. Прояви колабораціоналізму на Донеччині в роки Другої світової війни / І. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Кн. 13/14 / Гол. ред. Ліхолобова З.Г. — Донецьк, 2007. — С. 33–51; *Ветров І.* Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 pp.) / І. Ветров // Пам'ять століть. — 2005. — № 3–4. — С. 194–207; *Пентер Т.* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 pp. / Т. Пентер // Укр. іст. журн. — 2005. — № 1. — С. 34–41; *Ковальська Л.* Наслідки німецького окупаційного господарювання у сільському господарстві Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Л. Ковальська // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 2. — С. 39–43; *Поль Дітер.* Фашистська окупація України в 1941–1944 pp. у працях західних учених / Дітер Поль // Укр. іст. журн. — 1994. — № 5. — С. 127–136; *Суюсанов Л.І.* Гірники Донбасу в період окупації 1941–1943 pp. / Л.І. Суюсанов // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. Книга 11 / Гол. ред. Ліхолобова З.Г. — Донецьк, 2004. — С. 20–33.

⁸ *Прудников Ф.И.* Саур-Могила: Путеводитель / Ф.И. Прудников. — Донецк, 1979. — 55 с.; *Моргун Н.И., Прудников Ф.И.* Саур-Могила: Путеводитель / Н.И. Моргун, Ф.И. Прудников. — Донецк, 1985. — 110 с.; *Прудников Ф.И.* Снежное. Путеводитель / Ф.И. Прудников. — Донецк, 1970. — 48 с.

⁹ Судьбоносная снежняя земля: (история города Снежное с древнейший времен) / Огренич Р.Ф. (глав.ред.), Бривко Н.В., Бривко О.И., Луцай В.В., Ермин С.Е., Прудников Ф.И. — Донецк, 2011. — 184 с.

¹⁰ Друга світова чи Велика Вітчизняна? — Режим доступа: <http://www.credo-ua.org/2013/04/81946>; *Бривко М.В.* Політика «нового порядку» на прикладі міста Сніжне (за архівними матеріалами) / М.В. Бривко // Acta studiosa historica: Зб. наук. праць. Число 4 / За ред. А. Вулочина. — Львів, 2014. — С. 59–66.

¹¹ Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — С. 118–119.

¹² *Добров П.В., Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі / П.В. Добров, І.С. Тарнавський. — С. 30.

¹³ *Гончаренко О.* Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. В 2-х кн. Кн. 1. / Ред. колл.: Смолій В.А. (голова), Лисенко О.Є. (відповід. ред.). — К., 2010. — С. 359.

¹⁴ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 pp.) / П.В. Рекотов // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 90–101.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО України) — Ф. КМФ 8, оп. 1, спр. 143, арк. 172, 175.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) — Ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 47.

¹⁷ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Горловка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950): історичний нарис та джерела / В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко. — Донецьк, 2010. — С. 234–235.

¹⁸ Там само. — С. 236.

¹⁹ Дмитриев Ю., Котов Е. Расплата / Ю. Дмитриев, Е. Котов // Труд. — 1976. — 8 января. — С. 4.

²⁰ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Назв. праця. — С. 234.

²¹ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО) — Ф. Р-1798, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

²² Там само. — Арк. 1об.

²³ Там само. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 8, арк. 25.

²⁴ О часах запрещения хождения по улицам. 12 декабря 1942 г. // Сніжнянский вісник. — 1942. — № 94. — С. 1.

²⁵ ДАДО. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 8, арк. 62.

²⁶ Про здачу зброї. 17 грудня 1942 р. // Сніжнянский вісник. — 1942. — № 94. — С. 1.

²⁷ ДАДО. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 8, арк. 21.

²⁸ Там само. — Спр. 3, арк. 6.

²⁹ Там само. — Ф. Р-1798, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

³⁰ Там само. — Арк. 13.

³¹ Там само. — Арк. 19.

³² Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр. / В. Науменко, В. Нестеренко. — С. 379, 380.

³³ Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. Р-2843, оп. 1, спр. 790а, арк. 158.

³⁴ Там само. — Спр. 1, арк. 45.

³⁵ Там само. — Ф. Р-1798, оп. 1, спр. 3, арк. 22.

³⁶ Там само. — Ф. Р-1803, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

³⁷ Добров П.В., Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі / П.В. Добров, І.С. Тарнавський. — С. 33.

³⁸ Судьбоносная снежняя земля: (история города Снежное с древнейший времен). — С. 79.

³⁹ ДАСО. — Ф. Р-2446, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

⁴⁰ Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 1. — С. 34–41.

⁴¹ Науменко В., Нестеренко В. Назв. праця. — С. 385–386.

⁴² ДАДО. — Ф. Р-1807, оп. 1, спр. 5, арк. 5.

⁴³ Федеральний архів Німеччини. Департамент військового архіву (далі — ВА/МА). — RW 31/46a. Monatsberichte. Bd 1: 1941–1942.

⁴⁴ Науменко В., Нестеренко В. Назв. праця. — С. 386.

⁴⁵ Галузевий державний архів СБ України. — Ф. 16, оп. 2, спр. 1, арк. 237.

⁴⁶ Судьбоносная снежняя земля: (история города Снежное с древнейший времен). — С. 81.

⁴⁷ ДАДО. — Ф. Р-1804, оп. 1, спр. 1, арк. 34.

⁴⁸ Науменко В., Нестеренко В. Назв. праця. — С. 380.

⁴⁹ Там само. — С. 383.

⁵⁰ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Назв. праця. — С. 251.

- ⁵¹ Там само. — С. 230.
- ⁵² *Добров П.В., Тарнавський І.С.* Назв. праця. — С. 129.
- ⁵³ Архівний відділ Сніжнянської міської ради. — Ф. 60, оп. 1, спр. 70, арк. 123 — Акт «Про зlodіяння фашистів і їхніх прислужників на території Снежнянского району» від 15 грудня 1943 р.
- ⁵⁴ ДАДО. — Ф. П-5000, оп. 1, спр. 1, арк. 65.
- ⁵⁵ Архівний відділ Сніжнянської міської ради. — Ф. 60, оп. 1, спр. 70, арк. 124 — Акт «Про зlodіяння фашистів і їхніх прислужників на території Снежнянского району» від 15 грудня 1943 р.
- ⁵⁶ ДАДО. — Ф. П-5000, оп. 1, спр. 1, арк. 65.
- ⁵⁷ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик; Державний комітет архівів України, Український нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України. — К., 2000. — С. 244.
- ⁵⁸ *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених / І.С. Тарнавський. — С. 34–47.
- ⁵⁹ *Васильев С.* Земля горела под ногами фашистов / С. Васильев // Снежнянская жизнь. — 2001. — 24 октября. — С. 2.
- ⁶⁰ ДАДО. — Ф. Р-1136, оп. 3, спр. 221, арк. 29об. — Витяг з акту «Про зlodіяння фашистів і їхніх прислужників на території Снежнянского району» від 15 грудня 1943 р.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² *Король В.* Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. / В. Король // Історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 95–106.
- ⁶³ *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених / І.С. Тарнавський. — С. 39.
- ⁶⁴ *Науменко В., Нестеренко В.* Назв. праця. — С. 375; *Сусликов В.Є., Титаренко Д.М.* Назв. праця. — С. 231.
- ⁶⁵ *Науменко В., Нестеренко В.* Назв. праця. — С. 375.
- ⁶⁶ *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених / І.С. Тарнавський. — С. 43.
- ⁶⁷ ДАДО. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 1, арк. 186–186 об.
- ⁶⁸ Там само. — Ф. Р-1809, оп. 1, спр. 9, арк. 87.
- ⁶⁹ *Тарнавський І.С.* Натуральні реквізиції, побори, податки і штрафи як засоби геноциду проти місцевого населення Донбасу у роки окупації (1941–1943 рр.) / І.С. Тарнавський. — С. 18.
- ⁷⁰ ДАДО. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 1, арк. 189.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 3.
- ⁷² Там само. — Ф. Р-1798, оп. 1, спр. 3, арк. 65 об.
- ⁷³ Там само. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 1, арк. 48.
- ⁷⁴ Там само. — Ф. Р-1798, оп. 1, спр. 1, арк. 30.
- ⁷⁵ Там само. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 8, арк. 13.
- ⁷⁶ Там само. — Ф. Р-1798, оп. 1, спр. 1, арк. 40 об.
- ⁷⁷ Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — С. 149.
- ⁷⁸ Наказ по Сніжнянському району від 22 вересня 1942 року // Сніжнянський вісник. — 1942. — № 65. — С. 2.
- ⁷⁹ ДАДО. — Ф. Р-1803, оп. 1, спр. 1, арк. 21.
- ⁸⁰ Там само. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 8, арк. 23.

⁸¹ Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — С. 151.

⁸² ДАДО. — Ф. Р-1802, оп. 1, спр. 1, арк. 77.

⁸³ Васильев С. Земля горела под ногами фашистов / С. Васильев. — С. 2.

⁸⁴ ДАДО. — Ф. 2906 — «Сніжнянський вісник», 1942. — № 43. — С. 2.

⁸⁵ Списки розстріляних у Снежнянському районі під час окупації. 9 січня 1944 р. — Фонди Сніжнянського музею бойової слави (далі — СМБС), книга надходжень 2895, спр. 1064 арк. 1–2, книга надходжень 2896, спр. 1064, арк. 1–2.

⁸⁶ Архівний відділ Сніжнянської міської ради. — Ф. 60, оп. 1, спр. 21, арк. 9 зв. — Акт «Про звірства фашистів і їхніх прислужників у Сніжнянському районі під час окупації» від 19 листопада 1943 р.

⁸⁷ Акт «Про звірства фашистів і їхніх прислужників у Снежнянском районі під час окупації» від 19 листопаду 1943 р. // Фонди СМБС. — Книга надходжень № 2901, д. 1069, арк. 10б.

⁸⁸ Архівний відділ Сніжнянської міської ради. — Ф. 60, оп. 1, спр. 21, арк. 15 зв. — Акт «Про звірства фашистів і їхніх прислужників у Сніжнянському районі під час окупації» від 19 листопада 1943 р.

⁸⁹ Васильев С. Земля горела под ногами фашистов / С. Васильев. — С. 2. Дмитриев Ю., Котов Е. Расплата / Ю. Дмитриев, Е. Котов. — С. 4; Список розстріляних партизанів німецькими фашистами і їхніми приспівників. 21 квітня 1943 р. // Фонди СМБС. — Книга надходжень № 2897, д. 1065, арк. 1–2.

⁹⁰ Судьбоносная снежнянская земля: (история города Снежное с древнейших времен). — С. 83; Васильев С. Земля горела под ногами фашистов / С. Васильев. — С. 2.

⁹¹ Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. — С. 203, 233.

⁹² Архівний відділ Сніжнянської міської ради. — Ф. 60, оп. 2, спр. 69, арк. 162.

В статье раскрывается сущность и особенности политики нацистской оккупационной власти в годы Второй мировой войны на примере деятельности немецкой военной администрации в г. Снежное Донецкой области.

Ключевые слова: *Снежное, нацистский оккупационный режим, Вторая мировая война, немецкая военная администрация.*

The article reveals the nature and characteristics of the occupation policy of Nazi authorities during the Second World War in Ukraine on materials of the German military and the local civilian administrations in the city Snizhne Donetsk region.

Keywords: *Snizhne, the Nazi occupation regime, World War II, German military administration.*

Тетяна Заболотна
(Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ В СОЦІАЛЬНІЙ СФЕРІ В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ (за матеріалами преси)

Дана стаття присвячена висвітленню соціальної політики місцевої окупаційної влади у Києві в початковий період окупації. Розглянуто міські владні структури й організації, що відповідали за надання допомог та види останніх. З'ясовано інформаційний потенціал газет «Українське слово» й «Нове українське слово» для вивчення соціальної тематики. Доведено, що соціальні заходи місцевої влади мали спорадичний характер, допомога надавалася незначній частині киян.

Ключові слова: соціальна політика, періодична преса, «Українське Слово», «Нове Українське Слово», Київська міська управа, Червоний Хрест, Друга світова війна, нацистська окупація.

Війна й окупація спричинили глибоку соціальну кризу, внесли суттєві корективи в повсякденне буття містян і змусили їх шукати шляхи виживання в складних умовах політичної та економічної нестабільності. З'явилася низка соціально незахищених категорій — військовополонені, біженці, сироти, інваліди, люди похилого віку, жебраки тощо, які самотужки не могли подолати гуманітарну катастрофу і потребували соціальної допомоги.

Мета дослідження — за матеріалами окупаційної періодики висвітлити побутове життя соціально незахищених категорій киян у роки нацистської окупації та діяльність міських органів влади у соціальній сфері.

Основне джерело — київські окупаційні газети «Українське слово», «Нове українське слово». Для підтвердження або спростування наведених у періодиці даних використані документи Державного архіву Київської області й спогади очевидців.

Окремі питання з соціальної тематики періоду нацистської окупації були проаналізовані у вітчизняній та зарубіжній історіографії¹, роль преси як історичного джерела також ретельно досліджена², однак спеціально діяльність Київської міської управи у соціальній сфері за матеріалами окупаційної преси не вивчалася.

Хронологічні рамки дослідження обмежені початковим етапом окупації. Цей період характеризувався налагодженням діяльності основних галузей життя м. Києва. Означені заходи ініціювалися переважно місцевою адміністрацією та громадськістю. До 14 грудня 1941 р. Київ фактично перебував під німецькою військовою владою. Коли ж відбувся перехід управління до цивільної адміністрації почалося згортання будь-якої діяльності, здійснюваної українцями, а особливо тієї, що мала національне забарвлення або була спрямована на підтримку місцевого населення. Яскравим індикатором тогочасних політичних процесів стала окупаційна преса. Для характеристики окремих процесів і явищ залучено інформацію 1942 р.

Зарадити киянам у вирішенні їх повсякденних проблем намагалися працівники місцевих органів влади, зокрема міської та районних управ. До певної міри впроваджувані місцевим управлінням заходи можна розглядати як своєрідну соціальну політику. Під останньою ми розуміємо дії міської влади спрямовані на усунення крайніх проявів економічної нестабільності, спричинених німецько-радянською війною та нацистською окупацією.

Взагалі соціальна політика передбачає забезпечення добробуту громадян, поліпшення умов праці й побуту, зростання якості життя. До останнього належить характер зайнятості, житло, рівень освіти, розвиток соціальної інфраструктури (громадське харчування, медичні, освітні, культурні, спортивні заклади, тощо). Основні соціальні гарантії держави полягають у забезпеченні життєвого мінімуму городянам, які опинилися за межею бідності й сприянні їх виживанню у кризових соціально-економічних умовах, окрім того влада гарантує мінімальну зарплату для працюючих, та мінімальну пенсію для людей похилого віку, інвалідів тощо. Однак про такі заходи доречно говорити у мирний час. А якою мала бути соціальна політика під час війни, якщо вся попередня система соціального захисту була знищена, а галузі цієї сфери: освіта, охорона здоров'я, культура зазнали непоправних руйнувань. Та й держави по суті не було. Існувало утворення колоніального типу. Окупанти дозволили окремі акції соціального спрямування, розраховуючи таким чином вплинути на лояльність населення. Проте вирішення більшості проблем покладалося на місцеву владу, при цьому остання позбавлялася переважної кількості ресурсів, які вилучалися на користь Третього Райху. Отже, слід говорити не про повноцінну соціальну політику, а про окремі спорадичні заходи соціального характеру. Основні завдання у цій царині в окупованому Києві мав вирішувати відділ суспільної опіки міської управи. Передбачалося надання соціальної допомоги нужденним категоріям містян. До останніх тогочасна влада віднесла дітей-сиріт, інвалідів, пенсіо-

нерів, погорільців, родини репресованих радянською владою. З 1942 р. з'явилася ще одна група киян, якій надавали допомогу — родини тих, хто виїхав на роботу в Німеччину. У підтримці нужденних категорій населення брали участь громадські та добровільні організації.

Вищезазначеним містянам надавали грошову допомогу (у вигляді призначення пенсій чи одноразових виплат), продовольство, талони для харчування у спеціалізованих їдальнях, одяг, предмети домашнього вжитку тощо. Зазначені заходи афішувалися в окупаційній пресі. «Відділ суспільної опіки, що створений при Київській міській управі, вирішує тепер багато питань важливого державного значення. Основне з них — це опіка над інвалідами, потерпілими від війни українськими громадянами та подання їм матеріальної допомоги. Зроблено в роботі перші кроки: провадиться реєстрація інвалідів, подається допомога старим визначним українським діячам. Одноразово з цим відділ опіки допомагає бідному українському населенню, що потерпіло від пожеж»³. «Відділ суспільної опіки міської управи провів чималу роботу в справі допомоги погорільцям, родинам репресованих за советів українців та бідним. 409 чол. забезпечені одягом, взуттям, паливом, талонами до їдальні, меблями тощо»⁴. «За січень і лютий [1942 р.] відділ суспільної опіки видав грошової допомоги на суму 137.400 крб. і на 48.640 крб. безкоштовними обідами»⁵.

На районному рівні здійснення роботи з соціально незахищеними категоріями покладалося на інспектури соціальної опіки, що переважно склалися з 1–3 осіб — власне інспектора опіки, бухгалтера, скарбника-рахівника⁶. Зазначена структура закладів соціальної допомоги була реорганізована в жовтні 1942 р. Відділ суспільної опіки Київської міської управи (далі — КМУ) та районні інспектури були ліквідовані, а усі питання допомоги соціально незахищеним категоріям зосереджувалися в Київському комітеті допомоги, тільки сектор допомоги родинам «остарбайтерів» перепідпорядковувався підвідділам праці адміністративних відділів Міської та районних управ⁷. До зазначених організаційних змін містяни зверталися із заявами за допомогою безпосередньо до голови міської управи, чи у відділ суспільної опіки та районні інспектури. У більшості випадків від прохачів вимагали надати довідки про матеріальний стан, склад родини тощо. При потребі призначалося обстеження побутових умов життя заявника, за результатами якого складався акт й ухвалювалося рішення про виділення допомоги або відмову в її наданні. Наприклад, до Володимирської райуправи за період від 15 листопада 1941 р. до 7 березня 1942 р. надійшло 307 письмових заяв на видачу одноразової допомоги, з них обстеження здійснювалося у 278 випадках. Видано грошової допомоги 40 особам (на загальну суму 2075 крб.).

12 особам надали паливо за рахунок райуправи (на загальну суму 212,50 крб.); видано допомогу на поховання 9 киянам (на загальну суму 1324 крб.), обідами 70 містянам (на загальну суму 3.126,10 крб.). Для дітей було виділено 172 обіди безкоштовно через дитячі їдальні (на загальну суму 3724 крб.). Вміщено до будинку інвалідів — 3 особи, до будинку дітей-сиріт — 12, до дитясел — 3. Інспектура організувала та відкрила 2 дитячі їдальні (на 300 дітей), 2 дитячі їдальні для дітей-сиріт (на 288 і 200 осіб). Від Всеукраїнського Комітету взаємодопомоги районна інспектура одержала 3750 крб. для безкоштовного харчування дітей-сиріт у спеціалізованих їдальнях. Було обстежено матеріально-побутові умови 360 дітей, з яких задоволено в рахунок цих грошей 172 особи. В районі виявлено 268 осіб, що потребували допомоги харчами (інваліди-пенсіонери, родини репресованих). Від 153 мешканців району (пенсіонерів, інвалідів, родин репресованих, військовополонених) надійшли заяви щодо сприяння в отриманні палива, одягу та взуття. З них надали паливо 81 особі, одяг — 24 особам, зроблено обстеження й винесене клопотання про надання безкоштовного лікування 12 особам. Відмовлено в допомозі 28 особам (19%)⁸. Зрозуміло, що районна інспектура соціальної опіки надавала допомогу, зважаючи на обмежені ресурси, незначній частині населення. Адже на жовтень 1941 р. в районі мешкало 29 тис. осіб⁹. З упевненістю можна сказати, що більшість з них перебувала в скрутному матеріальному становищі, але тільки одиниці зверталися за допомогою, розуміючи, що міська влада не здатна вирішити таку величезну кількість проблем та задовольнити навіть елементарні потреби містян в їжі, житлі, одязі, паливі тощо. Наприклад, за даними міського й районного відділів суспільної опіки на квітень 1942 р. близько 10 тис. осіб потребували допомоги. Газети продовжували спекулювати на очікуваннях киян, декларуючи, що сума відпущених коштів для безплатного харчування в спеціалізованих їдальнях зможе повністю охопити все бідне населення міста¹⁰. Однак, зрозуміло, що виявлена кількість нужденних не відповідала дійсності, а владні структури не гарантували, що виділення коштів буде відбуватися в належні терміни, в повному обсязі.

Містяни, які незважаючи ні на що, зверталися за допомогою у відділ суспільної опіки КМУ, були незадоволені організацією роботи в ньому. «Всілякому відомо[,] яка велика кількість населення міста Києва постраждала від пожеж та інших знущань жидо-більшовицької зграї. Безліч голих, босих і голодних людей щоденно звертається до Відділу Суспільної Опіки Київської міської Управи, поміж ними і ті, що раніш існували на мізерну пенсію. Вся ця людність скупчується в такій кількості, що коли б приділити кожному принаймні п'ять хвилин, то треба було б для прийому призначити з півсотні осіб, а то й більше. ... Що ми

бачимо на ділі? Для прийому та задоволення таких прохачів призначено всього дві особи, це Завідувач Відділу Суспільної опіки, та його Заступник і дуже рідко буває[,] щоб вони обидва приймали, а сильніші, які ліктями проб'ють собі шлях до кабінету, або які мають при собі папірці від знайомих або впливових осіб. Всі ж останні вистоюють в чергах з ранку до вечора, плачуть, кричать, когось проклинають[,] а прийому та потрібної допомоги, не доб'ються. Приходять на другий день[,] але мають ті ж сумні наслідки. Що ж роблять ті особи[,] яких приділено керувати справою допомоги цим мученикам? Чи вони сигналізують, кому належать, що таке тяжке становище? ... Мабуть ні. Такого щось непомітно. А щоб мати час для якихось ще й службових справ, то для прийому прохачів з «протекціями» вони вивісили на дверях об'яву, що прийом провадиться лише по «ЧОТНИХ» днях (в Україні але не по-українському), а чи доживе постраждавши та нужденна людина до цього «чотного» дня без потрібної допомоги, їм до цього мало діла, бо вони ситі, теплі, ще й хорошо зодягнені (мабуть у жидівські покидьки, якими вони зараз розпоряджаються, нібито для допомоги бідним)...»¹¹. Зрозуміло, що були чиновники, які зловживали своїм службовим становищем і збагачувалися на горі та стражданнях інших. Однак, було й чимало таких, хто дійсно вболівав за свої справу та за життя мешканців окупованого Києва, намагаючись їм допомогти.

Одразу з початком окупації Києва виникла серйозна продовольча проблема. Перспективи киян у цій царині були визначені в одному з інструктивних документів ОКВ, датованому 2 грудня 1941 р., за яким постачання населення великих українських міст взагалі не передбачалося¹². У таких умовах самозабезпечення продуктами харчування стало запорукою виживання в роки окупації. Міські органи влади вживали окремих заходів для стабілізації ситуації у продовольчій сфері, зокрема шляхом запровадження карткового постачання відкриття спеціалізованих їдалень та налагодження завезення продуктів з навколишніх сіл. «Щоб забезпечити постачання населенню Києва картоплі та овочів, голова м. Києва п. Багазій наказав мобілізувати весь наявний у Києві гужовий транспорт. Всі власники коней, як організації[,] так і приватні особи, мусять привезти до Києва з районів області, радіусом за 100 кілометрів на кожну однокінну упряжку по тонні, а на двокінну — по півтори тонни овочів...»¹³.

У періодичній пресі декларувалися активні заходи міської управи в цій сфері. Вже 7 жовтня 1941 р. було оприлюднено зразок хлібної картки, яку домоуправління та домовласники мали видати кожній родині. На звороті продуктового абонементу продавець мав щодня ставити дату отримання хліба¹⁴. Проте жодним словом не згадувалося як про перед-

бачені норми забезпечення по хлібній картці, так і про те, що хліб не видавали тижнями. Із записів киянки І. Хорошунової відомо, що вперше хліб за картками вона отримала 10 жовтня 1941 р. Початкова норма складала 200 г на особу, незалежно працююча вона чи ні. Прикріпили по 11 вулиць до кожного магазину. «Тому черги з раннього ранку. І багато хто йде без хліба. І хліб за минулий день пропадає»¹⁵. А вже через кілька днів вона записала до свого нотатника таке: «У нас починається справжній голод. Хліба немає. ...Купити дотепер нічого не можна. Магазины всі закриті. А на базарах селяни міняють продукти вже тільки на зовсім нові речі»¹⁶. І далі: «Виявляється, сто грамів хліба — це величезна порція. Останній хліб дали 30-го числа [жовтня 1941 р.] по двісті грамів. Обіцяли п'ятого, але не дали»¹⁷. Зі слів Г. Лук'янової, хліб у листопаді дали три рази по 200 г на особу, коштував він 13 копійок за 100 г., був із значною домішкою гороху¹⁸. 14 грудня 1941 р. вона записала в щоденнику: «Хліб останнім часом видають два рази на тиждень по 200 грамів на душу, а працівники установ, крім того, мають на тиждень 1,5 кг»¹⁹. Як видно, передбачені норми постачання за картками були мізерними (200 г хліба на тиждень або близько 29 г на день, але й цього не видавали регулярно). Більш-менш вдалося стабілізувати ситуацію з постачанням хліба тільки в другій половині 1942 р., коли середня денна норма хліба за картками зросла до 1500 г. Але таке збільшення характеризувалося значним зниженням якості хліба, що підтверджувалося зростанням кількості захворювань серед киян унаслідок споживання продуктів з різноманітними неїстівними домішками²⁰.

Хлібні картки перетворилися на надійний засіб реєстрації місцевої людності, що давав змогу окупаційній владі з'ясувати соціально-вікову структуру київського населення та можливості з його експлуатації. Для отримання продуктового абонементу, наприклад, безробітним чоловікам та їх родинам необхідно було надати картки біржі праці з відповідними відмітками про явку у встановлені дні²¹, а дітям шкільного віку — відповідні довідки з навчальних закладів²². Інколи хліб видавали не за картками, а за списками, повідомляючи через оголошення в пресі категорії киян, яким передбачалося надання хліба. Так 23 лютого 1942 р. об 11 годин на Київській біржі праці мали безкоштовно отримати хліб каліки — жінки й діти з ампутованими ногами або руками, а чоловіки — від 45 р.²³. З тексту повідомлення зрозуміло, що каліки-чоловіки віком до 45 р. мали працювати й не могли розраховувати на отримання безкоштовних продуктів харчування.

Соціально незахищені категорії киян постійно потерпали від голоду. Щоб хоч якось врятувати їх міська влада організовувала їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька

годин рідким супчиком, інколи з шматочком хліба. Середня вартість обіду в спеціальних закладах громадського харчування складала 1,1–1,7 крб. Звичайно кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від міської влади передбачених грошей. Районні відділи посилялись на те, що в них немає необхідних коштів і лише частково покривали передбачені витрати. Однак у пам'яті киян молодшого віку закарбувалося, що так їдальні були. Наприклад, А. Кузнецов зазначав, що Куренівська районна управа відкрила їдальню для дітей, які голодували, у приміщенні колишнього дитсадка. Діяла вона всю зиму 1941–1942 рр. Для дітей готували переважно страви з пшона²⁴.

Декларуючи активні дії місцевої влади у продовольчій сфері, заступник завідувача відділу торгівлі КМУ на початку грудня 1941 р. І. Нещадим змальовував перспективи киян у продовольчій сфері, які надалі так і не були втілені в життя. «За останній час міська управа, торговельні й кооперативні організації при найширшій допомозі й підтримці комісара міста п. Муса провели значну підготовчу роботу щодо дальшого поліпшення постачання населенню продуктів і товарів широкого вжитку. Внаслідок цього мешканці столиці через кооперативні крамниці двічі на тиждень регулярно одержуватимуть по 200 грамів хліба на кожного їдця. ... Що ж до мешканців, які працюють на підприємствах або в установах, то ті на місці своєї роботи додатково матимуть ще по півтора кілограма хліба на тиждень. Отже, кожний працюючий на сім днів матиме 1900 грамів хліба. Розв'язано також питання про відпуск картоплі співробітникам установ і робітникам різних галузей промисловості. Вони, за місцем роботи, щотижня одержуватимуть по 7,5 кілограма картоплі. Цими днями для працюючих буде встановлено також пайок на видачу певної кількості крупів та борошна. Маємо змогу вже на цьому тижні значно покращити справу постачання борошна, картоплі й різної горюдини всьому населенню міста. Винятково важливе значення для поліпшення харчування населення мають їдальні, кафе, ресторани, закусочні. ... Система громадського харчування міської управи має 31 підприємство та кооперація — 103, приватники — 78 їдалень, кафе, ресторанів, закусочних. Така кількість є вже великою силою. Чим краще ці заклади працюватимуть, тим відчутніша буде їх допомога загальній справі дальшого поліпшення постачання населення нашого міста²⁵. Як вони «гарно» працювали розповідала І. Хорошунова. «Перші їдальні відкрилися 9 жовтня 1941 р. Черги в них формуються з раннього ранку. Потім поблизу входу починається колотнеча. Більш сильні і нахабні одержують обіди. Коштують обіди дорого, але кажуть, що в них плаває м'ясо. Платять за них радянськими грошима»²⁶. А в листопаді вона зазначала: «У жалюгідних їдальнях неможливо їсти, тому що палаючі очі тих, хто

очікує черги, здається, спляють тих, хто їсть. І щасливців таких дуже мало. І їдять вони не так, як звичайно, а їдять соромлячись, схиляючи низько над тарілками. Ковтають швидко, щоб швидше піти. Їдалень мало. Вони одна за однією закриваються. І є вони тільки при деяких так званих установах»²⁷.

Зовсім іншою виглядає діяльність закладів громадського харчування з матеріалів окупаційної преси. «На Великій Васильківській, 37 міститься кафе-закусочна «Аріадна». Ініціативні приватники по-хазяйському подбали про те, щоб відвідувач, зайшовши до них, мав змогу поїсти смачні страви, відпочити. Невеликий зал закускової добре прибраний, на столиках чисті скатерки, квіти. Відвідувач має тут їжу за порівняно невисокі ціни. Різноманітне меню складається з м'ясних страв — печені, котлет, битків тощо. Є великий вибір холодних закусок, пиріжків, здоби, печива. Тут можна випити склянку чаю, гарячого молока, кофе. Невеликий персонал кафе-закускової забезпечує відвідувачеві культурне і швидке обслуговування. На кухні — зразкова чистота, їжу готують кваліфіковані кухарі. Скрипаль та баяніст розважають відвідувачів, виконуючи п'єси з українського репертуару»²⁸. Різниця в характеристиці діяльності закладів громадського харчування з цих двох джерел вражає. Зрозуміло, що в пресі йшла мова про приватну їдальню, де дійсно рівень обслуговування був кращим, але про невисокі ціни не могло бути й мови, бо вартість у спеціальних комерційних закладах громадського харчування відрізнялася у рази. Інколи в газетах вміщували повідомлення про незадовільну роботу їдалень. «З ініціативи державних, кооперативних і приватних організацій у Києві відкрито ряд підприємств громадського харчування. В Шевченківському районі функціонують 24 їдальні та кафе-закусочні.... Але, на жаль, деякі керівники не розуміють своїх функцій і не бажають оцінити значення харчування людинності. Господар кафе-закускової п. Антонов (Степанівська, № 6) ставиться до своїх обов'язків брутально, загрожуючи отруєннями своїх споживачів. Капуста вживається тут гнила, помідори зацвілі. В тій самій лоханні миється посуд і брудна білизна. Медичного огляду робітники своєчасно не проходять. Санітарний одяг брудний, подертий. ... За таке ставлення до своїх обов'язків п. Антонова оштрафовано на 1.000 крб., а належну йому закускову опечатано адміністративним порядком»²⁹.

Міська влада закликала керівництво відновлених установ подбати про харчування своїх працівників шляхом відкриття їдалень. Працівниця «Ленкузні» Н. Конашко у робочі дні харчувалися у заводській їдальні. Обіди, за словами жінки, були дуже погані. Щоденно на перше — пшоно, друга страва — пшоняна каша, просяний хліб, від якого розвивалися шлункові захворювання³⁰. Однак, поступово, й ці їдальні згортати роботу

через брак продуктів, високі ціни на них, відсутність чітко визначеної офіційної лінії щодо завезення продуктів з сіл тощо.

Подальша ситуація з харчуванням у місті засвідчила, що зусилля міської влади з вирішення цієї проблеми були недолугими. Власних запасів продуктів у місті не було. Брак транспорту і пального стали на заваді доставки продовольства з сіл. Створенні кооперативи та споживчі товариства поступово перетворювалися на засіб збагачення їх засновників.

Важливим джерелом отримання продуктів стали базари, куди селяни самотужки привозили продовольство на продаж. Проте недовіра до радянських грошей і неймовірний попит на основні продукти харчування спричинили шалену дорожнечу й спекуляцію. Поширеним став натуральний обмін. Г. Лук'янова відзначала «Я вже виміняла: черевики Юрка на 7 кг квасолі + 6 кг гороху + 1,5 пшона + живий півень. Другий обмін: ношені шерстяні штани за 2 відра картоплі. Продають за гроші так: 1 бурячок за 5 рублів, 1 морква — 5 рублів, 10 картоплин — 15 рублів, 1 літр молока — 20–25 рублів, відро картоплі — 50 рублів... З'явилося багато перекупників. Обмін продуктів селянами іде переважно на промтовари: одяг, взуття, мило, сіль, цукор»³¹. Про завваги роботи Галицького базару повідомляла окупаційна преса. «...Тепер, як і раніш Галицький базар зосереджує 75% торгівлі Києва. Особливістю цієї торгівлі є те, що, крім товарової групи, останнім часом тут поширилася торгівля й групи харчової. Неправильне ж провадження цієї торгівлі може відбитися на здоров'ї споживача. ... Ось — молочні ряди. Стоять десятки відер молока. А що це за молоко, чи не від ящурної часом або сухотної корови? А може наполовину з водою та глиною? Чи перевірялось воно в лабораторії? Ось стоїть жінка з шматком м'яса, але невідомо, чи м'ясо це не хворої та сап, телій, чуму тварин. Йдемо далі: продається чай. Пригляньтесь добре, і ви побачите, що самовар ще не закипів, а господарочка чай уже наливає, бо гаяти час — втрачати гроші. А ось добродій з'їв борщ, а тарілку замість гарячої води собака язиком вилизав. ...Ніхто не суперечить, що харчову торгівлю слід поширювати, але над санітарним упорядкуванням її треба замислитись...»³². Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари стали справжнім порятунком для багатьох киян, де можна було придбати чи виміняти щось з продуктів або товарів щоденного вжитку.

В окупаційній пресі замітки, що стосувалися продовольчої сфери з'являлися часто. В них вказувалися адреси крамниць, де можна було отоварити картки, афішувалася діяльність того чи іншого закладу громадського харчування, підприємства харчової промисловості. Окрім того, в газетах в обов'язковому порядку розміщувалися постанови голови міста, що стосувалися продовольчого постачання. Найбільш часто публі-

кувалися оголошення про забезпечення продуктами привілейованої категорії киян — фольксдойче, які отримували найвищу продовольчу норму³³.

Ситуація з харчуванням в окупованому Києві залишалася складною упродовж всього періоду перебування загарбників у місті й довгий час потому. Заходи місцевої влади в цій царині зі сторінок газет виглядали доволі дієвими й активними, насправді ж переважно мали декларативний характер, тому містяни змушені були самотужки рятуватися від голодної смерті. А передбачені міською владою норми постачання за продуктовими абонементом виглядали швидше як знуцання, чим як допомога, оскільки були надто мізерними.

Як зазначалося вище, складовою соціальної політики держави є забезпечення належного рівня охорони здоров'я населення. Важливим у цій сфері є розвиток медичної інфраструктури, укомплектованість лікувальних закладів висококваліфікованими спеціалістами, необхідним обладнанням та інструментарієм, зменшення негативного впливу на здоров'я населення оточуючого середовища. Що могла запропонувати у складних умовах окупації місцева влада? У першу чергу, відновлення вцілілих медичних установ, забезпечення їх обладнанням та інвентарем з інших лікарень і приватних кабінетів, ліками — залишками з радянських часів. Чимало медичного персоналу залишилося в окупованому Києві. Після підтвердження своєї кваліфікації, вони могли приступити до роботи.

Стан здоров'я містян істотно погіршився внаслідок складних умов життя: низький рівень харчування, відсутність елементарних побутових і комунальних зручностей, санітарно-гігієнічних засобів тощо. Всі ці несприятливі фактори сприяли поширенню інфекційних захворювань серед міського населення. Така ситуація, зрозуміло, викликала занепокоєння окупаційної влади, оскільки гітлерівці намагалися убезпечити себе від інфекційних захворювань.

В окупованому Києві налагодженням та функціонуванням закладів медичної сфери займалися німецька цивільна адміністрація та міська управа й створений при ній відділ охорони здоров'я, який розпочав діяльність уже в кінці вересня 1941 р., а перші медичні організації функціонували з середини жовтня³⁴. Про ситуацію в цій галузі дізнаємося з виголошеної 20 грудня 1941 р. на пленумі КМУ доповіді завідувача відділу охорони здоров'я міської управи п. Мусієнко. Посадовець зазначав, що серед установ, підпорядкованих відділові охорони здоров'я, поновили свою роботу 14 лікарень, що мають понад 3925 ліжок, 13 поліклінік, інститути — ортопедичний (на 200 ліжок), рентгенівський (60 ліжок), туберкульозний (150 ліжок), інститут охматдиту (200 ліжок), санітарно-бактеріологічна лабораторія, міська дезінфекційна станція, маля-

рійна станція, 2 профілактичні пункти, 3 молочно-контрольні станції та 11 районних санстанцій. Курортна управа взяла на облік 6 санаторіїв, 11 будинків відпочинку. З учбових закладів працюють медичний інститут і фельдшерсько-акушерська школа³⁵.

Умови роботи акушерсько-гінекологічної клініки медінституту описав у газетному повідомленні її керівник — лікар Венцьківський. «Очолювана мною клініка, з допомогою висококваліфікованих лікарів, провадить успішно навчання студентів і забезпечує високоякісну допомогу хворим та породіллям. Клініку приєднано до ТЕЦ'у. Тепер у затишних, теплих, світлих палатах клініки хворі швидко поновлюють своє здоров'я. В клініці працюють акушерський відділ, післяпологовий, дитяча палата, гінекологічний відділ, операційний, рентгенівський кабінет, раковий відділ, лабораторія, кабінет фізичних методів лікування та амбулаторія для слабих і вагітних жінок. За користування ліжком встановлено загальноприступну плату. ... Прийом хворих в амбулаторії безплатний. Організовано також акушерсько-гінекологічну допомогу на дому. Для цього при клініці вартує спеціальна група лікарів-фахівців та акушерок, які за викликом виїждять до хворих з належними інструментами та медикаментами»³⁶.

Позитивна риторика окупаційної преси розвінчується інформацією з інших джерел. У діяльності закладів охорони здоров'я виникли серйозні проблеми з медикаментами, перев'язувальними засобами, паливом у зимовий період, харчуванням хворих стаціонару тощо. Лікар А. Зюков, який працював під час окупації у Жовтневій лікарні столиці, пригадував: «Роботу розпочали у холодних приміщеннях з вибитим склом, без медикаментів, перев'язочних матеріалів, інструментарію. До лікарні сотнями звозили хворих і поранених військовополонених. Усі вони були дуже виснажені, пухлі від голоду. Босі, роздягнені, голодні, часто з обмороженими ногами... Хворих вкладали по троє на один матрац на підлогу і накривали ганчір'ям чи другим матрацом. Температура в приміщенні не перевищувала 0°. Коли зверталися за допомогою до німецьких керівників охорони здоров'я, отримували відповідь: «...тепер війна — у вас є гаряча вода, можете напоїти своїх хворих — цього буде досить». Таке лікування призводило до того, що на ранок з відділень виносили десятки трупів»³⁷.

Ситуація у сфері охорони здоров'я для пересічних киян суттєво погіршилася із запровадженням оплати за медичні послуги, про розмір якої йшлося в газетному повідомленні. «При стаціонарному лікуванні в усіх лікарнях міста встановлено плату 20 крб. за ліжкодень, а в лікарнях спеціальних, де потрібне підсилене або дієтичне харчування, чи фізичні методи лікування, дозволено підвищувати її до 25 крб. на добу. До вартості ліжкодня додаються окремо витрати за операції: найвища плата

за операцію — від 100 до 200 крб. При амбулаторному лікуванні за перший лікарський огляд по всіх фахах встановлена плата 5 крб., за повторний — 3 крб., за перший огляд лікаря вдома — 10 крб., повторний — 5 крб. Консультація професора в амбулаторії — 15 крб., вдома — 30 крб. Вартість повної курсовки на електро- й водолікування (26 сеансів) — 200 крб. З лабораторних досліджень найвища плата за мікроскопічне дослідження тканини — 25 крб., звичайне ж дослідження харкотиння, сечі — 3 крб. Крім того, встановлено тарифи за послуги установ санепідемічної організації на виклик окремих громадян та установ. Разом з цим амбулаторні медичні установи зобов'язані подавати безплатну медичну допомогу тим, хто не має змоги заплатити за неї. Число хворих, що користуються безплатною допомогою, встановлено в межах 10% до загального числа відвідувачів»³⁸. Зрозуміло, що при середній зарплаті в 477 крб. далеко не кожен навіть працюючий киян міг дозволити собі оплатити медичні послуги. Передбачалося надання безкоштовної медичної допомоги особам, хворим на венеричні та інфекційні шкіряні захворювання, тим, хто потребував акушерської й невідкладної допомоги; хворим на амбулаторному та стаціонарному лікуванні, у випадку, коли вони не мали змоги платити за лікування, підтверджуючи це відповідним довідками³⁹. Документи міської управи декларували обов'язкове дотримання медичним персоналом настанов щодо безкоштовного лікування всіх зазначених категорій містян. Насправді, в цій сфері існували зловживання, особливо щодо розподілу медикаментів серед хворих, що користувалися пільгами в оплаті лікувальних послуг.

Упродовж усього періоду нацистської окупації доволі гостро стояло питання санітарного стану Києва. Неритмічна робота комунальних служб міста, брак фінансування відповідних структур, відсутність елементарних засобів для прибирання міста ускладнювали ситуацію. Так, заступник керівника житлового відділу міської управи Татаров відзначав, що взимку 1941–1942 рр. «... всі подвір'я завалені побутовим сміттям, мерзлими людськими екскрементами, а ще тиждень–другий — все розтане, і почнеться епідемія, а це загроза не тільки цивільному населенню, але й німцям, а вони нам цього не пробачать»⁴⁰.

Про складний стан у санітарній сфері окупованого Києва повідомила головний санітарний лікар міста М. Бойко. «Війна завжди викликає епідемічні захворювання. В Києві з перших же днів війни створились передумови для розвитку епідемічних захворювань. Це — перебої в харчуванні, масовий рух біженців та військових частин і, нарешті, пожежі й масове переселення на нові квартири. ... Тепер наше місто стоїть перед загрозою висипного тифу. Недостача палива, харчів, незадовільна робота комунальних підприємств, значний рух міщаників, селян, військово-

полонених створюють умови для розвитку паразитарних тифів. На боротьбу з цим мобілізована вся санітарно-епідеміологічна організація. Однак, тільки при активній допомозі всіх міських організацій, установ і населення, цілим комплектом профілактичних заходів можна вести з цим лихом успішну боротьбу. Багато допоможе в цьому належний санітарний стан і безперебійна робота лазень, пралень, перукарень, додержання санітарного стану в готелях, заїздах. ... Вже тепер треба, запроваджувати профілактичні заходи, щоб запобігти весняним шлунково-кишковим інфекціям. Найгостріше в цьому напрямку стоїть питання з очищення міста. В більшості садиб утворились справжні звалища сміття, які навесні можуть стати вогнищами масових захворювань на дизентерію та черевний тиф...»⁴¹.

Німецька окупаційна влада вимагала від місцевої адміністрації терміново вирішувати ці серйозні проблеми. Працівники житлового відділу та міськсанепідемстанції запропонували такий вихід «у всіх будинках силами населення закопати побутове сміття. Якщо його присипати на 15–20 сантиметрів землею (не більше, щоб був доступ повітря), то через чотири-п'ять місяців воно перегниє і перетвориться на чорнозем. Випливаюча жижа поступово стече в каналізацію або зливостоки. За тим вулицями, де є трамвайна лінія, домогтися від трамвайного тресту майданчиків, здійснювати навантаження силами мешканців, а майданчики будуть відвозити у відведені місця на околицях міста — по дорозі в Пушу-Водицю, в яр в кінці Червоноармійської вулиці»⁴². Такий план підтримали у штадкомісаріаті та надали необхідні дозволи на використання трамвайних платформ. По суті, заходи з підтримання у належному стані будинків та прибудинкових територій покладалися на двірників і мешканців. Намагаючись позбутися побутового сміття населення виносило (вивозило возиками) у найближчі місця, часто непристосовані для звалення туди відходів, тим самим захарашуючи все навколо. Відділ міського господарства звертався через пресу з попередженням про покаранням осіб, «які — звальювали сміття та сніг у вуличні зливоприймачі зливовідводів, у річку Либідь, водовідводні канами та дренажні колодязі як в садибах, так і поза їх межами...»⁴³. Погрожуючи покараннями, міська управа не пропонувала містянам ніякої альтернативи, не вказувала місця, куди можна було вивезти сміття. Окрім того, більшість киян, виснажена голодом, не переймалися цими питаннями.

Голод і погіршення санітарно-епідеміологічного стану міста викликали загрозливе поширення інфекційних захворювань, окремі з яких набували розмаху епідемій. Під час нацистської окупації складною була ситуація з лікуванням паразитарних тифів, холери, дизентерії, малярії, менінгіту. За перших два місяці 1942 р. у Києві було зареєстровано

2307 випадків захворювання на грип, 61 випадок черевного тифу, 42 — скарлатини, 40 — дизентерії, 26 — дифтерії, 9 — коклюшу, 2 — кору. Пильної уваги потребувала ситуація з висипним тифом: у січні 1942 р. зафіксовано 175 випадків захворювання, в лютому — вже 422, за перші 23 дні березня — 94 випадки, всього з початку року — 691 випадок. За аналогічний період у 1941 р. виявлено лише 86 випадків висипного тифу, тобто у 8 разів менше. Завідуючий міським відділом охорони здоров'я значне поширення інфекції пояснював неритмічною роботою лазень, відсутністю миючих засобів, нестачею білизни, незадовільними умовами проживання, поганим харчуванням тощо. Чимала кількість хворих на висипний тиф була серед військовополонених. Цей самий посадовець прогнозував зростання серед останніх черевного тифу та дизентерії, в першу чергу через загрозливий санітарний стан Києва⁴⁴, а також малярії, у зв'язку з таненням снігу та зростанням рівня річок⁴⁵.

Для зниження рівня інфекційних хвороб міський відділ охорони здоров'я розробив низку заходів. Серед них провідна роль відводилася щепленням. Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. у Києві ще зберігалися залишки вакцини з радянських часів, але з часом вони вичерпалися. Надходження цих медичних препаратів було незначним і не могло забезпечити проведення необхідної кількості вакцинацій. Серед інших заходів у боротьбі з інфекційними захворюваннями передбачалося проведення патронажу хворих, їх госпіталізація, відкриття карантинних установ. Загалом по місту протиепідемічні заходи здійснювалися неритмічно, характеризувалися непостійністю, а отже досить часто не гарантували виявлення джерела захворювання, не завжди вдавалося локалізувати захворювання та повністю вилікувати хворих. Через брак медикаментів та обладнання траплялися летальні випадки.

Відсутність води, особливо гарячої, а отже неможливість щоденної гігієни погіршували санітарно-епідеміологічне становище в місті. Водогони переважно були пошкоджені. Холодну воду можна було дістати з криниць, дворових кранів, тощо. Гарячої води, як і електроенергії, в більшості квартир не було взагалі, через перебої у роботі електростанцій унаслідок браку палива.

Дефіцит палива став справжньої проблемою для окупованого Києва. Адже навіть ті промислові підприємства, які з початком окупації налагодили діяльність, змушені були її згортати. Але ще відчутнішим став брак палива для пересічних киян. Хтось вирішував дану проблему самотужки, розбираючи на дрова будинки, пошкоджені вибухами чи пожежами, зводячи у квартирах «буржуйки». Інші розраховували на міську владу, сподіваючись, що вона виділить паливо. Дрова навіть продавались на київських ринках, але, зрозуміло, що соціально незахищені категорії

киян навіть не мали коштів на придбання найнеобхідніших продуктів харчування, не кажучи вже про дрова чи гас.

Допомога на придбання палива — стала одним з видів соціальної підтримки населення міською управою. Власне від початку окупації в опалювальний сезон деяким киянам навіть пощастило отримати дрова. Бо вже в наступний опалювальний сезон 1942–1943 рр. видавалися дозволи на самозаготівлю палива або дотації на придбання дров. Самозаготівля передбачала, що людина з отриманим дозволом поїде в лісництво, заготовить там дрова і самотужки привезе їх додому. Зрозуміло, що для більшості киян похилого віку, а тим більше, інвалідів, це було непосильне завдання. Відділ суспільної опіки з цього питання провів 3 наради з участю райінспекторів суспільної опіки, на яких було запропоновано інспекторам суспільної опіки скласти списки на пенсіонерів-інвалідів, які за своїм станом здоров'я не могли брати участі в самозаготівлі палива, й окремо на тих, що могли заготовляти своїми силами. Першу групу (584 родини) передбачалося забезпечити паливом через паливну секцію районних управ у межах одного складометру на родину, а другу (4163 родини) — шляхом організації бригад для самозаготівлі⁴⁶. Заввідділу суспільної опіки Софійської райуправи повідомляв голову КМУ, що кошти на видачу допомоги настільки обмежені, що «немає ніякої можливості задовольнити всіх прохачів у такій мірі, в якій вони потребують, а тому доводиться брати на увагу всі побутово-житлові сучасні умови того чи іншого прохача. п. Михнівська-Преображенська Ірина живе в сім'ї, яка складається з неї, сестри, яка працює та матері 69 р. Виходячи з цього, їй, по заяві та акту обстеження ... призначено паливо на 30 крб., на цю суму її надається наряд на 0,5 к/м дров»⁴⁷.

Отже, допомога паливом надавалась незначній частині соціально незахищених киян, хоча потребу в ньому відчували всі. Тобто, інші містяни мали самотужки вирішувати цю проблему без допомоги міських органів влади.

Житло є одним із важливих соціальних благ і складових якостей життя населення в цілому і кожної родини зокрема. Тому поліпшення житлових умов населення є невід'ємною частиною соціальної політики держави. Наміри гітлерівців стосовно забезпечення мешканців столиці як житлом, так і іншими елементами повсякденного життя та побуту були незмінними практично від першого дня окупації. Вони були зорієнтовані на обслуговування інтересів окупантів і здійснення запланованих задумів у сфері промисловості, місцевого господарства й пограбування матеріальних цінностей. Органи місцевої влади декілька разів змінювали свою політику стосовно житлозабезпечення киян: від дозволу самовільно займати квартири тим, хто їх втратив від вибухів та пожеж, до суворого

контролю за розподілом і навіть певної дискримінації в цій сфері. Від початку окупації житлова проблема вирішувалася за рахунок квартир, залишених евакуйованими містянами і знищеними в Бабиному яру євреями. Кияни намагалися покращити свої житлові умови шляхом переселення у більш просторі та зручні квартири. Незначна частина житлового фонду була забезпечена комунальними зручностями — водою, електроенергією, каналізацією. Проте в більшості квартир тільки стіни, двері й вікна створювали затишок. Житлова політика міської управи активно афішувалася в періодичній пресі. «По всіх районах закінчено розселення потерпілих від вибухів і пожеж з аварійних будинків, підвалів, горищ, непридатних для життя. Значна частина мешканців переселена в нові квартири. Житловий відділ міської управи видав 1770 ордерів на 3358 кімнат. У кілька разів більше видали ордерів на заселення вільних приміщень районів житлові управи. Так, Богданівська районна житлова управа видала 6126 ордерів на 11724 кімнати, з них 4087 ордерів дістали погорільці. Тепер надання житлової площі тимчасово припинено. Це викликано потребою взяти на облік площу, заселену районними житловими управами, і виявити вільні квартири...»⁴⁸. Проте дехто в таких діях міської управи вбачав сприяння розвитку корупції серед працівників житлових управ, які за хабар могли допомогти в отриманні житла. «Над приміщенням житлових відділів Софіївського, Володимирського та інших районів вже кілька днів висить стандартна об'ява. ... «В зв'язку з браком квартир видачу ордерів припинено». Та варто лише від такої об'яви відійти на кілька кроків, щоб переконатися в її цілковитій неправдивості. Просто на вулицю дивляться широкі вікна з навхрест наклеєними папірцями. Будьте певні, в тих помешканнях уже давно ніхто не жив, бо мешканці насамперед звільняють свої житла від цієї потворної спадщини розгромленого большевизму. ... Чому ж так сталося. Свого часу міська управа зобов'язала районів [провести] перевірки всієї житлової площі та виявлення мешканців, яким потрібно надати квартири ... Житлові відділи, на власний розсуд, здебільшого доручили самим керівникам будинків провести всю цю дуже важливу роботу. Останні теж у надто багатьох випадках до доручення поставились формально, перевіркою не займалися, а часто навіть притаювали вільні житлові приміщення, мовляв, надалі для чогось здадуться. ... Непорозуміння, розгاردіш у роботі виникли відразу. Часто-густо велика родина одержувала маленьку кімнату, а однаки, двоє чи троє — квартиру з кількох просторих кімнат. Крім того, нерідко приміщення, зазначені в ордерах, були вже давно зайняті. Ордери доводилось по кілька разів переписувати. Подібним станом швидко скористалися різні люди, аматори так званих «довгих карбованців». Вони почали захоплювати по кілька квартир відразу. На

дверях багатьох будинків з'явилися папірці з лаконічними написами «приміщення зайняте». Мешканці того чи іншого будинку майже ніколи не бачать своїх нових «сусідів». ... Але коли приходить людина з ордером чи просто шукає, де їй можна оселитись, ці «сусіди» виринають ніби з води і ... за гроші пропонують захоплені ними квартири. Інколи «відступне» беруть також керівники будинків, які не можуть чи не хочуть позбутися «совєтських» традицій. ... Незаселених, безгосподарних приміщень у Києві ще дуже багато», — свідчив автор замітки⁴⁹.

Вже з перших місяців перебування гітлерівців у Києві влада повідомляла містян про необхідність вносити квартплату через міські каси. З 1 листопада 1941 р. вступило в дію «Тимчасове положення про квартплату». Тариф варіювався залежно від якості житла та місця його розташування від 90 коп. до 1 крб. 32 коп. за 1 кв. м⁵⁰. За опалення також встановлювалась оплата в розмірі 2 крб. 40 коп. у місяць за 1 кв. м. «Оплату почали стягати з вересня місяця. Тим часом, в окремих приміщеннях центральне опалення забезпечує температуру приміщень не вище 5 ступенів. На скарги жильців про такий стан з опаленням ніхто не звертає ніякої уваги...»⁵¹.

Важливою ділянкою соціальної роботи у роки нацистської окупації стала допомога окремим категоріям населення, зокрема дітям-сиротам. Опікувалися цим завданням кілька підрозділів міської управи: відділ культури та освіти — у справі обліку дітей, з'ясування стану дитячих установ і можливостей для налагодження роботи, підбору персоналу; відділ охорони здоров'я — виявлення дітей-сиріт, які потребували медичної допомоги та нагляду, вжиття відповідних заходів з надання їм необхідної допомоги чи вміщення до лікувальних установ; жіноча секція відділу пропаганди — збір засобів (грошей, продуктів, одягу й взуття) для потреб дітей-сиріт. Преса час від часу вміщувала повідомлення про вирішення проблем цієї категорії містян. «Жіноча секція при відділі пропаганди міської управи з метою подати допомогу дітям, проводить реєстрацію дітей-сиріт віком до 15 років. Бульвар Шевченка, 18, кім. 58⁵². У зверненні жіночої секції серед іншого зазначалося: «... Холод та голод набирають своїх прав і кожна прогаяна година все збільшує і збільшує горе та злидні дітей. Щоб ... простягнутися до наших дітей, жіноча секція відділу пропаганди при міській управі починає збір грошей, одягу тощо на допомогу дітям-сиротам. ... Хай же і діти-сироти відчують, що про них не забули, що про них піклуються, що українській нації дорога доля українських дітей...»⁵³. Однак, не тільки сироти потребували допомоги. Часто самотні матері зверталися з проханням до відділу суспільної опіки КМУ щодо влаштування їх дітей у дитячі будинки, так як самотужки не могли утримувати їх. Наприклад, така заява до Комітету допомоги на-

дійшла від киянки І. Білецької «Прошу ... допомогти мені улаштувати мого сина Ісаєва Германа 9 років до дитячого будинку. Чоловіка мого мобілізовано, я з початку війни не працюю, тому що не маю з ким залишити 2-х дітей. Зараз я влаштовуюсь на роботу і дитина залишається напризволяще. Прошу допомогти мені»⁵⁴. Інколи дітям в спеціалізованих закладах дійсно було краще, ніж в родині.

Функціонування дитячих садків й інтернатів у роки нацистської окупації слід вважати великим досягненням української влади в соціальній сфері. У кінці листопада 1941 р. у Києві на кошти батьків було відкрито 23 дитячих садки. Вартість утримання дитини в садку складала 5–6 крб. на день. Подільська та Шевченківська управи частково фінансували дитячі установи з районних бюджетів. На Лук'янівці і Куренівці розташовувалися дитячі будинки, підпорядковані міській управі, в кожному з них виховувалося близько 40 вихованців. Туди направляли безпритульних дітей. Однак постачання продуктами харчування дитбудинків налагоджено незадовільно, що негативно впливало на здоров'я дітей⁵⁵. На початку 1942 р. відділу культури та освіти підпорядковувалося вже 4 дитбудинки, в яких налічувалося 598 дітей, 21 дитячий садок із загальною кількістю дітей 745 осіб, 9 дитячих їдалень⁵⁶. І хоча фінансування цих установ було доволі низьким, все ж діти перебували під наглядом і отримували хоч якесь харчування.

Про діяльність дитсадка йшлося в окупаційній газеті. «... 8 година ранку. До приміщення на Тарасівській, 23 заходять матері з малятами. У вітальні тепло, затишно. Діти роздягаються, вішають у певному місці одяг, знімають калоші і ставлять в індивідуальні шафочки. ... Сніданок. ... Сьогоднішнє меню — гарбузова каша з манною крупою і молоком та хліб. Після сніданку малята почали бавитися іграшками. З старшими педагоги продовжували планове заняття. В нулівці діти малюють; в середніх і старших групах — ліплять з глини. ... О другій годині — обід. Відпочивши, діти знову зайняті корисними іграшками. Настає вечір. Пополуднавши, старші діти пішли додому; менших забирають батьки. ... Матері тепер можуть продуктивно використати день для праці. ... Діти садка забезпечені всім потрібним. Є все навчальне приладдя, зошити, олівці, різноманітні іграшки, настільні матеріали. Є бібліотека, математичний розкладний ящик для лічби, акваріуми. Кімнати садка оздоблені картинами, живими квітами, килимами. Є порцеляновий посуд, білизна. На всю зиму садок забезпечений паливом, налагоджена справа з постачанням продуктів з сільських районів...»⁵⁷.

Не оминула увагою окупаційна преса й дитячі будинки. «Дитячий будинок, де виховуються 65 дітей-сиріт, віком від 3 до 16 років — єдиний сирітський заклад у Києві... Сирітський будинок справляє добре вра-

ження. Кімнати світлі, великі, сонячні. Скрізь затишно. Ліжка покриті білосніжними ковдрами. Вікна, столики, подушки прикрашені рукоділлям дівчаток. Діти мають чудове вбрання. Дівчата поверх суконь надягають теплі вовняні кофточки. ... На кожному кроці відчувається щире, дбайливе ставлення адміністрації до дітей. Вони мають свіжу, гарячу їжу тричі на день. У неділю та свята обід з трьох страв. ... Будинок має 16 швацьких машин. ... Тепер діти шиють білизну для полонених...»⁵⁸. Між рядками можна прочитати: у приміщеннях дуже холодно, тому діти змушені тепло одягатися. Тільки в окремі дні вони отримують більш пристойніше харчування. Працю дітей використовують для громадських потреб. Ще «кращими» були умови перебування дітей в дитбудинку на Львівській, 43. «Будинок займає великий двоповерховий особняк. Адміністрація будинку одержала його в зруйнованому вигляді, з розбитими шибками, порожнім. Працівникам на чолі з директором п. Єршовим довелося докласти багато сил, щоб привести його в належний вигляд. Тепер у будинку, розрахованому на 100 дітей, є вже їх 56. З усіх районів потроху звозили сюди меблі, ліжка, в спеціально організованій тут же кравецькій майстерні перешивали для дітей старі речі та білизну... дітей, поділених на три групи, вихователі навчають мови та арифметики. При будинку є маленька бібліотека, різні розваги. Дітей водять на спектаклі лялькового театру, концерти. Їм прищеплюють ... трудові навички: і дівчата, і хлопці за розкладом щодня прибирають приміщення, чергують у їдальні, де самі обслуговують себе... Справа з харчуванням налагоджена дуже добре. Діти мають чисту, затишну їдальню, де одержують чотири рази на день їжу. Для харчування будинок дістає борошно, манну крупу, сир, повидло, буряковий сік, холодець тощо...»⁵⁹. Хоча в статті побіжно згадуються труднощі в роботі спеціалізованих дитячих закладів, однак видається, що життя дітей було задовільним в установах такого типу. Проте спогади очевидців і архівні матеріали переконують, що насправді ситуація була набагато гіршою, ніж подавала окупаційна газета.

Організацію дитячого будинку для сиріт і дітей військовослужбовців на Солом'янці описав Д. Малаков. Ініціативне ядро на чолі з Є. Бурмистровою, виховательки В. Волохіна, М. Удовенко і М. Квітницька «... збирали дітей, просили в людей речі, зносили з спорожнілих ще влітку дитячих садків ліжечка, ковдри, матраци, меблі, посуд, іграшки, книжки. Не було тільки головного за тих умов — харчів. Їх здобували, вимінюючи дитячі речі на базарах. ... В дитячому будинку зібралися і круглі сироти, й ті діти, чий батько був на війні, а вдома — сувора скрута й безвихідь, діти з голодуючих сімей. ... Зранку діти вмивалися крижаною водою... Потім поспішали за стіл. На сніданок подавали глибоке блюдечко гарячої мелясної водички і шматочок крихкого сірого хлібця... Після сніданку

ніхто нікуди не розходився, не бігав, не галасував. За тим же столом починалися заняття. ... Нарешті наставав жаданий час обіду. Вже не блюдечки, а тарілочка гарячої каламутної водички з кількома зернятками пшона і такий самий, як вранці, маленький, точно відміряний шматочок хліба. По обіді — тиха година. ... Під час сну не так хотілося їсти. ... Поки діти відпочивали, нянечка випрасовувала по швах розпеченою праскою дитячий одяг, аби знищити воші. Мила в садку не було. І полуденка не існувало. На вечерю давали таку ж саму, як і вранці, мелясну водичку з шматочком сипучого хлібця. ... Як свято, інколи перепадала картопля. Її варили, звичайно ж, у «мундирах», аби не втрачати з лущайками дорогоцінний наїдок. Давали по одній картоплині на душу... Їли довго, розтягуючи насолоду... Вихователки старалися будь-що відволікти нашу увагу від війни»⁶⁰.

Ситуація в дитбудинках з харчуванням, одягом і взуттям також залишалася складною упродовж всього окупаційного періоду. Так, дитячий будинок на Якубенковському зав., 10-б, був розрахований на 75 вихованців, але через недостатню кількість дошкільних дитбудинків, у ньому весь час перебувало більше дітей. На харчування однієї дитини дитбудинок отримував 5 крб. Натомість продукти видавалися на 2–3 крб., без овочів, які доводилося купувати на базарі. Зі слів директора дитячого закладу кількісно і якісно харчування не відповідало потребам дітей дошкільного віку. Для покращення роботи установи вимагав налагодити більш організоване забезпечення дітей продуктами харчування, надати хоча б якийсь транспорт, організувати доставку палива; забезпечити установу відповідною кількістю мила тощо⁶¹.

Ситуація була типовою для багатьох установ соціальної сфери: брак продуктів харчування, санітарно-гігієнічних засобів, білизни, одягу, взуття, транспорту, палива тощо. Так, голова управи Софійського району відзначав, що необхідно покращити стан харчування дітей і поліпшити матеріальні умови всіх дитбудинків. Звернути увагу відділу культури та освіти, що б він порушив клопотання перед відповідними організаціями про збільшення асортименту продуктів за кількістю і якістю, головне, на збільшення норм хліба, отримання через сектор культфонду районних управ твердого і м'якого інвентаря, головне білизни, панчо, взуття та мила⁶². Зрозуміло, що такі умови перебування дітей у спеціалізованих закладах негативно позначилися на стані їх здоров'я. Постійне недоїдання, відсутність належних санітарно-гігієнічних умов, брак одягу та взуття викликали в дітей загострення хронічних захворювань, або ж сприяли появі нових хвороб.

Життям пересічних містян опікувалися громадські благодійні організації. Однак у роки нацистської окупації вони в переважній більшості не були повноцінно незалежними утвореннями, оскільки у своїй діяль-

ності та до певної міри у фінансуванні залежали від органів влади, а часто ставали їхніми структурними підрозділами. У Києві найбільш дієвою була робота Товариства Українського Червоного Хреста. Вже 12 жовтня 1941 р. було затверджено Тимчасовий статут цього товариства, де вказувалося, що метою товариства є «матеріальна та моральна допомога українцям, зокрема потерпілим від війни, більшовицького терору та стихійних нещасть»⁶³, у першу чергу інвалідам, пенсіонерам, хворим, військовополоненим, пристарілим, дітям. Бюджет товариства формувався з дотацій міської управи, пожертвувань підприємств та організацій, населення міста і околиць. Київська міська управа наприкінці листопада передала у підпорядкування Червоного Хреста місцеву лікарню та клініку допомоги, аптеку, приміщення під заклади громадського харчування, допоміжні підприємства (склади, майстерні тощо)⁶⁴.

У початковий період діяльності організації її працівники зосередилися на допомозі військовополоненим. Німецькі табори для бранців часів Другої світової війни характеризувалися практично повною відсутністю будь-яких умов для перебування в них людей. Радянські воїни фактично були приречені на довгу, мученицьку смерть від голоду, холоду та фізичного виснаження. Зусилля Українського Червоного Хреста спрямувалися на полегшення умов перебування військовополонених у таборах та їх визволення. Співробітники організації розгорнули широку кампанію зі збирання теплих речей, продуктів, грошей тощо. «Українська людносте Києва! Звертаємось до вас з закликом — допомагайте всі, хто чим може. Пожертви збирають осередки Червоного Хреста, влаштовані при районних управах. Зборіві повинні сприяти будинкові житлові комісії та керівники будинків...»⁶⁵. В інструкції та роз'ясненні УЧХ щодо проведення збору коштів, харчів й одягу для полонених серед населення м. Києва зазначалося, що збирати необхідно в першу чергу: «Пальто або шинелі. Білизну чоловічу та жіночу. Штани та піджаки. Теплі сорочки та светри. Перини та солом'яні матраци. Ковдри (одіяла). Простирадла та рушники. Наволочки, шкарпетки. Марлю, перев'язний матеріал. Гроші. Борошно, крупи, сухарі та інше»⁶⁶.

Однак зусилля УЧХ зосереджувалися не лише на допомозі військовополоненим, а на визволенні останніх з таборів. У початковий період війни гітлерівська Німеччина, розраховуючи на блискавичну перемогу, не передбачала інтенсивної експлуатації бранців, тому частину з них відпускала на волю, переважно місцевих полонених. Але з часом кількість відпущених полонених суттєво зменшилася, а порядок звільнення ускладнився. Так, голова управи Всеукраїнського комітету взаємодопомоги (кол. Український Червоний Хрест) Ф. Богатирчук через пресу повідомив осіб, зацікавлених у розшуку та звільненні військовополонених про новий

порядок звернення до очолюваної ним установи. За інструкцією до заяви до Всеукраїнського комітету взаємодопомоги (Пушкінська, 29), про розшук або звільнення військовополоненого необхідно було надати завірену будинковою управою та підтверджену не менше як п'яти свідками довідку з такими відомостями: «1) про постійне мешкання полоненого в м. Києві; 2) про належність його до української національності; 3) про неналежність до партії більшовиків; 4) що не працював в органах НКВД; 5) рік народження; 6) місце останньої роботи і фах (спеціальність); 7) родинний стан (скільки і хто саме у полоненого на утриманні, чи він сам був у кого на утриманні)»⁶⁷.

Розлоге повідомлення про діяльність УЧХ у справі допомоги військовополоненим вміщувалося в пресі. «Український комітет взаємодопомоги ... невинно поширює і пожвавлює роботу своїх секцій та відділів, особливо основного і головного свого відділу — опіки над воєннополоненими й пораненими... Цей відділ має кілька секцій: полонених поранених, культурної допомоги німецьким воякам, бюро розшуку і звільнення полонених. За короткий час секція опіки над воєннополоненими проробила велику роботу: налагоджено зв'язки з таборами полонених Києва та його ближчих околиць, куди завозяться харчі та одяг; зібрані пожертви серед населення Києва і по районах Київської області; багато хворих і поранених завезено до київських лікарень, де створені умови для скорішого видужання їх. Для звільнених воєннополонених, що проходять через Київ до інших місць і районів, відкрито одnodобовий притулок і їдальню. Багато звільнених полонених дістають білизну і теплий одяг. Крім того, полонені проходять дезінфекцію і миються в лазні. Розпочата ще одна важлива, і почесна робота ... розшук, полонених по таборах, а також дітей, вивезених большевиками з м. Києва та інших областей у східні міста України (Харків, Кривий Ріг тощо). ... Секція полонених дбає не тільки про розшук. Маючи відомості про місце перебування полоненого, вона клопочеться про його звільнення, якщо на підставі свідчень знає, що він був безпартійний і не працював в органах НКВД...»⁶⁸.

Та вже незабаром окупаційна влада відмінила свої попередні розпорядження у цій царині, заборонивши відпускати військовополонених з таборів, тому УЧХ зосередив свою діяльність на їх розшуку та допомозі. Працівники організації закликали киян відгукнутися і надати допомогу бранцям і відзначали у пресі найбільш активні осередки УЧХ. Так, Подільська управа УЧХ надавала допомогу хворим і пораненим військовополоненим, які перебували на лікуванні у медичних закладах Києва. «За короткий час надійшло чимало харчових продуктів: 355 кг картоплі, 86 кг пшениці, гороху, сухарів та круп. Всі ці продукти були передані хворим і пораненим полоненим, що лікуються в Київському психоневро-

логічному інституті. Крім того, цей же інститут одержав від відділу опіки УЧХ 50 пар білизни, 20 курток, 20 пар взуття, 61 шапку та понад 70 кілограмів харчових продуктів»⁶⁹.

Про великий інтерес киян до розшуку та допомоги полоненим свідчили черги (понад 300 осіб в день), що збиралися біля приміщення секції допомоги полоненим УЧХ⁷⁰. Через проблеми з опрацюванням заяв, що накопичилися в значній кількості та труднощі технічного характеру, пов'язані з розшуком полонених, відділ опіки з 10 грудня 1941 р. припинив прийом таких заяв, повідомивши зацікавлених, що про відновлення прийому буде вміщене спеціальне повідомлення в пресі⁷¹. Зусиллями київської групи УЧХ на грудень 1941 р. була зібрана картотека на 40 тис. радянських військовополонених-українців, які перебували у німецьких таборах, а на лютий 1942 р. — 60 тис. імен військовополонених⁷².

Надання допомоги полоненим залишалося актуальним упродовж всієї Другої світової війни. Однак можливості для цього зменшувалися як через брак необхідних ресурсів, так і через заборони окупаційної влади. На початку лютого 1942 р. був заарештований керівник УЧХ — Ф. Богатирчук⁷³. З того часу організація поступово втрачала свою проукраїнську спрямованість, а ключові посади зайняли ставленики штабт-комісара м. Києва Рогауша, змінилася й назва установи — спочатку на Український комітет взаємодопомоги, а потім — Київський комітет взаємодопомоги. З цього часу допомога військовополоненим припинилася, діяльність установи зосереджувалася на сприянні цивільному населенню.

Функціонування допомогових організацій поширювалася не тільки на дітей-сиріт і військовополонених, але й на інші категорії населення, які потребували невідкладної допомоги. Наприклад, зазначені установи опікувалися сім'ями військовослужбовців Червоної Армії. Зі слів киянина Д. Малакова для дітей останніх «на терені монастиря ... відкрила двері благодійна їдальня, де у судки видавали рідкий пшоняний кандьор і пшоняну кашу-куліш...»⁷⁴. У складне становище потрапили люди похилого віку, пенсіонери. Переважна більшість з них стали утриманцями працюючих родичів, якщо такі були. За цієї умови вони могли розраховувати на незначне продуктове забезпечення, всі ж інші, особливо одинокі, мали покладатися тільки на себе. У документах КМУ йшлося про надання пенсій для таких категорій населення: I) пенсіонери — особи, що досягли — чоловіки 60 років, жінки 55-річного віку: а) за віком; б) за вислугою років. II) Військові: а) імперіалістичної війни, б) червоної армії після 1928 р. III) Особи, непрацездатні за висновком лікарської комісії та явні каліки (з ампутованими кінцівками й сліпі). IV) Члени родин з утриманцями-інвалідами а) з 1 непрацездатним,

б) 2 непрацевдатними, в) 4 і більше непрацевдатними⁷⁵. При нарахування пенсії за основу брався її довоєнний розмір. Хоча міська управа робила певні кроки у сфері запровадження пенсійного забезпечення, однак брак фінансування та юридичні перепони завадили швидко вирішити зазначені проблеми. Адже декларовані міською окупаційною владою соціальні гарантії у вигляді пенсійного забезпечення надавалися далеко не всім, та й не одразу від початку окупації.

«Пенсіонери міста третій місяць не одержують пенсії. В той же час з них стягають усі належні грошові суми: комірне, за воду, за комунальні послуги тощо. Це дуже погіршує їх і без того скрутне матеріальне становище. Відділам суспільної опіки слід негайно перевірити стан допомоги пенсіонерам і задовольнити їх законні вимоги»⁷⁶. Невизначеність у сфері пенсійного забезпечення у листі до голови КМУ відзначала киянка Н. Чеховська: «... одержую дуже низьку ставку тільки 390 крб. а зараз фактично на моєму утриманні сестра, колишня пенсіонерка, що тепер не одержує нічого, пенсії поки-що не дають ця справа не з'ясована...»⁷⁷.

Підтримати видатних діячів-пенсіонерів мала намір комісія українських громадських і культурних діячів, утворена при відділі суспільної опіки КМУ. На засіданні цієї комісії 16 січня 1942 р. розглянули порядок призначення й видачі пенсій і допомог та ухвалили: «а) призначення пенсій і допомог мають тимчасовий характер, в них можуть вноситися корективи в залежності від перетарифікації ставок і оплат; б) допомоги й пенсії призначаються за віком, за станом здоров'я та високою кваліфікацією і стажем роботи; в) ухвалені пенсії видаються особам, що не мають сталого заробітку...»⁷⁸. За протоколом № 7 засідання цієї комісії від 6 лютого 1942 р. понад 25 сімей киян отримали допомогу в вигляді щомісячної пенсії чи одноразової допомоги, харчового пайка, прикріплення до їдальні тощо, серед них родини д.б.н. М.В. Шарлеманя (одноразова допомогу в розмірі 800 крб.), Ф. Поморського, педагога з 3 утриманнями (одноразово 1000 крб., щомісячно — після додаткового обстеження); хворого панотця О. Шереметінського віком 78 років (одноразово 400 крб.); професора Г. Іваницького, 74 р., який хворів і не мав сталого заробітку, на утриманні якого були 70-річна дружина й хвора дочка (щомісяця 1000 крб.); призначили хворій артистці театру Затиркевич-Карпінської А. Майській з 25-річним стажем, 47 р., на утриманні якої безробітна дочка 23 років одноразово 600 крб., і зарахували на харчовий пайок; Ізідорі Косач-Борисовій, 54 р., репресованій, що була у в'язниці та на засланні — щомісяця 800 крб.; Ользі Косач-Кревенюк, 64 р., перебувала на засланні в справі СБУ, хвора на серце — щомісяця 800 крб.; педагогу А. Федосєєву, 67 р., з стажем 29 р., без сталого заробітку, хоча

числився директором гімназії — одноразово 600 крб., академіку В.О. Плотнікову, 70 р., що вже одержував академічну пенсію, й виконував обов'язки Президента АН (1000 крб.). При цьому по частині осіб, які звернулися особисто чи щодо яких надійшло клопотання, відклали розгляд справ до зібрання додаткових відомостей. Наприклад, н.с. В. Дідиченку, 38 р., інваліду праці, що втратив здоров'я від аварії призначили зібрати необхідну інформацію й передати до лікарської комісії для встановлення стану здоров'я; н.с. О. Іконніковій, 60 р., стажу 34 р., обстежити умови життя, акт надіслати⁷⁹.

Інколи ініціатором надання допомоги видатним особам та/або членам їх родини були самі посадовці окупаційної влади. Наприклад, голова міста В. Багазій повідомив, що рідна сестра академіка А. Кримського перебувала в складних матеріальних умовах. Президія міської управи ухвалила надати п. Кримській одноразову грошову допомогу в сумі 2 тис. крб., зарахувати її до розподільника на одержання продуктів харчування, звільнити від платні за квартиру, воду та світло і забезпечити паливом на зиму⁸⁰. Проте не всі кияни могли розраховувати на таку підтримку.

Однак уже в березні 1942 р. голова міста Л. Форостівський заборонив відділу суспільної опіки видавати одноразову допомогу. Таке розпорядження пояснювалося «використанням коштів не за призначенням». Так, у пресі зазначалося, що до комісії з призначення пенсій видатним український діячам культури «потрапили такі люди, які в першу чергу забезпечили пенсіями себе. Так, із 13 членів комісії 11 особам вже призначили пенсії, хоч половина цих пенсіонерів ще не мають права на одержання грошей»⁸¹.

Більшість людей похилого віку змушені були продавати свої особисті речі, предмети щоденного вжитку, а далі, коли вже не було чого продавати чи обмінювати, то містяни виходили на вулиці, жебракували, намагаючись вижити в такий спосіб.

Наступним напрямком діяльності відділу суспільної опіки КМУ стало влаштування людей похилого віку в спеціалізовані будинки. Найбільш складним було становище інвалідів, які не мали родичів. Саме ця категорія містян стала предметом піклування інспекторів відділів соціальної опіки міської та районних управ. Зазначені працівники виявляли пенсіонерів, самотніх інвалідів і влаштовували їх у відповідні установи. Про масштаби роботи свідчить дані звіту інспектора соціальної опіки Володимирського району Києва. На 20 листопада 1941 р. у цьому районі налічувалося 2108 пенсіонерів (праці та війни), що склало 7,3% від загальної кількості населення в районі. З утворенням Святошинської райуправи 314 осіб перереєструвалося на її території, а у віданні Воло-

димирської управи залишилося 1792 особи, з них 1749 мали отримувати трудові пенсії, 19 — військові; 24 — персональні й академічні. 66 пенсіонерів і членів родин репресованих району зголосилися працювати в товаристві інвалідів⁸².

Працюючі інваліди об'єднувалися в кооперацію. Станом на березень 1942 р. вона нараховувала 20 товариств і 600 членів. Ці товариства випускали щомісяця продукцію на 600 тис. крб. Окрім того, міська управа дозволила інвалідам відкрити на базарах міста 16 ларів, що створювало нові робочі місця для людей з функціональними обмеженнями⁸³.

Міському відділу суспільної опіки були підпорядковані 4 будинки інвалідів: 1) Святошинський на 70 чол. виключно для престарілих жінок; 2) Китаївський на 150 чол.; 3) Куренівський на 100 чол.; 4) дитячий будинок хворих на кістковий туберкульоз на 85 хлопців і дівчат⁸⁴. Всі ці заклади мали в своєму розпорядженні підсобні господарства та сільсько-господарські угіддя, що використовувалися для вирощування овочів, випасання худоби, заготівлі сіна. Всі роботи покладалися на персонал будинків і його мешканців. Працівники відділу суспільної опіки відзначали проблеми, що виникли в діяльності цих установ і висували пропозиції щодо їх розв'язання. Але брак продуктів харчування, білизни, одягу та взуття ліквідувати не вдавалося.

Самотніх людей похилого віку та інвалідів, які залишалися мешкати у своїх квартирах, звільняли від сплати комірною, за водопостачання й каналізацію. Відділ суспільної опіки склав списки пенсіонерів та інвалідів, яких мали звільнити від комірною на суму 5000 крб. на місяць у будинках, підпорядкованих житловим управам, та на суму 1200 крб. по приватному сектору. Через міськпаливо виділяли допомогу паливом в межах 0,5 кубометрів на родину за списками райінспектур суспільної опіки⁸⁵.

Пенсіонерів та інвалідів прикріплювали до закладів громадського харчування, де вони отримували обіди. У звітах відділів суспільної опіки йшлося про низьку якість їжі та незначну кількість безкоштовних обідів, неможливість харчуватися у вихідні дні⁸⁶. Лише в 1942 р. вдалося більш-менш стабільно налагодити роботу їдалень, про що повідомлялося в окупаційній пресі. «За останній час у Києві значно розширилась сітка їдалень для пенсіонерів і інвалідів. Тепер ці їдальні обслуговують кілька тисяч непрацездатних людей. Багато з них користуються безплатними обідами з хлібом, інші сплячують по 1 крб. 50 коп. — 2 крб. за обід. ... Особливої уваги заслуговує їдальня на Микільській, 13 (Печерськ), яка дає обіди з двох страв понад 1000 чоловік. Завідувач їдальні п. Пономарьов спромігся влаштувати власний город, що дає можливість постачати клієнтурі свіжу і дешеву городину. Крім того, він організував у

приміщенні їдальні виробництво високоякісного квасу, влаштовує на зиму парники. Асортимент страв весь час збільшується. ... Прикріплені до цих їдалень, непрацездатні, завжди лишаються задоволені обідами»⁸⁷.

Зрозуміло, що міські органи влади не мали необхідних ресурсів для утримання всіх пенсіонерів, інвалідів та інших категорій нужденних містян. Щоб зменшити фінансове навантаження на міський бюджет і якось полегшити становище вищеназваних містян, в життя впроваджувалися заходи з працевлаштування таких осіб. Хоча окупаційна влада видавала працевлаштування інвалідів і пенсіонерів як один із заходів соціальної політики, насправді це було прагнення вивільнити здорову робочу силу з легких процесів робіт та замінити її інвалідами. У цьому руслі 10 травня 1942 р. навіть було ухвалене розпорядження голови КМУ Л. Форостівського про передачу Коопінспілці деяких трудових закладів. У розвиток цього розпорядження заступник голови міста 27 травня затвердив Тимчасові правила про трудове влаштування інвалідів. «Тепер, коли Україна, у зв'язку з війною та з заподіяною більшовиками руїною, перебуває в скрутному фінансовому становищі, видача пенсій інвалідам тимчасово припинена. Тому великого значення набуває питання влаштування інвалідів на роботу, що є одним з видів допомоги їм. ... право на працю мають: пенсіонери, що одержували пенсію в 1941 році, інваліди всіх трьох груп інвалідності за документами, датованими не раніше 1938 р. (інваліди працюватимуть в уже існуючих та утворюваних артілях, об'єднаних у Коопінспілку (Фундуклівська, 39), а також у майстернях за своїми спеціальностями); особи, які за висновками лікарської комісії є непрацездатні, а також явні каліки (з ампутованими кінцівками); чоловіки 60-річного і жінки 55-річного віку; сліпі та глухонімі. Улаштування інвалідів на працю проводять органи суспільної опіки через трудові артілі інвалідів та відділ суспільної опіки Міської управи, а також районні інспектори суспільної опіки...»⁸⁸. Користуючись вищевказаними документами, райінспектури почали реєструвати безробітних інвалідів, здатних до полегшеної праці, і влаштовувати їх на роботу на підприємства інвалідної кооперації. Особливо діяльність у цьому напрямку активізувалася в 1942 р. Наприклад, за станом на 1 вересня 1942 р. в м. Києві налічувалося 24 інвалідних артілі та майстерні з загальною кількістю працюючих інвалідів 1546. За час від 1 червня до 1 вересня 1942 р. було зареєстровано працездатних інвалідів — 1749, відряджено на роботу — 1031, фактично влаштовано на роботу — 781 особа⁸⁹.

Ще одним з напрямків діяльності міських органів влади у соціальній сфері в роки нацистської окупації стало надання допомоги на поховання. Зрозуміло, що якщо в пересічних містян не було коштів на харчування, то на інші витрати й поготів. Поширеними стали випадки стихійних по-

ховань у непристосованих для цього місцях, інколи непоховані мерці лежали вдома, просто на вулиці чи цвинтарі протягом багатьох днів і навіть тижнів. За таких умов санітарно-епідемічний стан міста поступово ускладнювався, зростала загроза виникнення епідемій інфекційних захворювань. Зважаючи на таку ситуацію, міська управа змушена була взяти на себе частину витрат, виділяючи грошову допомогу на поховання та безкоштовне місце на цвинтарі. Розмір допомоги складав: на поховання дорослого не більше 230 крб., дитини до 14 р. — не більше 123 крб.⁹⁰.

Як зазначалося вище, існувала ще одна категорія містян, для якої передбачалося надання соціальної допомоги — родини тих, хто виїхав на роботу в Німеччину. При відділі соціальної опіки КМУ була створена спеціальна секція, працівники якої опікувалися зазначеними питаннями. Станом на березень 1942 р. до секції щоденно зверталися в середньому 300 осіб. За I кв. 1942 р. вона надала допомогу грошима та продуктами харчування 1080 родинам⁹¹. Зі слів киянки Г. Лук'янової: «Мати одного молодого чоловіка, що виїхав з першим транспортом, отримує 150 крб. на місяць, 1 кг хліба і кг пшона на тиждень (це факт), тому що вона слаба й безпомічна»⁹².

У роки окупації у Києві утворилися професійні об'єднання (спілки художників, письменників⁹³, інженерів⁹⁴, учителів), відновив роботу Будинок вчених. Вони спрямовувалися своєю діяльністю не лише на задоволення професійних інтересів своїх членів, а були покликані підтримати їх у скрутний час. «15 листопада Спілка українських письменників затвердила свій тимчасовий статут і тим поклала початок організаційному життю. ... Разом з організаційною і творчою діяльністю, спілка вживає заходів і до створення матеріальної бази для життя письменників. Завдяки енергійній, ініціативній роботі дирекції господарської служби спілки ... організовано письменницький кооператив «Слово», який улаштував уже виїзд на село для купівлі продуктів. Відкриється їдальня-ресторан»⁹⁵. «Для об'єднання мистецьких сил України створено в Києві спілку акторів. Основне завдання цієї організації — сприяти розвитку українського національного мистецтва. Спілка акторів ... організувала гастрольні подорожі театрів ім. Шевченка й ім. Затиркевич-Карпинської по районах області (Макарів, Біла Церква, Умань). Керівництво спілки чималу увагу віддає також задоволенню побутових потреб акторів київських театрів»⁹⁶. Київський Будинок учених планував охопити всі сфери життя науковців: матеріальне забезпечення, культурно-освітню роботу, наукову та юридичну допомогу, житлові питання, організацію пенсіонерів. ... При Домі вчених є каса взаємодопомоги пенсіонерів-науковців, яких нараховується коло 200 чол. Правління каси ... виявило частину пенсіонерів, які терплять велику нужду, для яких виклопотано одноразову допомогу в 500—

1000 крб. Для них же роблять 1% відрахування з усіх розподілюваних продуктів, визначені пільгові умови вступу в кооператив тощо⁹⁷.

Таким чином, у роки окупації змістовне насичення періодичної преси створювало ілюзію піклування нацистської влади про окремі категорії місцевого населення. Вирішення соціальних проблем подавалося у вигідному для окупантів світлі й спотворювало реальну ситуацію в цій царині. Досить влучно висловився про окупаційні часописи Д. Малаков: «[В газеті] друкувалися й різні нариси, начерки й замальовки з щоденного життя, щедро напхані зухвалою брехнею, відвертим заробітчанством»⁹⁸. Однак саме завдяки газетним публікаціям вдалося встановити хронологію подій і з'ясувати ряд невідомих фактів з тогочасного життя окупованої столиці. Критичний аналіз інформації, вміщеної в «Українському слові» та «Новому українському слові» й співставлення її з архівними документами та спогадами очевидців відтворюють реальну картину в соціальній сфері окупованого Києва. У складі місцевих управ створювалися спеціальні підрозділи — відділи суспільної опіки, покликані надавати допомогу нужденним містянам (дітям-сиротам, інвалідам, пенсіонерам, погорільцям, родинам репресованих радянською владою і родинам тих, хто виїхав на роботу в Німеччину). Соціальні заходи місцевої влади мали тимчасовий характер. Загальні засади нацистської політики стосовно місцевого населення, низький рівень фінансування, величезна кількість осіб, які потребували опіки й допомоги, бо ледве виживали в жорстоких умовах окупаційного повсякдення, завадили вказаним структурним одиницям міської адміністрації належним чином налагодити допомогу та підтримку соціально незахищених киян. Останні переважно змушені були самотужки розв'язувати весь комплекс складних побутових проблем.

¹ Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. — К., 2011. — 455 с.; Главацький М. Діяльність органів опіки як складова політики соціального забезпечення на території генерального округу «Київ» в 1941–1942 рр. / Максим Главацький // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. — Чернівці, 2014. — Вип. 18. — С. 32–42; Гребень Є.О. Заходи окупаційної влади у соціальній сфері на території Білорусі (1941–1944 рр.) / Євген Гребень // Укр. іст. журн. — 2013. — № 4. — С. 136–152; Лисенко О.Є. Соціальні аспекти окупації : методологія проблеми / Олександр Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 3–9; Орлянський В.С. Соціальне забезпечення в діяльності Запорізької міської управи в період фашистської окупації 1941–1943 рр. / Володимир Орлянський // Культурологічний вісник: наук.-теорет. щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Запоріжжя, 2009. — Вип. 23. — С. 42–45; Стельникович С. Соціальний захист населення на Житомирщині в роки нацистської окупації / Сергій Стельникович // Гілея. — 2013. — № 73. — С. 40–42; Снудка І.М. Соціальне забезпечення населення окупованих

територій (на прикладі рейхскомісаріату «Україна») / Ірина Спудка // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту. — Запоріжжя, 2006. — Вип. 20. — С. 249–253.

² Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослідж. у 2-х т. / Костянтин Курилишин. — Л., 2007. — Т. 1. — 640 с.; Т. 2. — 592 с.; *Його ж.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси: монографія. — Л., 2010. — 328 с.; *Титаренко Д.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дмитро Титаренко. Донецький національний університет — Донецьк, 2002. — 19 с.; *Його ж.* Окупаційна періодика про соціально-економічний стан Донеччини в 1941–1943 рр. // Історичні і політологічні дослідження. — 1999. — № 1–2. — С. 135–142; *Черняков Б.І.* Окупаційна і легальна періодична преса в Україні 1941–1944 рр.: Джерела дослідж. Бібліогр. / Борис Черняков. — К., 2005. — 80 с. — (Засоби мас. інформації в Україні у Другій світ. війні; Вип. 1).

³ Українське слово. — 1941. — 10 жовт. — № 27. — С. 4.

⁴ Там само. — 29 жовт. — № 43. — С. 4.

⁵ Нове українське слово. — 1942. — 22 берез. — № 65. — С. 4.

⁶ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 153, арк. 1.

⁷ Нове українське слово. — 1942. — 16 жовт. — № 236. — С. 4.

⁸ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 165, арк. 62.

⁹ Там само. — Арк. 4, 62, 64.

¹⁰ Нове українське слово. — 1942. — 29 квіт. — № 96. — С. 4.

¹¹ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 211, арк. 14–15.

¹² Цит. за: *Литвин В.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / Володимир Литвин. — К., 2004. — С. 208–209.

¹³ Українське слово. — 1941. — 28 листоп. — № 69. — С. 4.

¹⁴ Там само. — 7 жовт. — № 24. — С. 4.

¹⁵ *Хорошунова Ірина.* Первый год войны. — Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: <http://issuu.com/judaicacenter/docs/>_____9

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Лук'янова Ганна.* Щоденник війни / Ганна Лук'янова // Україна. Наука і культура. — К., 2009. — Вип. 35. — С. 328.

¹⁹ Там само. — С. 320, 331.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 43.

²¹ Українське слово. — 1941. — 11 груд. — № 79. — С. 4.

²² Нове українське слово. — 1942. — 31 травн. — № 123. — С. 4.

²³ Там сама. — 21 лют. — № 40. — С. 4.

²⁴ *Кузнєцов А.* Бабин Яр. Роман-документ / Анатолій Кузнєцов. — К., 1991. — С. 121.

²⁵ Українське слово. — 1941. — 4 груд. — № 74. — С. 4.

²⁶ *Хорошунова Ірина.* Первый год войны. — Запись от 11 октября 1941 г. // Режим доступа: <http://issuu.com/judaicacenter/docs/>_____9

²⁷ Там само.

²⁸ Українське слово. — 1941. — 7 груд. — № 76. — С. 4.

²⁹ Нове українське слово. — 1941. — 24 груд. — № 9. — С. 4.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань країни. — Ф. 166, оп. 3, спр. 244, арк. 2.

- ³¹ Лук'янова Ганна. Назв. праця. — С. 317–318.
- ³² Нове українське слово. — 1942. — 29 лип. — № 173. — С. 4.
- ³³ Українське слово. — 1941. — 4 листоп. — № 48 — С. 4; 7 листоп. — № 51. — С. 4; 15 листоп. — № 58. — С. 4; 2 груд. — № 72. — С. 4.
- ³⁴ Там само. — 21 жовт. — № 36. — С. 4.
- ³⁵ Нове українське слово. — 1941. — 23 груд. — № 8. — С. 4.
- ³⁶ Там само. — 24 груд. — № 9. — С. 4.
- ³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 243^a, арк. 70, 71.
- ³⁸ Українське слово. — 1941. — 6 груд. — № 75. — С. 3.
- ³⁹ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 170, арк. 20–21.
- ⁴⁰ Худяков Ф. Плен. В окупації. Киев 1941–1943 годов / Федір Худяков // В кн.: Худяков Ф. Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с. // Режим доступу: <http://judaica.kiev.ua/old/eg15/15-13.htm>
- ⁴¹ Нове українське слово. — 1941. — 20 груд. — № 6. — С. 4.
- ⁴² Худяков Ф. Назв. праця.
- ⁴³ Нове українське слово. — 1941. — 24 груд. — № 9. — С. 4.
- ⁴⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. (Збірник документів і матеріалів). — К., 1951. — С. 325, 326.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3676, оп. 43, спр. 475, арк. 159.
- ⁴⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 15, 16.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 34, арк. 12.
- ⁴⁸ Українське слово. — 1941. — 15 листоп. — № 58. — С. 4.
- ⁴⁹ Там само. — 16 листоп. — № 59. — С. 4.
- ⁵⁰ Там само. — 29 листоп. — № 70. — С. 4.
- ⁵¹ Нове українське слово. — 1941. — 31 груд. — № 15. — С. 4.
- ⁵² Там само. — 23 груд. — № 8. — С. 4.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 15, спр. 22, арк. 19.
- ⁵⁵ Українське слово. — 1941. — 25 листоп. — № 66. — С. 4.
- ⁵⁶ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 135, арк. 10, 11.
- ⁵⁷ Українське слово. — 1941. — 29 листоп. — № 70. — С. 4.
- ⁵⁸ Нове українське слово. — 1942. — 15 січн. — № 10. — С. 4.
- ⁵⁹ Там само. — 13 трав. — № 108. — С. 4.
- ⁶⁰ Малаков Д. Оті два роки у Києві при німцях / Дмитро Малаков. — К., 2002. — С. 157–160, 165.
- ⁶¹ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 86, арк. 168, 169 зв.–171 зв.
- ⁶² Там само. — Арк. 342.
- ⁶³ Там само. — Ф. Р-2395, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ⁶⁴ Там само. — Спр. 4, арк. 29.
- ⁶⁵ Українське слово. — 1941. — № 42. — С. 4.
- ⁶⁶ Там само. — 30 жовт. — № 44. — С. 4.
- ⁶⁷ Там само. — 22 листоп. — № 64. — С. 4.
- ⁶⁸ Нове українське слово. — 1941. — 20 груд. — Ч. 6. — С. 3.
- ⁶⁹ Українське слово. — 1941. — 29 листоп. — № 70. — С. 4.
- ⁷⁰ Там само. — 6 груд. — № 75. — С. 4.
- ⁷¹ Там само. — 10 груд. — № 78. — С. 4.

⁷² Цит. за: *Главацький М.* Діяльність благодійних організацій на території генеральної області «Київ» (1941–1943 рр.): соціальний аспект / Максим Главацький // *Грані*. — 2014. — № 3. — С. 128.

⁷³ *Немирон Никон.* У збудженій в огні столиці України / Никон Немирон // В боротьбі за українську державність: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. За ред. М. Марунчака. — Вінніпег, 1990. — С. 815.

⁷⁴ *Малаков Д.* Назв. праця. — С. 139.

⁷⁵ ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 153, арк. 10–11.

⁷⁶ Нове українське слово. — 1941. — 30 груд. — № 14. — С. 4.

⁷⁷ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 15, спр. 22, арк. 16.

⁷⁸ Там само. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 80, арк. 1.

⁷⁹ Там само. — Арк. 16–17.

⁸⁰ Українське слово. — 1941. — 3 груд. — № 73. — С. 4.

⁸¹ Нове українське слово. — 1942. — 22 берез. — № 65. — С. 4.

⁸² ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 165, арк. 62.

⁸³ Нове українське слово. — 1942. — 22 берез. — № 65. — С. 4.

⁸⁴ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 17.

⁸⁵ Там само. — Арк. 15, 16.

⁸⁶ Там само. — Арк. 25.

⁸⁷ Нове українське слово. — 1942. — 7 серп. — № 181. — С. 4.

⁸⁸ Там само. — 5 черв. — № 127. — С. 4.

⁸⁹ ДАКО. — Ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 16, 17.

⁹⁰ Там само. — Оп. 15, спр. 22, арк. 14.

⁹¹ Українське слово. — 1941. — 13 груд. — № 81. — С. 3.

⁹² *Лук'янова Ганна.* Назв. праця. — С. 343.

⁹³ Українське слово. — 1941. — 14 жовт. — № 30. — С. 4.

⁹⁴ Там само. — 12 жовт. — № 29. — С. 3.

⁹⁵ Там само. — 6 груд. — № 75. — С. 4.

⁹⁶ Там само. — 4 груд. — № 74. — С. 4.

⁹⁷ Нове українське слово. — 1941. — 20 груд. — № 6. — С. 4.

⁹⁸ *Малаков Д.* Назв. праця. — С. 145.

Данная статья посвящена изучению социальной политики местной оккупационной власти в Киеве в начальный период оккупации. Рассмотрены городские властные структуры и организации, отвечавшие за оказание помощи и виды последних. Определен информационный потенциал газет «Украинское слово» и «Новое украинское слово» для изучения социальной тематики. Доказано, что помощи и пособия предоставлялись незначительной части киевлян и имели эпизодический характер.

Ключевые слова: *социальная политика, периодическая печать, «Украинское Слово», «Новое Украинское Слово», Киевская городская управа, Красный Крест, Вторая мировая война, нацистская оккупация.*

The present article is concerned with the social Policy studying of occupational local-Authority in Kiev on the beginning of Occupation. It has been considered municipal environmental Authorities and organizations that in charge of help. It is defined information resources of such publications as «Ukrainian Word» and «New Ukrainian Word» for observing the social subject. It is proved that the assistance has been available for a limited number of Kievers and has sporadic character.

Keywords: *Social Policy, Media, «Ukrainian Word», «New Ukrainian Word», Kiev City Council, Red Cross, Second World War, Nazi Occupation.*

ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

УДК 355.01(1–04):(4)

Микола Держалюк
(Київ)

ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ ЗА НАСЛІДКАМИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлюється формування кордонів країн ЦСЄ після Другої світової війни. Доводиться, що дане питання є доленосним в історії кожної нації, надзвичайно складним для вирішення, територіальні суперечності продовжують негативно позначатися й у ХХІ столітті.

Ключові слова: Друга світова війна, територіальні проблеми, кордони, національні меншини.

У боротьбі за досягнення суверенітету — природної умови існування та розвитку нації, держави й міждержавних союзів — визначальнішу роль відіграють міжнародні (сприятливе геополітичне становище, прихильність блоку держав, які домінують на світовій арені), аніж внутрішні фактори (наявність необхідного територіального, ресурсного і людського потенціалу, рівень консолідації еліти і нації). Забезпечення суверенітету, проведення кордонів і статусу територій постійно посідають центральне місце у міжнародних відносинах, визначають світовий та регіональний правопорядок. Ці одвічні складові світової політики належать до найскладніших проблем, справедливе вирішення й врегулювання яких не отримало повноцінної й всеохоплюючої розв'язки у минулому. Але з плином історичного часу з'являються додаткові перешкоди, вирішення яких ускладнюється. Неспроможність виробити прийнятні для багатьох країн світу і Європи принципи розв'язання спірних територіальних проблем, оптимізувати розподільчі лінії й сфери впливу, вгамувати великодержавницькі зазіхання і вирішити гострі суперечності світового й регіонального рівнів на компромісній і правовій основі стали причиною світових воєн у ХХ ст., чергового витку конфронтації у Європі у ХХІ столітті.

Штучно створені переможцями Першої світової війни у Європі «20-ть Ельзас-Лотарингій», як визнавав один із фундаторів Версальського правопорядку Ллойд Джордж, породили нестабільність, посилили гостроту міжнародних відносин на континенті, засвідчили про складність і нездатність справедливо врегулювати територіальні спори та у мирний спосіб вирішувати суперечності, а й спровокували Другу світову війну, продовжували нагнітати нестабільність та конфронтацію. У Центральній Європі не виявилось жодної держави, наголошував відомий мислитель післявоєнної Угорщини Іштван Бібо, яка не керувалася б територіальними претензіями. Незалежно від того, чи це були демократичні чи тоталітарні режими, усі вони виявилися у складі того чи іншого блоку країн «лише заради збереження чи розширення своєї території, що їй було обіцяно» відповідно чи демократичними, чи тоталітарними державами¹.

Все наростаюче протистояння між переможеними та переможцями Першої світової війни у міжвоєнній Європі упродовж 1939–1941 рр. увінчалось компромісом, виправленням несправедливих кордонів Версальської системи.

Співпраця Берліна-Лондона-Парижа-Риму-Москви дозволила країнам «Осі» на чолі з Німеччиною на травень 1941 року розрішити територіальні спори, забезпечити запровадження нового порядку у Європі, підготувати підґрунтя для спроб встановити світову гегемонію.

Німеччина та її союзниці упродовж 1938–1941 рр. добилися міжнародно-правовими механізмами від Антанти згоди на значний перегляд кордонів на свою користь. І хоча прирощення територій у ЦС Європі значною мірою відбулося у той час задля інтересів переважаючих автохтонних етносів, все ж питома вага національних менших у нових кордонах залишалася значною. Звичайно, міжнаціональна ситуація в країнах після збільшення їх територій, була не такою гострою, як це мало місце після Першої світової війни, коли новоутворені держави у Східній Європі стали багатонаціональними, а 17 млн. осіб в якості нацменшин опинилися за межами своїх держав. Через неспроможність поєднати інтереси нації, етнічні території з державними кордонами, проблема національного питання і державотворення залишалася вибухонебезпечною.

Підстав було достатньо, щоб визнати гостроту проблеми національних менших і оптимальніше її вирішити. Країни антинімецької коаліції визнавали наявність національної проблеми у ЦСЄ і погодилися шляхом компромісу на більш справедливіше розв'язання територіальних проблем, щоб знизити конфронтацію й стабілізувати становище в регіоні. Зокрема, територія й населення меншин складали у: Польщі відповідно до 30% та 40%, Румунії — понад 100% та біля 44% у Чехословаччині та Югославії титульні нації — чехи, серби — мали абсолютну меншість, відповідно

49% та понад 40%. Після перегляду кордонів союзницями країн «Осі» у 1938–1941 рр. (напередодні німецько-радянської війни) ступінь несправедливості й гостроти міжетнічних відносин дещо знизився у порівнянні з періодом після Першої світової війни.

У цій геополітичній грі Радянський Союз, зокрема, упродовж вересня 1939 — червня 1940 рр. також домогся переглянути на свою користь величезні території (понад 431 тис. кв. км з населенням 23 млн. осіб, починаючи від Баренцового і закінчуючи Чорним морями). Від Польщі до СРСР було повернуто Західну Білорусь, Волинь, Західну Україну загальною площею 196 тис. кв. км, з населенням близько 13 млн. осіб, серед них понад 7 млн. українців. Одна лише Західна Україна склала 88 тис. кв. км із населенням 8 млн. осіб². Від Фінляндії було відібрано 37 тис. кв. км (майже 10% її території), окуповано три країни Балтії (Литву, Латвію, Естонію) загальною площею понад 175 тис. кв. км; від Румунії — приєднано Північну Буковину і Бессарабію загальною площею 22,6 тис. кв. км. Загальна кількість прилученого населення склала тут 10 млн. осіб.

Переглядом кордонів у Європі у 1938–1941 рр. на користь Німеччини, Угорщини, СРСР, Болгарії за рахунок Австрії, Чехословаччини, Румунії, Польщі, Франції, Югославії та Греції зміцнювалися позиції кожної з антиверсальських країн. Їхній потенціал вирівнювався з Антантою, країнами-суперницями, що різко погіршувало безпеку всього континенту та світу. І хоча умови угод 1938–1941 рр. носили міжнародний характер і усіма сторонами виконувалися, проте саме вони стали предтечею Другої світової війни та німецько-радянської війни.

Вирішення територіальних спорів, перегляд кордонів, як правило, здійснювалися у насильницький спосіб, що часто завершувалося кривавими війнами. Політика умиротворення зазнавала цілковитої поразки. Так склалося і у середині ХХ ст.

Значні поступки країнам «Осі» та СРСР щодо виправлення кривдних кордонів на їхню користь й навіть ліквідація й розчленування суверенних держав упродовж 1938–1941 рр. з боку країн Антанти були продиктовані силою політики країн «Осі», коли їхні воєнні успіхи упродовж кінця 30-х рр. — середини 1943 р. домінували. Але на місце ліквідованого версальського світоустрою, колоніальної системи, що почала розпадатися, прийшов неоколоніалізм у вигляді нового порядку у Європі та у світі в цілому. Більшість територіальних змін на користь країн антиверсала, визначення статусу нових держав і кордонів, серед них і проголошених нових держав і встановлених нових кордонів у ЦСЄ вважалися можливими. Вичікувальну тактику можна сприймати як і прагнення оздоровити міжнародні відносини та усунути загрозу нової світової війни.

З початком німецько-радянської війни США, Британія консолідувалися з СРСР, спільні дії набули безкомпромісного характеру щодо країн «Осі», а позиція щодо спірних кордонів діаметрально змінилася. Країни Великої трійки відмежувалися і засудили мюнхенську політику, усі домовленості з країнами «Осі» щодо територіальних змін скасовувалися, сепаратні переговори унеможливлювалися, натомість визнавалося відновлення довоєнного статусу Австрії, Чехословаччини, Польщі, Франції, Югославії, Греції. Відтоді інтереси країн «Осі» та їх союзниць (Угорщини, Словаччини, Хорватії, Болгарії, Румунії), переглянуті напередодні кордони на їхню користь захищалися лише силами країн «Осі».

СРСР відмовився від угод з Німеччиною та її союзниць і більше не визнавав нових кордонів у Європі. На противагу пангерманській політиці Німеччини, що ліквідувала і цілковито підпорядковувала власним інтересам слов'янські держави — ЧСР, Польщу, Югославію, Болгарію, зміцнивши свої та союзників позиції, ослабивши вплив Москви у Центральній Європі, СРСР розгорнув активну панслов'янську політику. Ставка була зроблена на підтримку цих слов'янських держав. 30 липня 1941 р. було укладено радянсько-польську угоду про визнання Москвою Польської держави у кордонах до 1939 року. У липні 1941 р. відновилися дипломатичні відносини Москви з урядом ЧСР в еміграції. Активізувалися стосунки з емігрантськими колами всіх політичних спрямувань держав Європи, що стали жертвами країн «Осі». Підтримка національно-визвольної боротьби стала визначальною складовою політики СРСР щодо ЦСЄ.

Починаючи з осені 1941 р. країни Великої трійки активізували роботу щодо післявоєнного облаштування світу з метою забезпечення домінування позицій своїх та союзниць. Передбачалося відновлення повного суверенітету, територій, державного устрою окупованих, ліквідованих чи пригнічених держав. Натомість ігнорувалися національні інтереси країн ворожого табору, до них застосовувався принцип окупації, обмеження територій, прирощення за їхній рахунок союзних націй, покарання злочинців, підпорядкування їх своїм гегемоністським інтересам. Новий уряд Британії на чолі з У. Черчиллем ще у 1940 р. відмовився визнавати умови Мюнхену. У вересні 1941 р. Москва також заявила про невизнання Мюнхенської угоди та підтримку відновлення ЧСР у кордонах 1937 року. А 5 серпня 1942 р. уряд Британії повідомив уряд Чехословаччини про офіційне анулювання Мюнхенської угоди.

Урядова Комісія на чолі з В. Молотов 28 січня 1942 р. рекомендувала сформувати на західних кордонах СРСР дружні країни, через які отримати можливість здійснювати свій вплив на Центральну і Південно-Східну Європу. «В якості провідника свого впливу була рекомендована Чехословаччина»³. Для реалізації цієї стратегічної мети було розроблено

план щодо створення сильної чехословацької держави, встановлення з нею спільного кордону. Уже тоді обговорювалися питання відновлення державності Чехословаччини у кордонах 1937 р., повернення до її складу усіх земель, які за Мюнхеном відійшли до Німеччини, Угорщини та Польщі, виселення німців, угорців із Чехословаччини, а «якщо появиться і інша можливість, то прирізати до неї додаткові території». Створена 4 вересня 1943 р. при Наркоматі у закордонних справах Комісія з питань мирних договорів та післявоєнного облаштування та з питання перемир'я з перших кроків своєї діяльності вважала, що для СРСР вигідним є створення сильної Чехословаччини, досягнення з цією країною спільного кордону, адже населення її було проросійським і ця країна мала спільні з СРСР інтереси. Тому Чехословаччина «здатна бути важливим провідником «нашого впливу» у Центральній і Південно-Східній Європі»⁴. У Договорі про дружбу між СРСР та ЧСР, підписаному у Москві 12 грудня 1943 р. фіксувалося, що уряди обох держав ніколи не будуть втручатися у внутрішні справи одна одної і що СРСР визнавав ЧСР у кордонах станом на 1 січня 1938 року. Саме результати переговорів СРСР та ЧСР у Москві виявилися доленосними не тільки для чехословацької держави, а й для всієї Центрально-Східної Європи. Йшлося про відновлення ЧСР у кордонах 1937 р. та про передачу повернутих до ЧСР територій під юрисдикцію чехословацької влади з моменту їх визволення Червоною армією⁵. Згодом, у 1943 р. до таких же важливих союзників СРСР, як і ЧСР, було віднесено Югославію й Болгарію (канал зміцнення впливу на Балканах), а у 1944 р. й Польщу (канал поширення впливу на Німеччину і Прибалтику). Однак, через значні суперечки в лавах Великої трійки щодо цих держав, протиріччя між СРСР та польським і югославським урядами у Лондоні ці країни, хоч і посідали таке ж стратегічне місце в планах СРСР як і ЧСР, все ж на практиці їхня роль у планах Москви матеріалізувалася лише на завершальній стадії війни.

Тегеранська, Ялтинська, Потсдамська конференції глав держав антинімецької коаліції були вирішальними акціями, що забезпечили спільну перемогу країн Великої трійки над Німеччиною та Японією; торкалися глобальних проблем: майбутнього Німеччини, участі СРСР у війні проти Японії, утворення ООН, проведення нових державних кордонів країн, окупованих Німеччиною, Японією та їхніми країнами-союзниками, визначення неофіційних, але загальновизнаних усіма сторонами демаркаційних ліній між сферами впливу союзників. На вирішення питання майбутнього усіх держав, їх кордонів впливали геополітичні, регіональні та блокові фактори, до якого табору держава належала, коли розірвала стосунки з Німеччиною. На стратегічному рівні все залежало від позиції СРСР та Великої Британії; на практичному — від взаємин і зобов'язань

між СРСР та конкретними державами у проміжку часу між груднем 1943 — вереснем 1944 років. До першочергових критеріїв належали значимість країни, її причетність до ліквідації держав, окупованих Німеччиною, чи проголошених самостійними в новому порядку Європи, ступінь її входження до коаліції країн «Осі», її вплив та значення для регіону і всієї Європи⁶.

Упродовж всієї війни СРСР та його західні союзники у територіальних питаннях тісно взаємодіяли: Сталін демонстрував прагнення відновити західні кордони СРСР відповідно до рішень 1939–1940 рр. (оволодіння країнами Балтії, далі по лінії Керзона з Польщею, з Північною Буковиною й Бессарабією з Румунією); поширити вплив СРСР у Центрально-Східній Європі (у Польщі, Східній Німеччині, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії, Югославії); укласти з цими державами двосторонні договори на користь СРСР. Західні союзники погоджувалися на ці територіальні прагнення Москви, аби лише вони узгоджувалися з урядами Польщі, Чехословаччини та Югославії, які діяли у Лондоні, всіляко надавали матеріально-технічну допомогу СРСР, але уникали від безпосередньої участі у війні в Європі проти країн «Осі» доки у тих не вичерпався воєнний потенціал. Йдучи Москві на значні територіальні й геополітичні поступки і навіть тимчасові втрати на світовій арені, західні союзники отримали взамін за це найголовніше — вирішальний внесок СРСР у перемогу над Німеччиною і Японією.

Активна боротьба за національні та державницькі інтереси велася усіма країнами, яких торкнулася війна у різних якостях, особливо тими, що належали до німецького табору, зокрема Румунії та Угорщини. У квітні 1944 р. Радянський Союз висунув Румунії умови щодо підписання угоди про перемир'я, в яких кордони Румунії визнавалися станом на 22 червня 1941 р. (Бессарабія та Північна Буковина у складі СРСР), не визнавалася передача 30 серпня 1940 р. Північної Трансільванії від Румунії до Угорщини. Румунія мала розірвати союз з Німеччиною і оголосити їй війну. Упродовж травня–червня Бухарест лавірував: вів інтенсивні переговори з англо-американцями (Каїр, Анкара, Стокгольм), щоб їхні війська разом з СРСР окупували Румунію або хоча з частину її території. Відкриття Другого фронту перекреслили усі плани Румунії, антигітлерівська коаліція діяла спільно до розгрому країн «Осі» і переможного завершення війни. У цьому випадку Румунія почала інтенсивно торгуватися з радянською стороною, щоб досягти виводу німецьких військ з її території, щоб Москва визнала повернення Північної Трансільванії від Угорщини до Румунії, а доля Північної Буковини та Бессарабії вирішилася шляхом двосторонніх переговорів, щоб присутність Червоної армії в Румунії та її вихід із війни на бік країн Великої трійки не

спровокував громадянської війни, а радянські війська не втручалися у внутрішнє життя Румунії. Москва вичікувала допоки червоні війська не вступлять на територію Румунії. А тут ще й Туреччина 2 серпня раптово розірвала дипломатичні стосунки з Німеччиною. За цими подіями розпочався натиск радянської дипломатії: нависла небезпека втратити не тільки Північну Буковину, Бессарабію (СРСР) та Південну Добруджу, яка на початку вересня 1940 р. була передана до Болгарії, але й Північну Трансільванію та інші регіони країни. Король Міхай I вдався до рішучих дій: 23 серпня о 16-00 главу уряду І. Антонеску та інших впливових прихильників союзу з Німеччиною було заарештовано, новий уряд доручено сформувати К. Санатеску. О 18-00 король проголосив перемир'я, а о 22-00 у його радіозверненні інформувалося про: ліквідацію військово-фашистської диктатури в країні, відновлення конституції Румунії 1923 р., за якою влада короля була верховною, припинення війни проти країн Об'єднаних націй, наказано румунській армії приєднатися до союзників і визволити Північну Трансільванію від німецько-угорської окупації. Отримавши звістку про політичний поворот Румунії уряд СРСР підтвердив свої гарантії із запропонованих у квітні 1944 р. лише щодо повернення Північної Трансільванії до Румунії. Додавалося побажання, щоб румунська армія взяла участь у звільненні своєї батьківщини від німецько-фашистської окупації. 24 серпня король залишив Бухарест і виїхав в Карпати, де до кінця війни перебував в одній із своїх резиденцій під охороною радянських військ. 25 серпня Міхай I оголосив війну Німеччині. Того ж дня румунські війська перейшли тогочасний румунсько-угорський кордон. Вихід Румунії з війни застав Німеччину зненацька. Рішучі дії щодо ізоляції короля та нейтралізації його рішень не вдалися через швидкий наступ Червоної армії, яка 31 серпня вступила у Бухарест, посол Німеччини у Румунії Манфред фон Кілінгер у той же день застрелився. 7 вересня було підписано радянсько-румунську угоду про перемир'я, а наступного дня Румунія оголосила війну Угорщині, яка відмовилася виконувати ультиматум щодо повернення Північної Трансільванії до Румунії. 6 вересня дві румунські армії (1-а та 4-а) були підпорядковані командуванню 2-го Українського фронту і упродовж вересня і до 25 жовтня з тяжкими боями визволяли Трансільванію. Румунія у боях на боці Червоної армії за Трансільванію, частину Польщі та Чехословаччини втратила майже 170 тис. військових, але так і не була визнана Великою трійкою союзницею антигітлерівської коаліції, тим більше не набула статусу Чехословаччини, Польщі чи Югославії⁷.

Міжнародне становище іншого союзника Німеччини — Угорщини — у той час було вкрай несприятливим. Будапешт активно шукав міжнародного захисту своїх національних і державницьких інтересів, зокре-

ма: зберегти переглянуті у 1938–1941 рр. на користь Угорщини кордони із сусідніми державами — Чехословаччиною, Югославією, Румунією (завдання максимум). А коли цей варіант не вдавався, то добиватися утримати виключно угорські етнічні території (Південної Словаччини, притисянського краю в Закарпатті, Північної Трансільванії, північної Воєводини) у складі Угорської держави (завдання мінімум). Обидва угорські варіанти країнами Великої трійки та їхніми союзниками відхилялися. Над Угорщиною відновлювалися територіальні умови Версальської системи мирних договорів, зокрема Тріанонського договору від 4 червня 1920 р., на що вона так і не погодилася, тому продовжила активну війну проти СРСР до повної її окупації 4 квітня 1945 року.

У питаннях суверенітету, територій усіх країн Європи і світу, причетних до війни, та сфер впливу Велика трійка діяла на завершальному етапі війни надзвичайно злагоджено.

Важливу роль щодо майбутнього переходу Східної Європи до сфери впливу СРСР відіграв візит Прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчилля та міністра закордонних справ цієї країни А. Ідена до Москви з 8 по 18 жовтня 1944 року. Під час обговорення між Й. Сталіним та У. Черчиллем ходу воєнних подій та подальшого співробітництва країн антинімецької коаліції було досягнуто компромісу щодо розподілу сфер впливу СРСР та західних союзників у Східній Європі. На початку обговорення питання щодо розподілу сфер на переговорах Сталіна — Черчилля усі країни Східної Європи не потрапляли цілком до радянської зони. У першому варіанті радянський і західний вплив у країнах пропонувалося співвідносити у пропорціях як 50:50, починаючи від Польщі і закінчуючи Югославією. Успішний наступ Червоної армії на всіх фронтах від Балтійського до Чорного морів у другій половині 1944 р. забезпечив домінування СРСР у цій частині Європи. Основу рівня впливу склав воєнний фактор, чия армія визволяла країну, під переважаючий вплив тієї й країни вона переходила. Такий критерій поширювався на всі країни Східної Європи, які звільнялися від німецького порядку арміями Радянського Союзу. У підсумку Черчиллю прийшлося задовольнитися утриманням західної зони впливу лише у Греції.

Територіальні зміни у 17 країнах Східної Європи від Баренцового до Чорного морів відбулися виключно на користь СРСР, зокрема його західних республік — Росії, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії та України за рахунок значних територій Фінляндії, Східної Пруссії (Німеччина), Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії. Процес передачі територій до СРСР посилювався у кінці Другої світової війни та після неї завдяки отриманій Москвою підтримці з боку західних союзників, стрімкому наступу Червоної армії восени 1944 — взимку 1945 рр., що матері-

алізувалося у двосторонніх договорах СРСР–ЧСР, СРСР–Румунії, СРСР–Польщі, СРСР–Угорщини, СРСР–Фінляндії, СРСР–Югославії, СРСР–Болгарії і набуло міжнародної фіксації у Паризьких мирних договорах з відповідними державами від 10 лютого 1947 р. та у подальших подібних міжнародних документах. Зазначеними угодами розв’язувалися важливі політичні питання, відновлювалися кордони усіх вищевказаних країн, у тому вигляді, в якому їх визначили країни Великої трійки. Чехословаччина, зокрема, 29 червня 1945 р. уклала договір з СРСР про передачу до його складу Підкарпатської Русі у кордонах, установлених 29 вересня 1938 року.

Під повний контроль СРСР потрапили 12 європейських країн площею понад 1,2 млн. кв. км із 120 млн. населенням. До складу СРСР відійшло понад 431 тис. кв. км територій з 23 млн. населенням. Значні прирощення територій та розширення сфер впливу СРСР відбулося й на Азійсько-Тихоокеанському просторі. Під вплив СРСР потрапило 4 азійські держави з понад 1 млрд. населення, значні території відійшли до СРСР від Японії.

Процес розширення територіальних володінь у Європі та Азії виявився позитивним явищем для трьох радянських республік — Росії, Білорусії та України. До РФ було приєднано території Фінляндії, Східної Пруссії, Кримський півострів у Європі; Південний Сахалін, Курильські острови в Азії, розширено зону її впливу в Азійсько-тихоокеанському регіоні. До Білорусії було приєднано Західну Білорусь з містом Брест-Литовським. Україна отримала Західну Україну, Закарпатську Україну, Північну Буковину, Південну Бессарабію. При цьому вона втратила Придністров’я (відійшло до Молдови) та Крим (повернуто після звільнення у 1944 р. до Росії). Литва задовольнила свої інтереси поверненням міста Вільнюс і всього району, що належали до Польщі.

Кордони після Другої світової війни на 70% повторилися за наслідками Першої світової війни, бо критерії їх визначення збігалися з тими, що були запроваджені у Версалі: покарання країн «Осі», їхніх союзниць за агресивну політику і розв’язану війну під час вирішення територіальних спорів і підтримка, компенсація країнам жертвам фашистської окупації та розчленування.

Територіальна проблема Польщі була найбільш гострою у відносинах між країнами анти«Осі» упродовж всієї війни. З одного боку, Польща була найбільшою країною у Східній Європі, розглядалася як жертва гітлерівської та сталінської агресії, кожна з країн анти«Осі» вважала її своєю союзницею. Плани Великої Британії (особливо) і США перетворити Польщу на вільну і суверенну державу, з відновленням східних кордонів далі на схід від «лінії Керзона» мали велику підтримку і переваги над домаганнями СРСР, щоб Польща відійшла до його сфери

інтересів, і цим самим не перетворити з неї нового ворога Москви як це мало місце у міжвоєнний період завдяки підтримці Великої Британії та Франції. На Ялтинській конференції третину переговорного часу країни Великої трійки присвятили питанням Польщі: досягненню компромісу між польськими урядами у Лондоні (підтримуваним англосаксами) та у Любліні (підтримуваним СРСР); формування кордонів повоєнної Польщі. У розвиток рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій між СРСР та Польщею було укладено 17 серпня 1945 р. угоду про кордони. Завдяки остаточному компромісу між США, Британією та СРСР було зафіксовано, що східні кордони Польщі пройдуть по «лінії Керзона», встановленої у грудні 1919 р., з незначним відхиленням на користь Польщі. На півночі Східна Пруссія була поділена між СРСР (край Кенігсберга) та Польщею (південна частина Пруссії). З ініціативи Сталіна, західні кордони Польщі були переміщені на майже 200 км вглибину Німеччини на схід від річок Одер і Нейсе. Польща отримувала у своє володіння 524 км Балтійського узбережжя, землі Померанії та Сілезії. Такі значні територіальні компенсації за рахунок Німеччини не покривали територіальних втрат Польщі у порівнянні з довоєнним періодом через остаточне приєднання Західної України та Західної Білорусії, районів Вільнюса відповідно до України, Білорусії та Литви. Територія Польщі зменшилася з 338 тис. кв. км до 310 тис. кв. км., а населення з 35 млн. чол. до 24 млн. чол.⁸

Найбільші політичні і територіальні втрати понесли Німеччина, Угорщина та Італія. Кордони Німеччини, Австрії та Італії були визначені переможцями відразу після закінчення війни, а мирні договори з цими країнами відкладалися на невизначений термін. Німеччина на цей раз втратила 24% територій, які вона займала у 1936 р., не враховуючи територіальних втрат після Першої світової війни (17%). Упродовж вересня–жовтня 1949 р. на території Німеччини, поділеної на 4 окупаційні зони, було проголошено дві суверенні держави — ФРН (у складі трьох західних окупаційних зон) та НДР (у складі радянської окупаційної зони).

Над Угорщиною поновлювалися кордони, що існували станом на 31 грудня 1937 року. Обидва Віденські арбітражі 1938 та 1940 рр. визнавалися недійсними. Північна Воєводина поверталася до Югославії. Це означало для неї втрати до 75 відсотків територій та майже 60 відсотків населення країни. Нові кордони будуть зафіксовані у Парижі 10 лютого 1947 року.

Італія втратила всі колонії в Африці (Ефіопію, згодом Лівію, Еритрею, Сомалі), в Європі — анексовану у 1939 р. Албанію, які проголошувалися незалежними, ряд островів Греції, незначне виправлення

відбулося північно-західного кордону на користь Франції, портові центри на Адріатиці, зокрема північно-західну частину Трієсту, Фіуме (Рієка) та Істрію з прилеглими до цих міст територіями було передано до республік у складі СФРЮ⁹.

Договір про відновлення суверенітету та кордонів Австрійської Республіки було укладено 15 травня 1955 р. Австрія проголошувалася демократичною і нейтральною державою у кордонах до аншлюсу 11 березня 1938 року.

У цілковитому виগ্রаші опинилася Албанія, яка відповідно до Паризького мирного договору від 10 лютого 1947 р. з Італією здобула від неї незалежність, і отримала належну підтримку з боку соціалістичних країн (СРСР, Болгарії, СФРЮ), обрала курс на соціалістичне будівництво.

Зокрема, кожна із сусідніх з Угорщиною держав (Чехословаччина, Румунія, Югославія) та їхні союзники — СРСР, Велика Британія й США мовчазно сприймали ревізію кордонів на її користь до тих пір, поки новий порядок домінував у Європі і країни «Осі» на чолі з Німеччиною не вступили у війну проти СРСР. Після агресії керівники СРСР, Великої Британії та США зміцнили співпрацю задля розгрому країн «Осі», вирішували питання щодо облаштування післявоєнної Європи, насамперед про майбутнє Німеччини, Японії, їх союзників, країн-жертв нового порядку та облаштування кордонів у повоєнному світі уже не за домінуванням принципу справедливості, а з позицій захисту жертв агресії та покарання агресорів.

Зрозуміло, що переглянуті кордони на користь історичної Угорщини упродовж 2 листопада 1938 — 11 квітня 1941 рр., в результаті яких до її складу увійшли території 77,6 тис. кв. км з населенням 4,766 млн. осіб, і титульна нація у новій Угорщині складала 77–78%, а національні меншини відповідно — 22–23%¹⁰, до початку війни 1941 р. великими країнами, у тому числі й СРСР, сприймалися з розумінням, а після вступу Угорщини у війну проти СРСР на боці Німеччини, все це країни Великої трійки пере kwalіфікували на загарбання і анексію. Нові кордони Угорщини не визнавалися, всі ревізовані землі мали бути повернуті до сусідніх держав — Чехословаччини, Румунії та Югославії, що було зафіксовано на відповідних національному і міжнародному рівнях.

Кордони Чехословаччини, Югославії й Румунії, з одного боку, та Угорщини, з другого боку, відновлювалися на основі Версальської системи мирних договорів 1919–1920 років. До Чехословаччини поверталися території станом на 31 грудня 1937 р., серед них і Словаччина. Крім того, ще три населені пункти від Угорщини, суміжні з Чехословаччиною на Дунаї, передавалися до Чехословаччини. Югославія відновлювалася у довоєнних кордонах (6 республік та два краї). Від Угорщини поверталася

Воєводина й Західний Банат, райони Барані і Мура, анексовані Угорщиною у квітні 1941 р.; а також з Хорватією. Від Італії повертався край Косово, переданий у 1941 р. країнами «Осі» до Італії, приєднання у майбутньому до складу Югославії портових центрів на Адріатиці, зокрема північно-західної частини Трієста, Фіуме (Рієка) та Істрії з прилеглими до цих міст територіями. Від Угорщини до Румунії поверталася Північна Трансільванія й Східний Банат. Усі територіальні зміни проведені у 1938–1941 рр. на користь Угорщини відмінялися, території поверталися до цих трьох держав.

Встановлені за наслідками Другої світової війни кордони Угорщини були ще більш для неї несправедливими, ніж кордони після Першої світової війни. Угорщина завжди діяла проти відновлення таких кордонів, якими ігнорувався етнічний принцип, економічна доцільність та історичне право.

Сусідні з Угорщиною країни (Чехословаччина, Югославія як жертви агресії й розчленування Німеччиною, та Румунія, завдяки блискавичному виходу з війни на боці Німеччини та передачі значних територій до СРСР) отримали підтримку країн Великої трійки, насамперед СРСР і відновили свої довоєнні кордони.

Доля Карпатської України, яка історично входила до складу Угорського королівства, а упродовж 1919–1939 рр. належала до Чехословаччини, також була вирішена на користь СРСР. Керівництво ЧСР домоглося укласти з СРСР угоди (договір від 28 грудня 1943 р., угоду від 8 травня 1944 р.) про відновлення суверенітету і територіальної цілісності ЧСР у кордонах до Мюнхена. Але із визволенням цього краю Червоною армією, завдяки консолідованій підтримці місцевих українських русинів прагнення до возз'єднання з Україною у складі СРСР, рішучим дипломатичним діям уряду СРСР у кінці війни в Європі проблема Закарпаття була вирішена на користь його возз'єднання з УРСР. Угорщина у перемир'ї з СРСР від 20 січня 1945 р. відмовилася від претензій на територію Закарпатського краю, європейські держави — союзники СРСР згодні на возз'єднання Підкарпатської Русі з Україною. Підписаним у Москві Договором між СРСР і ЧСР від 29 червня 1945 р. була закладена правова основа возз'єднання Закарпатської України з Радянської Україною.

Стрімке просування Червоної армії восени 1944 р. на Балкани, завдяки блискавичному переходу Румунії й Болгарії на бік країн анти«Осі», забезпечило остаточну перевагу інтересів СРСР у всій Східній Європі — у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії, Югославії, Албанії. Такий успішний прорив СРСР у Європу відбувся через пасивну роль США у такому розподілі сфер впливу та неспроможність однієї Британії протистояти цьому. Розподіл сфер впливу у Східній Європі був

продиктований успіхами Червоної армії. Західних союзників з кінця 1944 р. і до вересня 1945 р. турбували інші, більш вагомі питання, зокрема плани облаштування післявоєнної Німеччини, формування ООН, участі СРСР у розгромі Японії, врегулювання спірних питань у Західній Європі і на Далекому Сході, визначення нових західних і північних кордонів Польщі.

Виключний вплив на формування кордонів країн сателітів Німеччини мали воєнні успіхи Червоної армії восени 1944 р., а на їхнє територіальне наповнення рівень участі кожної з них у війні на боці країн «Осі», своєчасний вихід із війни, їхнє геополітичне значення для Москви та обставини переходу на бік антигітлерівської коаліції. Усі ці фактори впливали на характер і зміст підписаних СРСР відповідних угод про перемир'я із колишніми союзниками Німеччини: з Румунією 12 вересня, Фінляндією — 19 вересня, Болгарією — 26 жовтня 1944 року, Угорщиною — 20 січня 1945 року. Зазначеними угодами розв'язувалися важливі політичні питання, відновлювалися кордони усіх вищевказаних країн, у тому вигляді, в якому вони існували у довоєнний період.

Фактична передача країн Центрально-Східної Європи до сфери впливу СРСР, врегулювання територіальних питань у цій частині Європи на користь Радянського Союзу і союзниць антигітлерівської коаліції та визнання цього з боку країнами Великої трійки сталася ще до початку процесу підготовки до укладання Паризьких мирних договорів. На Потсдамській конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.) країнами Великої трійки було визнано ці дві доленосні події такими, що відбулися. На цій конференції було ухвалено рішення про підготовку до підписання мирних договорів з 5 країнами-сателітами Німеччини (Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією) та урегулювання ще невирішених територіальних питань. Договори про мир, що були підписані у Парижі 10 лютого 1947 р., остаточно закріпили міждержавні кордони на континенті.

Так, від Румунії до СРСР поверталися Бессарабія, Північна Буковина, передані йому у липні 1940 року від Румунії, які у часи війни поверталися до складу Румунії. У той же час Румунія реанексовувала Північну Трансильванію та Східний Банат, які з 30 серпня 1940 р. перебували у складі Угорщини.

Фінляндія підписала 19 вересня 1944 р. з Москвою перемир'я, умови якого були суворішими від умов перемир'я 1940 року. До СРСР перейшли території, повернуті Фінляндії угодою від 12 березня 1940 року. Підтверджувалося входження до СРСР ще з 1939 р. південної частини Карелії, а також райони м. Выборга на Ладозькому озері. Зросла присутність СРСР на островах Фінської затоки, а на самому півночі позба-

вила Фінляндію виходу до океану, анексувавши район Петсамо і встановивши спільний кордон між СРСР та Норвегією. Загалом від Фінляндії відійшло до СРСР 43,7 тис. кв. км території.

Болгарія як член Троїстого союзу і союзниця країн «Осі» у роки війни прийняла участь в окупаційній політиці Німеччини в Югославії та Греції, забезпечувала новий порядок на Балканському півострові. Завдяки приєднанню до Троїстого пакту 1 березня 1941 р. за допомогою Німеччини та Італії були переглянуті «дві національні катастрофи» Болгарії, породжені Версалем 27 листопада 1919 року. В італійсько-німецькому захопленні Югославії (6–18 квітня 1941 р.) та Греції (9–27 квітня 1941 р.) Болгарія брала участь в окупації цих обох країн, територія першої була поділена на 4 зони (італійську, німецьку, угорську і болгарську), а другої — на 3 зони (італійську, німецьку, болгарську). За активну участь у проведенні німецької політики на Балканах Болгарія отримала Південну Добруджу від Румунії, Вардарську Македонію і райони на західному кордоні від Югославії, Західну і Східну Фракцію та Піренейську Македонію від Греції.

З наближенням Червоної армії до Балкан аналогічно до Фінляндії та Румунії Болгарія розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною, оголосила їй війну, залишила окуповані грецькі та югославські території. Кордони Болгарії відновлювалися станом на 1 січня 1941 року. Південна Добруджа залишалася у її складі, яка була передана їй від Румунії 7 вересня 1940 року. Всі прирощені у квітні–травні 1941 р. югославські та грецькі території Болгарія зобов'язувалася звільнити і повернути Югославії та Греції. Усі інші територіальні претензії між Болгарією та Грецією припинялися на взаємній основі. Болгарія відмовлялася від домагань на частину узбережжя Егейського моря та Західної Фракії, а Греція — відповідно від частини Східної Фракії. Болгарія посіла місце надійного партнера і провідника інтересів СРСР на Балканах в обох Протоках і на Чорному морі.

Югославія за те, що відмовилася від приєднання до Троїстого союзу, проголосила нейтралітет, обрала прозахідний і прорадянський курс у зовнішній політиці, через що у квітні 1941 р. була окупована і розчленована чотирма країнами «Осі» (Німеччиною, Італією, Болгарією, Угорщиною), а у часи війни продемонструвала велику волю у боротьбі за відновлення суверенітету й визволення від окупантів, тому за спільним рішенням країн Великої трійки уже на Тегеранській конференції Югославія відновлювалася як суверенна держава у довоєнних кордонах, що й відбулося 9 травня 1945 року.

Основним прагненням провідних, важливих і пасивних країн обох воюючих коаліцій у часи війни було зберегти і розширити свій геополітичний статус, переглянути і збільшити території власних держав та

союзниць, зміцнити життєвий простір, оволодіти якомога більшими територіальними, економічними та трудовими ресурсами за рахунок країн-суперниць. При вирішенні цих завдань хоча й до уваги бралися насамперед спірні території, домінування етнічного, історичного та географічного принципів, але велике місце посідали й рішення, які не мають під собою вагомих аргументів, окрім імперіалістичних зазіхань. Саме з цих причин Друга світова війна завершилася відновленням на 70% кордонів, встановлених після Першої світової війни. Саме у кордонотвірній діяльності чітко простежується панування права переможців над переможеними. Переможці Другої світової війни керувалися у відношенні до переможених переважно великодержавницькими інтересами, забезпечили для себе і своїх союзниць кордони, сфери впливу і статус з ігноруванням інтересів переможених. У питаннях територій принципи справедливості щодо етнічних, історичних, економічних та звичаєвих норм для переможених ігнорувалися. За правом переможця відновлювалися і формувалися кордони інших держав ЦС Європи, Африки та Азії.

Західні партнери зробили величезні поступки на користь СРСР за рахунок інших держав і народів, щоб у післявоєнному світі закріпити домінування позицій країн Великої трійки. СРСР зміцнив свій вплив у Європі за рахунок пересування кордонів у Східній Європі та розширення зони власної гегемонії у всій ЦС Європі. Подібним чином були зміцнені позиції його союзниць: Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії і Болгарії за рахунок територій і титульних етносів Німеччини, Угорщини, Австрії, Італії.

Вибудований країнами Великої трійки у 1945 р. новий світовий порядок мав на меті «покласти край майбутнім війнам» і зберегти мир у майбутньому¹¹, в якому потенційні агресори зупинялися б на перших же кроках реалізації своїх планів. Хоча він є далеким від оптимального, у значній мірі повторює традиції формування міжнародних відносин переможцями над переможеними, все ж він виконав в основному свою місію.

Нинішня світова криза перманентна і постійно повторюється через несправедливість і тимчасовість міжнародного правопорядку, посилення тенденцій до його руйнації, перегляду підсумків Другої світової війни.

Підтверджується значна відмінність між західними та східними цінностями, що викристалізувалися у кінці ХХ століття. Якщо західна цивілізація спромоглася усвідомити хибність такої політики й планів, що призвели до повторної світової війни, подолати встановлений переможцями над переможеними у Другій світовій війні світового порядку, який попервах майже не відрізнявся від того, що мав місце після Першої світової війни, удосконалити під кінець ХХ ст. теорію міжнародних відносин і міжнародного права, усунути дискримінаційні положення та

прийняти для всіх рівні умови співіснування, то з боку СРСР, як і ряду окремих його східних партнерів, у цьому відношенні було зроблено дуже мало. Саме через неспроможність до реформування у Східній Європі, насамперед у Росії, на її просторі посилюються реваншистські прагнення, тенденції до відновлення положень старого світоустрою та насильницького перегляду кордонів.

В умовах тривалого і дуже складного процесу модифікації Версальської та Паризько-Вашингтонської систем світового порядку у XX ст., коли попередній світовий порядок уже відійшов, а формування нового ще не завершилося, людство, хоч і тимчасово, але випробовує на собі всі впливи нестійкого, суперечливого і небезпечного перехідного періоду. Однак, саме завдяки визначальному впливові й зрілості країн західної цивілізації є всі підстави очікувати, що у XXI ст. вдасться забезпечити домінування консолідуючих тенденцій у світі, завершити об'єднання європейського континенту на загальнолюдських цінностях, не допустити намірів окремих політичних режимів перешкодити завершенню формування сучасного світового правопорядку.

¹ Биро Иштван. Нищета духа малых восточноевропейских государств // Иштван Биро / Венгерский меридиан. — Будапешт. — 1991. — № 2. — С. 75.

² Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів // Ж.-Б. Дюррозель // Пер. з франц. — К., — 1995. — С. 244; Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 р. / В.К. Баран, В.В. Токарський. — Л., 2009. — С. 38–39.

³ Пушкаш А.И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918–1945 // А.И. Пушкаш. — М. — Европа. — 2006. — С. 425.

⁴ Там само. — С. 425.

⁵ Дюррозель Ж.-Б. Назв. праця. — С. 348–349; Пушкаш А.И. Назв. праця. — С. 424.

⁶ Знать и помнит. Преступления фашизма в годы Великой Отечественной войны / Авт.-сост. Н.К. Петрова. — М., 2012. — С. 61.

⁷ Gosztonyi Peter. A roman «kiugras». A HÍD. Budapest. 1991. December. Probaszam. 33–39. old.

⁸ Дюррозель Ж.-Б. Назв. праця. — С. 391–392.

⁹ Там само. — С. 381, 431.

¹⁰ Kovago L. Nemzetisegek a mai Magyarországon. Bp., 1978, 8.old.; Kocsis K. — Kocsisné H.E. Magyarok a határainkon túl — a Karpath-medenceben. Bp., 1991, 25., 34–35.old.; Коротка історія Угорщини. — Ніредьхаз. — 1997. — С. 194–195.

¹¹ Каган Роберт. Супердержави не йдуть на пенсію / Роберт Каган. — К., 2014. — № 7–8. — С. 23.

Освещается формирование границ в странах Центрально-Восточной Европы после Второй мировой войны. Доказывается, что данный вопрос

является судьбоносным в истории каждой нации, чрезвычайно сложным для решения, территориальные противоречия продолжают отрицательно сказываться и в XXI столетии.

Ключевые слова: Вторая мировая война, территориальные проблемы, границы, национальные меньшинства.

The author covers a problem of state borders' formation in Central-and-Eastern Europe after World War II in the article. He also proves that the issue is decisive in every nation's history and is very complicated to solve, as territorial contradictions continue to show up negatively in the XXI-st century.

Keywords: II world war, territorial problems, state borders, national minorities (ethnic minorities, minority groups, minority nationalities).

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 331.522.4«1943/1950»

Марина Баришполець (Лобода)
(Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ (1943–1950 рр.)

Визначено основні вектори політики радянської влади у сфері трудових ресурсів в період повоєнної відбудови важкої промисловості України.

Ключові слова: відбудова, важка промисловість, трудові ресурси, репатрійовані, інтерновані, військовополонені, демобілізовані, робітники, мобілізація, працевикористання.

Проблема формування трудових ресурсів та з'ясування їх місця і ролі в розвитку економіки країни має важливе державне значення. Особливо актуальним це питання є з огляду на сучасну ситуацію в Україні, що характеризується загостренням кризових явищ в економіці країни і супроводжується такими факторами як занепад виробництва та безробіття.

Саме тому, на шляху до подолання кризових явищ, вкрай важливим є вивчення історичного досвіду як інших країн, так і минулого нашої. Оскільки одним з таких складних періодів для України був час повоєнної відбудови, вважаємо за доцільне звернути увагу на проваджувані владою заходи з відновлення зруйнованого війною господарства. Слід відмітити, що пріоритетом у здійсненні програми з відбудови радянська влада вважала ефективне використання трудових ресурсів.

Тема трудових ресурсів та їх працевикористання у промисловості та сільському господарстві України під час Другої світової війни та в перше повоєнне десятиріччя охоплює чималий комплекс питань, які нерівномірно висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. У радянській історіографії основні акценти у дослідженні повоєнного періоду відбудови економіки були поставлені на висвітленні звитяжного подвигу і самовідданої праці громадян¹. Сучасна історіографія значно розширює

дану проблематику. В науковий обіг введено інформацію про проблеми підготовки кваліфікованих робітників у роки війни; використання на відбудовних роботах учнів навчальних закладів системи трудових резервів²; питання охорони дитинства³; процес репатріації в УРСР і становище репатрійованих громадян СРСР у післявоєнний час⁴; використання військовополонених в СРСР в цілому і в Україні зокрема⁵; матеріально-побутове життя усіх категорій трудових ресурсів у післявоєнний період тощо⁶. Проте розмаїття наукових розвідок, статей, монографій не розкриває усі проблеми пов'язані з використанням радянською владою трудових ресурсів у виробництві.

Пропоноване наукове дослідження має за мету — розкрити основні напрямки радянської політики щодо використання трудових ресурсів у важкій промисловості України.

Відбудова господарства України розпочалася відразу зі звільнення території республіки від загарбників: у першій половині 1943 р. — у Ворошиловградській області (нині Луганська область), у другому півріччі — охопила майже всю Лівобережну Україну, до кінця року — ряд важливих економічних районів Правобережжя. Однак підготовку до введення в дію стратегічних промислових об'єктів (а саме, важкої промисловості, так як вона відігравала ключову роль у розвитку військово-промислового комплексу), уряд СРСР почав проводити ще під час окупації. Упродовж 1942 р. в Москві і на Уралі представники наркоматів разом зі вченими Академії наук СРСР розробляли концепцію та конкретні заходи з відновлення роботи підприємств важкої промисловості — шахт, заводів, електростанцій. Із початком визволення України до роботи стала очолювана наркомом вугільної промисловості В. Вахрушевим спеціальна урядова комісія, яка визначала розміри руйнувань і збитків, виробляла рекомендації щодо шляхів і засобів подолання руїни.

Процес відбудови регулювався і контролювався державними і партійними органами: вже в 1943–1945 рр. Центральний комітет всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (далі — ЦК ВКП(б)), Державний комітет оборони (далі — ДКО), Раді народних комісарів (далі — РНК) СРСР (з 1946 р. Рада Міністрів (далі — РМ) СРСР), республіканські партійні та державні органи ухвалили ряд важливих рішень із питань відновлення і діяльності промислових підприємств України⁷. У нормативних актах визначалися терміни відбудови, заходи, спрямовані на забезпечення заводів кредитами, обладнанням, будівельними матеріалами, шляхи постачання робочої сили.

Спектр виданих державними органами документів дає уявлення про основні напрями відбудовного процесу. Загалом усі нормативні акти можна класифікувати як такі, що спрямовувались на введення в дію

матеріальних об'єктів (промисловості, сільського господарства), і ті, що забезпечували виробництво трудовими ресурсами та регулювали їх становище.

По закінченні війни одним із базових у першій групі став закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр., ухвалений Верховною Радою (далі — ВР) СРСР у березні 1946 р. На його основі в серпні 1946 р. ВР УРСР затвердила відповідний закон щодо УРСР, який серед іншого передбачав «забезпечити першочергове відновлення і розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, без яких неможливе швидке і успішне відновлення і розвиток усього народного господарства»⁸. Згідно з ним встановлювався план виробництва основних видів промислової продукції в УРСР на 1950 р., наголошувалося на необхідності якнайшвидшого пуску металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я, збільшенні загальної потужності електростанцій України та забезпеченні найшвидшої відбудови і подальшого розвитку вугільної промисловості Донбасу шляхом введення в дію шахт у Сталінській і Ворошиловградській областях. Передбачалося відродити заводи машинобудування (насамперед вугільного, металургійного, енергетичного обладнання), об'єкти хімічної галузі промисловості, а також промисловості будівельних матеріалів (у тому числі цементні, цегляні, скляні) та ін.

Успішне виконання цих завдань у першу чергу залежало від наявності достатньої чисельності трудових ресурсів. Проте миттєво віднайти необхідну кількість робочих рук у розореній і спустошеній країні було надзвичайно складно: за роки війни загальні втрати населення становили 10 млн осіб⁹, на визволеній території залишилося лише 17% робітників порівняно із довоєнною чисельністю¹⁰. Відбулися зміни й в демографічній складовій, насамперед у співвідношенні чоловіків і жінок.

Щоб поповнити поріділі ряди робітничого класу, уряд в першу чергу звернувся до мобілізації місцевого ринку робочої сили. Проте, як виявилося, населення міст і сіл промислових регіонів не могло забезпечити усі об'єкти, що відбудовувались, достатньою кількістю робочих рук. У ситуації, що склалася, уряд взявся розв'язати цю проблему шляхом централізованого перерозподілу трудових ресурсів з усіх регіонів республіки, за рахунок збільшення її питомої ваги в тих галузях виробництва, які визначалися пріоритетними. У результаті, протягом 1943–1945 рр. і першої повоєнної п'ятирічки 1946–1950 рр., на відбудові важкої промисловості України додатково були залучені: робітники, мобілізовані за наборами з усіх областей республіки; учні і випускники професійних та ремісничих училищ, демобілізовані воїни з лав Червоної армії (з 1946 р. Радянська армія), репатрійовані радянські громадяни, іноземні військово-

полонені, мобілізовані та інтерновані іноземці, в'язні системи Наркомату внутрішніх справ (далі — НКВС) (з 1946 р. Міністерство внутрішніх справ (далі — МВС)).

Ряд нормативних актів Президії ВР СРСР, ДКО та РНК СРСР були направлені на укомплектування важливих об'єктів оборонного значення. На підставі цих документів робітники, задіяні на відбудові об'єктів на контролі ДКО, отримували відстрочку по мобілізації в армію¹¹. Решта ж підприємств втрачали своїх робітників під час чергової мобілізації. Так, зокрема, склалася ситуація на заводі № 139 спецмашинобудування в м. Осипенко (нині м. Бердянськ) (до війни нараховував 1730 осіб). Із 229 робітників, які залишилися після окупації внаслідок призову в 1943 р., в армію пішли 75 висококваліфікованих будівельників і монтажників¹².

Паралельно на підставі постанов і рішень ДКО з армії відкликалися всі інженерно-технічні кадри, що працювали раніше у вугільній промисловості (26.10.1943 р.¹³, 18.07.1944 р.¹⁴); заборонялася мобілізація в армію робітників, інженерів і техніків вугільних шахт, металургійних заводів і електростанцій Донбасу (10.09.1943 р., 26.10.1943 р., 4.11.1943 р.¹⁵) та ін.

Поповнення робочої сили відбувалося також за рахунок військово-зобов'язаних запасу; військовослужбовців, виписаних зі шпиталів і не придатних для служби в армії, але здатних до фізичної праці; «настроєвих» старшого віку¹⁶. Із зазначених категорій осіб формувалися робочі колони і будівельні батальйони, які направляли на будівництво важливих об'єктів воєнної, металургійної, паливно-енергетичної та інших галузей промисловості. Так, у IV кварталі 1944 р. з Київського військового округу було направлено у відомство наркоматів: вугілля — 2450 осіб, середнього машинобудування — 550 осіб, танкової промисловості — 300 осіб, боеприпасів — 725 осіб, будівництва — 250 осіб¹⁷.

Спеціальними рішеннями ДКО допускалася часткова реевакуація, а також нетривалі відрядження робітників із підприємств Москви, Свердловська, Горького та інших міст на відбудову промислових об'єктів України¹⁸. У 1944 р. працівники, яких було повернено з десяти східних заводів важкого машинобудування на попередні місця роботи, становили 27,1% штату підприємств. Такий малий відсоток зумовлювався тим, що в роки війни реевакуацію робочої сили не можна було здійснювати в широких масштабах, оскільки це призвело б до перебоїв у роботі підприємств оборонної промисловості на Сході¹⁹. Загалом впродовж 1943–1944 рр. із 3,5 млн робітників та спеціалістів, евакуйованих із сім'ями у тиллові райони СРСР, в Україну повернулись всього 500.000 осіб²⁰.

Згідно з наявними нормативними документами важливе значення у відновленні підприємств важкої промисловості надавали залученню до

цього процесу жителів сільської місцевості. Відповідно до постанов РНК УРСР і Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України (далі — ЦК КП(б)У) «Про участь колгоспів УРСР у відновленні зруйнованої німецькими завойовниками вугільної промисловості Донбасу» (27.08.1944 р.)²¹ та «Про залучення на договірних умовах робочої сили із колгоспів України у вугільну промисловість Донбасу» (26.01.1945 р.) на відбудову цієї галузі залучалися колгоспники з Одеської, Харківської, Вінницької, Кіровоградської, Сталінської, Миколаївської, Кам'янець-Подільської та інших областей України²². Подібні нормативні акти ухвалювали щодо різних галузей важкої індустрії.

Урядові плани з мобілізації виглядали багатообіцяюче й обнадійливо, оскільки передбачали у стислі терміни забезпечити зруйновані підприємства робочою силою в достатній кількості для відбудови, введення в дію і відновлення довоєнних потужностей.

Керівники областей одержували завдання забезпечити виконання передбачених у постановах планів з оргнабору, причому наголошувалось на добровільності цього процесу. Проте, керуючись принципом добровільності, виконати їх було нереально, тому функціонерам на місцях часто доводилося вживати додаткових заходів, що базувалися на примусі.

Нерідко державні плани з організованого набору робітників були недостатньо обмірковані та не завжди адекватні ситуаціям, що склалися на місцях. Зокрема, набір робочої сили на підприємства України ускладнювався одночасними мобілізаціями населення за межі республіки для роботи на підприємствах стратегічного значення²³. Так, ДКО та Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР зобов'язали РНК УРСР у II і III кварталах 1943 р. відібрати для роботи на підприємствах, розміщених за межами України, 14.500 осіб. І вже до 10 жовтня 1943 р. з Харківської, Ворошиловградської, Сталінської областей відправили за межі республіки 8717 осіб²⁴.

Загалом лише протягом 1943–1944 рр. на роботи у промисловість, будівництво й транспорт України було мобілізовано 970.000 осіб²⁵.

Із визволенням всієї території України почали систематично проводитися щорічні планові мобілізації населення по лінії трудових резервів. Наприклад, у 1947 р. відповідно до постанови РМ СРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників» РМ УРСР доводила до відома міністерств, центральних установ та виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР про те, що: Міністерство трудових резервів СРСР отримало завдання набрати робітників для вугільної і нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії, спорудження електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних підприємств, військових та військово-морських підприємств, для лісової, цементної і

азбестової промисловості та вантажно-розвантажувальних робіт на річковому і морському транспорті, тобто, тих галузей, які визначалися пріоритетними у згадуваному вище законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства.

Для здійснення організованого набору робітників у складі Українського республіканського управління Міністерства трудових резервів СРСР було створено відділ організованого набору робітників і контори організованого набору робітників в складі Вінницького, Житомирського, Сумського, Київського, Кам'янець-Подільського, Кіровоградського, Одеського, Полтавського, Херсонського, Чернігівського обласних управлінь трудових резервів з апаратом уповноважених цих контор у районах; Міністерству трудових резервів надавалось право притягати до відповідальності через органи прокуратури службових осіб, які не виконували своїх зобов'язань із прийому та обслуговування робітників, які зараховувалися на виробництво, а також у разі невідповідності підприємств (будівництв) припиняти їх відправлення²⁶.

У зв'язку з недостатньою ефективністю у виконанні передбачених постановами планів ухвалювалися чергові документи, що мали регулювати цей процес. Таким, зокрема, було розпорядження РМ УРСР «Про контроль за додержанням порядку направлення на роботу та обліку державних трудових резервів» (17.08.1949 р.)²⁷.

Паралельно з проведенням організованих наборів робітників по лінії державних трудових резервів уряд продовжував видавати нормативні акти, що передбачали поповнення певних галузей промисловості чи навіть конкретних підприємств робочою силою, в тому числі і шляхом проведення мобілізації. Так, постанова РМ СРСР «Про забезпечення вугільної промисловості робочою силою» (10.10.1947 р.) передбачала забезпечити підприємства Ворошиловградської області протягом вересня–листопада 1947 р. робочою силою у кількості 88.960 осіб (з них: за оргнабором — 20.771 осіб, випускників фабрично-заводського навчання (далі — ФЗН) — 7190 осіб, військовополонених — 30.200 осіб, за призовом військовозобов'язаних до шкіл ФЗН — 30.800 осіб)²⁸.

На підставі союзних і республіканських нормативних актів видавалися документи обласного і районного значення. У них більш чітко визначалася кількість осіб, яку необхідно мобілізувати з кожної області. Назвемо для прикладу кілька з таких документів: постанова виконкому Полонської райради депутатів трудящих і бюро райкому КП(б)У Кам'янець-Подільської області «Про мобілізацію робочої сили на заводи Наркомату чорної металургії» (16.02.1945 р.)²⁹; постанова виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У «Про мобілізацію 1000 осіб робочих для видобутку вугілля в 1945 р. і

відбудови місцевої вугільної промисловості УРСР» (26.04.1945 р.³⁰); постанова виконкому Ровенської обласної ради депутатів трудящих «Про організаційний набір робітників Міністерству вугільної промисловості, Міністерству будівельних підприємств важкої індустрії і Міністерству промисловості будівельних матеріалів СРСР в III кварталі 1950 року» (10.07.1950 р.³¹) та ін.

Одночасно велику увагу уряд приділяв мобілізації молоді у навчальні заклади трудових резервів (школи ФЗН і ремісничі училища (далі — РУ)). Таким чином, з одного боку, держава масово готувала робітників різних спеціальностей так необхідних для відбудови і виробництва, з іншого, — відбувалося миттєве залучення значної чисельності малооплачуваної, або й навіть зовсім неоплачуваної робочої сили на відбудову конкретних підприємств, де молодь проходила практику чи навчання.

Нормотворчість державних органів у питанні мобілізації молоді до шкіл трудових резервів мала багатоплановий характер за своїм змістом, напрямками, умовами організації таких закладів, підставами для мобілізації до них молоді. Цей процес мав кілька особливостей.

На початку відбудови до школи ФЗН і РУ юнаків і дівчат набирали з найближчої місцевості. Викликано це було браком транспортних засобів, відсутністю розгалуженого господарського апарату на щойно звільнених територіях. Наприклад, для організації в 1943 р. при Харківському електромеханічному заводі ім. Сталіна школи ФЗН на 1500 осіб і РУ на 1000 осіб планувалось мобілізувати молодь із м. Харкова і Харківської області³².

Регулювався процес мобілізації молоді в 1943–1945 рр. в першу чергу на підставі документів, ухвалених ще до війни. Зокрема, такими є указ Президії ВР СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» (2.10.1940 р.)³³ і постанова РНК СРСР «Про призов міської і колгоспної молоді до ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН» (2.10.1940 р.)³⁴ та ін. Виходили й нові документи, що мали удосконалити процес навчання майбутніх робітників. Серед документів загального характеру можна назвати постанову РНК СРСР «Про підготовку кадрів масових професій» (16.02.1945 р.), постанову ЦК КП(б)У «Про заходи по закріпленню і збереженню контингентів учнів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР» (30.04.1945 р.)³⁵ та ін.

Частина постанов щодо створення мережі навчальних закладів трудових резервів, особливо під час війни, мали на меті створення шкіл для навчання молоді тих спеціальностей, яких у першу чергу бракувало на момент прийняття відповідного рішення. Так, 15 грудня 1943 р. на виконання розпорядження ДКО СРСР РНК УРСР ухвалила постанову «Про мобілізацію міської та сільської молоді до шкіл ФЗН і ремісничих

училищ коксохіміків і будівельників». Згідно з нею до 15 січня 1944 р. передбачалося відкрити 36 шкіл ФЗН з контингентом 12.000 учнів для підготовки робітників будівельних професій і 19 шкіл ФЗН та 2 ремісничих училища, які готували б майбутніх коксохіміків³⁶.

Інколи рішення щодо створення шкіл ФЗН ухвалювалися в наказах наркоматів про відновлення конкретних підприємств. Так, у наказі народного комісара верстатобудування СРСР «Про відновлення Київського верстатного заводу» від 20 січня 1944 р. ставилось завдання до 1 березня 1944 р. організувати при заводі школу ФЗН на 150 осіб³⁷.

Внаслідок вжитих заходів щодо відкриття шкіл трудових резервів в Україні на кінець 1944 року, за даними республіканського управління трудових резервів, функціонувало 319 шкіл ФЗН, 144 ремісничих і 32 залізничні училища³⁸.

У післявоєнні роки державні і партійні органи продовжували систематично ухвалювати щорічні нормативні акти щодо організації шкіл ФЗН і РУ, а також поповнення їх відповідним контингентом молоді: «Про призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ» (12.09.1945 р.), «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» (5.07.1947 р.), «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» (14.08.1947 р.), «Про черговий призов (мобілізацію) молоді в школи ФЗН, ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» (15.06.1948 р.) і т.д.³⁹.

Зокрема, на підставі подібної постанови в 1947 р. планувалося з 15 липня до 25 серпня мобілізувати в РУ і ЗУ 38.300 осіб (у т.ч. сільської молоді — 12.000 осіб)⁴⁰; до шкіл ФЗН вугільної і металургійної промисловості для Донбасу і Дніпропетровської області протягом 1 жовтня — 1 листопада план призову встановлювався в кількості 129.770 осіб. Визначені нормативами плани були складними для виконання, оскільки охоплювали 40% від загальної кількості молоді призовного віку 13 областей УРСР⁴¹. До того ж напередодні, згідно з постановою «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» (14.08.1947 р.), уже проводилась мобілізація серед міської і сільської молоді чоловічої статі віком 18–19 років, що передбачала призвати і прийняти до 25 серпня цього ж року в школи ФЗН вугільної промисловості — 12.995 учнів (в т.ч. у новостворювані — 2780)⁴².

Із перелічених нормативних актів можна відслідкувати віковий склад призовників: до шкіл ФЗН набирали молодь чоловічої статі віком від 16–17 років та жіночої — 16–18 років незалежно від загальноосвітньої підготовки; до ремісничих і залізничних училищ — юнаків віком 14–15 років та жіночої — 15–16 років з освітою не менше, ніж в обсязі

початкової школи або ж 4 класів середньої школи; до шкіл ФЗН гірничорудної, металургійної промисловості і будівельної справи — лише молодь чоловічої статі віком від 17 років; до ремісничих училищ гірничорудної, металургійної промисловості й залізничних училищ — лише молодь чоловічої статі у віці від 15 років; до ремісничих училищ хімічної промисловості — лише молодь чоловічої статі у віці від 16 років⁴³.

Загалом аналіз партійно-радянських постанов дає можливість зробити висновок, що важлива роль у формуванні трудових резервів відводилася залученню до роботи 14–15-річних підлітків. Цей процес також набував характеру тотальної мобілізації. Згідно з «Інструкцією про порядок направлення на роботу та облік державних трудових резервів» (затверджена розпорядженням РМ СРСР від 6 серпня 1949 р.), визначалося, що всі особи, які закінчили ремісничі, залізничні, гірничопромислові та спеціальні училища, школи фабрично-заводського навчання й гірничопромислові школи, вважаються мобілізованими і зобов'язані відпрацювати 4 роки підряд на державних підприємствах і будівництвах за вказівкою Міністерства трудових резервів. Протягом зазначеного року ці особи перебували на персональному обліку державних трудових резервів на підприємствах і будівництвах, куди вони направлялися для роботи. Особи, які закінчили училища і школи, зазначені в п. 1 цієї Інструкції, направлялися для роботи на підприємства і будівництва за путівками, виданими міськими, обласними, крайовими чи республіканським управліннями на підставі наказу Міністерства трудових резервів СРСР. Молоді робітники, що закінчили вищеперераховані навчальні заклади та отримали направлення для роботи, не могли бути звільненими з підприємства (будівництва) до закінчення терміну, протягом якого вони вважалися мобілізованими, крім випадків, передбачених чинним законодавством⁴⁴.

Поповнення трудових ресурсів відбувалося також за рахунок вихованців дитячих будинків. Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» (30.07.1944 р.), до 10 серпня 1944 р. в кожному дитячому будинку передбачалося скласти і затвердити конкретні плани створення майстерень: для дітей 8–11 років — елементарні майстерні; для старшого віку в міських дитбудинках — професійно-трудові майстерні з ремонту сільськогосподарського інвентаря. Випускників дитячих будинків, патронованих підлітків, дітей із дитячих розподільників віком від 14 до 16 років планувалось влаштовувати у школи ФЗН, ремісничі училища, промислові підприємства та в сільське господарство⁴⁵. Так, згідно з постановою РМ УРСР «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР і з дитприйомників-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР до ремісничих та

залізничних училищ Міністерства трудових резервів СРСР» (14.07.1947 р.) до навчальних закладів планувалось прийняти 9400 дітей із дитячих будинків Міністерства освіти УРСР та 2600 дітей із приїмників-розподільників МВС УРСР⁴⁶.

Із закінченням війни значним джерелом поповнення робочої сили стали демобілізовані воїни з лав Червоної армії. Демобілізація проходила у кілька етапів: за період від 5 липня 1945 р. до 15 березня 1948 р. було здійснено шість черг⁴⁷. Згідно з першим указом Президії ВР СРСР (23.06.1945 р.) демобілізації підлягали 13 старших вікових груп особового складу діючої армії⁴⁸. Другим указом (25.09.1945 р.) — демобілізовано наступні 10 вікових груп особового складу, а також фахівців із вищою і середньою освітою; учителів і викладачів шкіл та учбових закладів; студентів усіх вищих навчальних закладів другого і старших курсів (у тому числі заочної форми навчання), які не завершили освіти у зв'язку з призовом до Червоної армії; воїнів, які мали три і більше поранень; призовників 1938 р. і попередніх років, і тих, хто перебував у армії понад сім років та жінок рядового і сержантського складу, окрім жінок-фахівців, які виявили бажання залишитися у збройних силах на посадах військовослужбовців⁴⁹. Звільнення офіцерського складу третьої черги проведено протягом березня 1946 р. — січня 1947 р. (530559 офіцерів — найбільша кількість). Демобілізація четвертої черги відбувалася майже одночасно з третьою — жовтень 1946 р. — січень 1947 р.; п'ятої черги — січень–жовтень 1947 рр.; шостої — жовтень 1947 р. — червень 1948 р.⁵⁰.

Згідно із законом про демобілізацію колишні воїни-фронтовики за рахунок державних коштів забезпечувалися перевезенням до місця проживання, харчуванням у дорозі, повним комплектом обмундирування і взуття, грошовими виплатами за кожний рік служби в армії. Ради народних комісарів союзних і автономних республік, виконавчі комітети крайових і обласних Рад депутатів трудящих, підприємств, установ і організацій у міських районах були зобов'язані: надавати демобілізованим роботу не пізніше місяця від їх прибуття до місця проживання з урахуванням набутого ними досвіду і спеціальності в Червоній армії, але на посадах не нижчих від тих, на яких вони працювали до вибуття в армію. Крім того, на відповідні органи покладалось завдання забезпечити демобілізованих житловою площею і паливом або надати при потребі лісосічний фонд і позики для будівництва чи ремонту житла, в розмірі від 5 до 19 тис. руб. терміном на 5–10 років⁵¹.

Для найшвидшого залучення воїнів-фронтовиків, демобілізованих із діючої Червоної армії, до роботи на промислові підприємства уряд видав ряд нормативних актів, виконання яких мало прискорити цей процес. Серед них: постанови РНК-РМ УРСР «Про заходи до виконання Закону

про демобілізацію старших віків особового складу Діючої армії» (14.07.1945 р.)⁵², «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїзять на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва, та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво» (1.07.1946 р.)⁵³ та ін.

Свою чергою обласні виконавчі комітети на підставі закону про демобілізацію видавали постанови, які передбачали проведення на місцях конкретних заходів, спрямованих на організацію прийому і влаштування воїнів-фронтовиків. Скажімо, постанова виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих і обласного комітету КП(б)У передбачала: створити обласну, міські і районні комісії з прийому й облаштування демобілізованих; організувати гідну зустріч воїнів-фронтовиків; терміново їх працевлаштувати з урахуванням того, щоб зарплата була не нижча від тієї, яку вони отримували до призову в Червону армію; забезпечити кожного житловою площею і надати допомогу в ремонті та будівництві житла, відведенні земельних ділянок, придбанні худоби і т.д.⁵⁴. Аналогічні за змістом постанови були ухвалені в усіх обласних центрах і великих містах.

Не залишилися поза увагою влади і репатрійовані. Вже влітку 1944 р. союзний і республіканський уряди прийняли постанову «Про організацію прийому радянських громадян, які були примусово вивезені німцями, а також з різних причин потрапили за прикордонну смугу між СРСР та Польщею, і поверталися на батьківщину». На підставі цього документа при РНК УРСР створили відділ із прийому та облаштування радянських громадян, які повертались на батьківщину⁵⁵. Починаючи із січня 1945 р., подібні відділи почали створюватися у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти з прийому та розподілу репатріантів, на кінець 1945 р. в Україні їх налічувалося 45. Розташовувались вони переважно в населених пунктах неподалік від великих вузлових станцій.

Репатріація радянських громадян на батьківщину тривала упродовж 1944–1948 рр. При цьому більшість із них повернулися додому влітку 1945 р. Станом на 1 березня 1946 р. в СРСР нараховувалося 3.259.857 репатріантів, з них в Україні — 1.114.132 особи (397.652 чоловіків, 589.398 жінок, 127.082 дітей), що становило 34,2% від загальної кількості репатріантів і 53,0% від числа вивезених із батьківщини⁵⁶. Наприкінці 1946 р. репатріація загальмувалася. Станом на 1 січня 1947 р. в Україну повернулися 1.216.538 осіб⁵⁷, і далі протягом року було репатрійовано лише кілька тисяч осіб⁵⁸.

Правове становище репатріантів і їх використання як трудових ресурсів регулювалося окремими нормативними актами: постановою Пре-

зидії ВР СРСР «Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР» (1.12.1945 р.)⁵⁹; постановою ДКО «Про направлення на роботу в промисловість військовослужбовців Червоної армії, звільнених з німецького полону і репатріантів призовного віку» (18.08.1945 р.)⁶⁰ та ін.

Загалом нормативні акти, де об'єктом правовідносин виступали репатріанти, формували правове поле, в якому все більше проводилась лінія на зрівняння їх у правах із громадянами, які не знали утисків і страждань німецького полону. 16 вересня 1946 р. союзний уряд ухвалив постанову, згідно з якою на репатрійованих радянських громадян, що були мобілізовані на будівництво чи входили до складу робочих батальйонів, поширювалася дія § 1, 6, 7 і 9 закону «Про демобілізацію воїнів Радянської армії». Згідно з цим законом репатріантів, які бажали виїхати на колишнє місце проживання, мали звільнити від роботи й надати їм допомогу при переїзді⁶¹; Постановою ж РМ СРСР «Про впорядкування використання в промисловості, на будівництві і транспорті репатріантів, колишніх військовополонених і військовозобов'язаних; поширення на них пільг, передбачених для мобілізованих» (30.09.1946 р.)⁶² на вищеперераховані категорії громадян було повною мірою поширене діюче законодавство про працю, а також права і пільги, якими користувалися «вільні» робітники і службовці цих підприємств і будов.

Жодних обмежень чи утисків соціального характеру законодавство для репатріантів не передбачало. Згідно з існуючими приписами відповідні відомства були зобов'язані надати репатріантам роботу за спеціальністю. Тим, хто був зайнятий у лісовій і вугільній промисловості, дозволялося видавати грошові позики на індивідуальне будівництво; інваліди — отримували право на пенсію, багатодітні репатріантки — право на допомогу тощо. Проте в повсякденному житті репатріанти дуже часто зазнавали утисків у своїх правах.

Із поверненням додому демобілізовані і репатрійовані радянські громадяни потрапляли в поле зору держави насамперед як додаткове джерело робочої сили для відбудови зруйнованого війною економічного потенціалу країни. Та якщо до першої категорії застосовувалися численні заохочувальні заходи, щоб отримати добровільну згоду на роботу, то друга була здебільшого у «безправному» становищі: їх нерідко відправляли на роботу в шахти чи на підприємства відразу з пересильних пунктів, навіть без можливості заїхати додому в рідне місто чи село. Проте, звичайно, були виключення як в першому, так і в другому випадках. Демобілізовані, попри всі свої права, тривалий час не могли влаштуватися на гарантовано оплачувану роботу, не отримували житла та інші передбачені законом пільги, а репатріанти, пропрацювавши певний час на виробництві, ставали стахановцями, активно включалися в громадське життя заводів тощо.

З огляду на становище, в якому перебувала вся промислова база України після війни, людям доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Не кращим було і їх матеріально-побутове становище. Якщо в роки війни така ситуація пояснювалася ходом воєнних дій, необхідністю мобілізувати всі зусилля для перемоги над ворогом, то по її закінченні все населення прагнуло швидше повернутися до мирного життя.

У післявоєнні роки нормативна база щодо використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості доповнювалася численними документами, що містили положення, виконання яких мало на меті не лише забезпечити підприємства необхідною кількістю трудових ресурсів та їх ефективну діяльність, а й сприяти покращенню матеріально-побутового забезпечення працівників. Досвід попередніх років показав, що в умовах, коли відсутні елементарні побутові потреби людини, а також належна організація праці, навіть силові методи не можуть призвести до припинення плинності кадрів та випадків дезертирства. Осіб, які самовільно залишали робочі місця згідно з указом Президії ВР СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств», засуджували до ГУЛАГу на термін від 3 до 5 років⁶³. Однак ні цей, ні наступний указ Президії ВР СРСР від 30 грудня 1944 р. — «Про надання амністії особам, що самовільно залишили підприємства військової промисловості і добровільно повернулися на ці підприємства» — також не допоміг у боротьбі з дезертирством⁶⁴.

Умовою для успішної відбудови було не лише залучення достатньої кількості нових кадрів, а й забезпечення їх житлом, харчуванням, створення безпечних умов праці тощо. Всі ці питання регулювались відповідними нормативними актами. Зокрема, на державному рівні закріплювались такі питання, як розмір заробітної плати, допомоги з тимчасової непрацездатності (крім допомоги у зв'язку з вагітністю й пологами); виплата пенсії, що залежала від стажу роботи; перехід на 8-годинний робочий день, скасування понадурочних робіт, відновлення чергових та додаткових відпусток; різноманітні пільги для працівників і їх сімей; преміювання; забезпечення житлом і надання допомоги з ремонту житла, зведення будинків, відведення земельних ділянок, придбання свійських тварин⁶⁵ і т.д. Разом із тим окремі керівники підприємств не завжди приймали нормативні документи як обов'язкові до виконання. Так, постанова РНК СРСР «Про перехід робочих, інженерно-технічних робітників і службовців підприємств на нормований робочий день» (21.06.1945 р.) виконувалася частково, оскільки у зв'язку з незабезпеченістю трудовими ресурсами у більшості будівельних організацій

Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської та інших областей України залишався 10-годинний робочий день⁶⁶.

Нормативна база щодо використання у післявоєнній відбудові країни трудових ресурсів включає також коло документів, що регулювали становище іноземних військовополонених, інтернованих та мобілізованих іноземців, праця яких на відбудові промислових потужностей почала використовуватись ще під час Другої світової війни. Із метою регулювання трудового використання цих категорій трудових ресурсів в 1943 р. ухвалено ряд нормативних документів. Зокрема, директива Наркома внутрішніх справ СРСР «Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів» (6.04.1943 р.)⁶⁷ ставила перед управліннями таборів НКВС три основні завдання: ізоляцію військовополонених, збереження їх як робочої сили, організацію трудового використання бранців. Умови, згідно з якими військовополонених планувалося використовувати на підприємствах, зазначалися в угодах, що укладалися між табірними підрозділами і господарськими органами. Ці документи набували чинності лише після затвердження їх в апараті Управління у справах військовополонених та інтернованих Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (створений 19 вересня 1939 р.), який стежив за режимом утримання, нормами харчування, засобами заохочення і покарання, а також іншими заходами, спрямованими на підвищення продуктивності праці, відновлення і збереження працездатності військовополонених. Протягом 1943–1945 рр. НКВС видав чимало відомчих нормативних актів щодо регулювання праці бранців. Але практика засвідчила їх малоефективність. Тому почали розроблятися спільні нормативні документи НКВС і зацікавлених у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Одним із таких є, зокрема, спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР й наркома внутрішніх справ «Про поліпшення трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля» (23.02.1945 р.)⁶⁸.

У січні 1945 р. у зв'язку із зростанням обсягів роботи з військовополоненими Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (далі — УПВІ НКВС СРСР) було реорганізовано в Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (далі — ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися структурні зміни на місцях: у складі Наркомату внутрішніх справ УРСР — створено УПВІ НКВС УРСР. Однак функції розподілу військовополонених для різноманітних потреб повністю залишалися у компетенції ДКО, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС СРСР. Низові ланки мали право самостійного використання бранців на роботах лише всередині республіки і тільки з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

Оскільки станом на 4 червня 1945 р. наявні нормативні документи не забезпечували реального підвищення продуктивності праці військово-полонених, ДКО зобов'язав органи НКВС переглянути їх. Як результат — 2 липня 1945 р. Л. Берія затвердив директиву «Про покращення трудового використання військовополонених в таборах НКВС»⁶⁹, а згодом ще й директиву «Про максимальне залучення військовополонених, що утримуються в таборах НКВС, до трудового використання» (28.08. 1945 р.)⁷⁰. Врешті-решт 29 вересня 1945 р. введено в дію «Положення про трудове використання військовополонених» — перший нормативний документ, що юридично встановив обов'язок працювати для військовополонених у СРСР⁷¹. «Положення...» — найгрунтовніший з усіх документів, що регулювали трудове використання бранців, починаючи з 1941 р. На наступні роки воно стало основним відомчим нормативним актом у цій сфері. Більшість документів, затверджених НКВС СРСР в подальшому, були ухвалені на розвиток цього «Положення».

Протягом усього часу перебування військовополонених у СРСР проблеми щодо їх утримання, створення належних умов праці, продовольчого забезпечення вирішувалися на підставі конкретних директив, більшість з яких були ухвалені впродовж 1945–1947 рр. Загалом ці документи регулювали усі сфери життя і працевикористання іноземних військовополонених. Для прикладу, зверталась увага на тривалість робочого дня, організацію повноцінного харчування, дотримання часових рамок карантину, забезпечення зимовим одягом, взуттям, теплими речами тощо⁷². Не менш важлива увага приділялася заходам із покращення праці військовополонених і максимального збереження їх фізичного стану в зимових умовах⁷³ та з підвищення ефективності трудового використання у весняно-літній період⁷⁴.

Практично щороку керівництво НКВС–МВС СРСР вносило різноманітні доповнення щодо утримання і трудового використання військовополонених. Зумовлено це було потребою віднайти важелі економічного впливу на цей контингент трудових ресурсів, практика використання якого на відбудовних роботах була малоефективною.

Ряд окремих документів регулювали також проблеми використання і утримання мобілізованих та інтернованих іноземців. Цю категорію трудових ресурсів задіяли у виробництво на підставі постанови ДКО від 16.12.1944 р. Згідно з нею планувалось мобілізувати й інтернувати на роботи в СРСР усіх дієздатних німців: чоловіків (від 17 до 45 років) і жінок (від 18 до 30 років), які перебували на звільнених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії і Чехословаччини. Мобілізацію та інтернування передбачалось провести протягом грудня 1944 р. — січня 1945 р., із закінченням доправлення на місця роботи до

15 лютого 1945 р. В Україні всіх мобілізованих іноземців планувалось задіяти на відновленні вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії півдня⁷⁵. Наступна постанова ДКО «Про трудове використання інтернованих німців» (29.12.1944 р.)⁷⁶, передавала частину інтернованих не лише для роботи на підприємствах Наркомату вугілля і Наркомату чорної металургії, а ще й Наркомату кольорової металургії. У цілому мобілізація німців проводилася з метою забезпечення трудовою силою стратегічних об'єктів.

Статус мобілізованих та інтернованих регулювався спеціально розробленим у НКВС «Положенням про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих та інтернованих німців» (27.02.1945 р.)⁷⁷. Як і у випадку з військовополоненими, численні директивні документи додатково регулювали різні сторони життєдіяльності інтернованих у таборах і їх трудове використання. Загалом інтерновані та мобілізовані знаходилися в подібних умовах з військовополоненими: проживали великими групами у таборах і були задіяні на роботах із важкими умовами праці. В Україні іноземні військовополонені, інтерновані та мобілізовані перебували до 1954 року включно. Щоправда, в різні роки нараховувалася неоднакова їх чисельність, оскільки вже з 1945 р. почали проводитися заходи з повернення на батьківщину вищеперерахованих категорій осіб.

Отже, з визволенням території України від загарбників, відбудова зруйнованої в роки війни промисловості країни потребувала значної кількості робочих рук. У зв'язку з цим, радянська влада приділяла досить велику увагу проблемі ефективного використання трудових ресурсів.

У нормативних актах можна прослідкувати державні заходи із: залучення у відбудову робочої сили (місцеве населення; колгоспники на договірних засадах; мобілізовані за системою трудових резервів; мобілізованих до шкіл ФЗН, РУ; підлітки, вихованці дитячих будинків; репатрійовані радянські громадяни; демобілізовані; іноземні військовополонені; мобілізовані та інтерновані іноземці; в'язні системи НКВС); регулювання становища трудових ресурсів на виробництві та у повсякденному приватному житті тощо.

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що в першу чергу політика держави була направлена на зростання кількісних показників залучення у відбудову робочої сили. Згодом, прагнучи отримати якість від використання трудових ресурсів, держава заохочувала наявних робітників присвятити себе подальшій праці у важкій промисловості. Задекларовано це було такими заходами, як полегшення умов праці, скорочення тривалості робочого дня, преміювання тощо. Методи заохочення використовувались стосовно всіх категорій робітників, в тому числі і полонених.

Виділення земельних ділянок під індивідуальне і житлове будівництво, надання допомоги з ремонту житла, відведення земельних ділянок для городництва, придбання свійських тварин, проведення грошової реформи і ліквідація карткової системи — всі ці заходи мали за мету покращити добробут робітників. Родини отримували змогу об'єднатися із годувальником і вести спільне господарство (увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїздить на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва); молодь — гарантії для підвищення кваліфікації тощо.

Проте, попри появу документів, які мали полегшити становище виробничників і покращити їх рівень життя, зусилля держави в цілому були зосереджені в першу чергу на потребах зростання виробничих потужностей, забезпечення промислових підприємств робочою силою, а не на розв'язанні соціальних питань.

Вивчення досвіду відбудови економіки радянської держави у повоєнний час є важливим для нас в першу чергу тим, що можемо відстежити наступні зв'язки — держава приділяла увагу розвитку економіки і керувала цим процесом шляхом численних державних і партійних документів, які були обов'язковими для виконання. Тобто, для реалізації запланованого, необхідна була державна воля, що є вкрай важливим в сучасних умовах. Втілення в життя проваджуваних урядом реформ можливе за умови проведення послідовних і рішучих дій. Досвід повоєнної відбудови свідчить про ключову роль у цьому процесі ефективного використання трудових ресурсів.

¹ *Хорошайлов М.* Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / *М. Хорошайлов* // Укр. іст. жур. — 1966. — № 11. — С. 113; *Буцько М.* Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой отечественной войны / *М. Буцько*. — К., 1962. — 177 с.

² *Бомбандьорова О.* Підготовка та використання трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / *О. Бомбандьорова*. — К., 2000. — 205 с.; *Лобода М.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / *М. Лобода*. — К., 2011. — 205 с.

³ *Голиш Г.М.* У вирі війни. — становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / *Г.М. Голиш*. — Черкаси, 2005. — 324 с.

⁴ *Буцько О.* Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. / *О. Буцько* // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: В 3 ч. — Ч. 3. — С. 206–213; *Ее же.* «С возвращением»: судьба украинских граждан,

репатриированных на Родину / О. Буцко // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. пр. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 148–162; Земсков В. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. / В. Земсков // *История СССР*. — 1990. — № 4. — С. 26–41; *Его же*. Репатриация перемещенных советских граждан / В. Земсков // *Война и общество, 1941–1945*: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. — Москва, 2004. — С. 331–359; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. / П. Полян. — Москва, 2002. — 602 с.; Шевяков А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. Шевяков // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции*: Сб. науч. трудов. — Москва, 1994. — С. 195–222.

⁵ Потильчак О. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О. Потильчак. — К., 2004. — 482 с.; Чайковский А. Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / А. Чайковский. — К., 2002. — 503 с.

⁶ Хойнацька Л. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 pp.) / Л. Хойнацька. — К., 2003. — 232 с.; Hiroaki Kuromiya *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990 s.* / Н. Kuromiya. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998; Ковпак Л. Соціально-побутові умови населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 pp.) / Л. Ковпак. — К., 2003. — 250 с.; Лобода М. Назв. праця.

⁷ Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 21 августа 1943 г. «О неотложных мероприятиях по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. — Т. 3. (1941–1952 годы). — М., 1968. — С. 131–169; Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 644, оп. 2, спр. 236, арк. 128–211; Постановление ГОКО от 12 апреля 1944 г. «О мерах неотложной помощи Наркомстрою по восстановлению и вводу в эксплуатацию первой очереди Ново-Краматорского завода им. Сталина и Старокраматорского завода им. Орджоникидзе в Донбассе» // РДАСПІ. — Ф. 644, оп. 2, спр. 310, арк. 98–108; Постановление ГОКО от 19 сентября 1944 г. «О мероприятиях по восстановлению Криворожского железорудного бассейна наркомчермета» // РДАСПІ. — Ф. 644, оп. 2, спр. 384, арк. 1–63; Наказ наркома верстатобудування СРСР від 4 лютого 1944 р. № 116 «Про відвантаження матеріалів та обладнання заводів, що відбуваються» // Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 104–106; Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 квітня 1944 р. «Про мобілізацію робочої сили у містах УРСР для роботи на заводах Наркомтанкопрому і на будівництві танкових заводів» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 26, арк. 39–42 та ін.

⁸ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. — К., 1946. — 47 с.

⁹ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках / А. Русначенко. — К., 2002. — С. 402.

¹⁰ Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. — М., 1947. — С. 56; Чернега П. Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни / П. Чернега // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: У 3 ч. — Ч. 3. — С. 171.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 608, арк. 21; Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 169–182.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 147–148.

¹³ Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 177.

¹⁴ Постановление ГОКО от 18 июля 1944 г. «О дальнейших мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донбасса для обеспечения углем черной металлургии, железнодорожного транспорта, электростанций и военной промышленности Юга» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 281, арк. 69–289.

¹⁵ Постановление ГОКО от 10 сентября 1943 г. «О прекращении с 12 сентября 1943 г. мобилизации в КА рабочих металлургических заводов, угольных шахт и электростанций Донбасса» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 150, арк. 135; Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 175, 176; Распоряжение ГОКО от 4 ноября 1943 г. [О запрещении мобилизации и призыва в КА рабочих предприятий Наркомата черной металлургии Запорожской и Днепропетровской областей постановления ГКО о запрещении мобилизации и призыва военнообязанных рабочих предприятий Наркомата черной металлургии в Донбассе] // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 172, арк. 1.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1069, арк. 10.

¹⁷ Там само. — Спр. 1831, арк. 4–6.

¹⁸ Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 175, 176.

¹⁹ Хойнацька Л. Назв. праця. — С. 75.

²⁰ Там само. — С. 77.

²¹ Державний архів Донецької області. — Ф. П-326, оп. 2, спр. 175, арк. 57.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 129, 130, 149, 184, 185.

²³ Там само. — Спр. 1067, арк. 9.

²⁴ Хойнацька Л.М. Назв. праця. — С. 72, 73.

²⁵ Там само. — С. 77.

²⁶ Постанова РМ УРСР від 30 червня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 328–330.

²⁷ Розпорядження РМ УРСР від 17 серпня 1949 р. «Про контроль за додержанням порядку направлення на роботу та обліку державних трудових резервів» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 592–597.

²⁸ Державний архів Луганської області. — Ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 166.

²⁹ Постанова виконкому Полонської райради депутатів трудящих і бюро райкому КП(б)У Кам'янець-Подільської області від 16 лютого 1945 р. «Про мобілізацію робочої сили на заводи Наркомату чорної металургії» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 101.

³⁰ Постанова виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У від 26 квітня 1945 р. «Про мобілізацію 1000 осіб робочих для видобутку вугілля в 1945 р. і відбудови місцевої вугільної промисловості УРСР» // Там само. — Арк. 169.

³¹ Постанова виконкому Ровенської обласної ради депутатів трудящих від 10 липня 1950 р. «Про організаційний набір робітників Міністерству вугільної промисловості, Міністерству будівельних підприємств важкої індустрії і Міністерству промисловості будівельних матеріалів СРСР в III кварталі 1950 року» // Державний архів Рівненської області. — Ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 612, арк. 17.

³³ Указ Президії ВР СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р. // Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16448.htm>

³⁴ Постановление СНК СССР от 2 октября 1940 г. «О призыве городской и колхозной молодежи до ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО» // Профессионально-техническое образование в СССР (1917–1972 гг.). Хроника основных событий. — Л., 1972. — С. 31.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1657, арк. 169.

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 146.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 115.

³⁸ Голиш Г.М. Основні напрямки політики владних структур Української РСР у сфері охорони дитинства на початковому етапі відбудови (1943–1945 рр.) / Г.М. Голиш // Сторінки воєнної історії України: 36 наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: В 3 ч. — Ч. 3. — С. 218.

³⁹ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. — К., 1945; Постанова РМ УРСР від 5 липня 1947 р. «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 13. — Ст. 83; Постанова РМ УРСР від 14 серпня 1947 р. «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 16 — Ст. 106; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 34.

⁴⁰ Постанова РМ УРСР від 5 липня 1947 р. «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 13. — Ст. 83.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4417, арк. 8.

⁴² Постанова РМ УРСР від 14 серпня 1947 р. «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 16. — Ст. 106.

⁴³ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. Р-9507, оп. 1, спр. 205, арк. 1; Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. — К., 1988. — С. 80.

⁴⁴ Распоряжение СМ СССР от 6 августа 1949 г. «Об утверждении инструкции о порядке направлении на работу и учета государственных трудовых резервов» // Режим доступа: <http://www.pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss6304.htm>

⁴⁵ Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 26–29.

⁴⁶ Постанова РМ УРСР від 14 липня 1947 р. «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР і з дитприймників-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР до ремісничих та залізничних училищ Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 13 — Ст. 88.

⁴⁷ Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Справочно-статистические материалы. — М., 1963. — С. 424.

⁴⁸ Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 24 червня.

⁴⁹ Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 26 вересня.

⁵⁰ Военные кадры Советского государства... — С. 433.

⁵¹ Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 24 червня; Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 26 вересня.

⁵² Постанова РНК УРСР від 14 липня 1945 р. «Про заходи до виконання Закону про демобілізацію старших віків особового складу Діючої армії» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. — К., 1945. — № 9. — ст. 77.

⁵³ Постанова РМ УРСР від 1 липня 1946 р. «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїзжать на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва, та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1946. — К., 1946. — № 13–14. — Ст. 100.

⁵⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941–1945 гг.: Сб. док. и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 330, 331.

⁵⁵ Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / О.В. Буцько. — К., 2005. — Вип. 9: В 3 ч. — Ч. 3. — С. 206.

⁵⁶ Полян П. Назв. праця. — С. 547.

⁵⁷ Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: У 3 ч. — Ч. 3. — С. 127.

⁵⁸ Буцько О. Створення і діяльність радянських органів репатріації... — С. 212.

⁵⁹ Постановление Президиума ВС СССР от 1 декабря 1945 г. «О внесении в избирательные списки репатриированных граждан СССР» // Полян П. Назв. праця. — С. 551.

⁶⁰ Постановление ГОКО от 18 августа 1945 г. «О направлении на работу в промышленность военнослужащих Красной Армии, освобожденных из немецкого плена и репатриантов призывного возраста» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 457, арк. 194–202.

⁶¹ Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) / М. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). — Донецьк, 2005. — № 1(23). — С. 238.

⁶² ДАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, спр. 614, арк. 178–179; Там само. — Спр. 642, арк. 16; Там само. — Спр. 643, арк. 3.

⁶³ Указ Президиума ВС СССР от 26 декабря 1941 г. «Об ответственности рабочих и служащих предприятий военной промышленности за самовольный уход с предприятий» // Режим доступа: <http://www.pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf6435.htm>; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 111.

⁶⁴ Указ Президії ВР СРСР від 30 грудня 1944 р. «Про надання амністії особам, що самовільно залишили підприємства військової промисловості і добровільно повернулися на ці підприємства» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 113.

⁶⁵ Розпорядження РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. «Про надання безкоштовного житла працівникам ремісничих училищ і шкіл ФЗН, організованих в сільських місцевостях і робітничих селищах» // Режим доступу: <http://www.pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf6389.htm>; Постанова РНК УРСР від 2 березня 1945 р. «Про заходи по

подальшому розвитку індивідуального та колективного городництва робітників і службовців Української РСР у 1945 році» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1945. — № 3. — Ст. 32; Розпорядження РНК УРСР від 6 липня 1945 р. «Про встановлення для осіб, що працюють на виробництві і навчаються в школах робітничої молоді, на час випускних екзаменів додаткових відпусток із збереженням заробітної плати» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 142; Постанова РМ УРСР від 30 жовтня 1946 р. «Про поліпшення стану техніки безпеки та умов праці робітників на кам'яновугільних шахтах місцевої паливної промисловості» // Збірник чинних законів, указів, Президії Верховної Ради і постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1949. — Т. 1. — С. 130, 131; Постанова РМ СРСР від 10 вересня 1947 р. «Про переваги і пільги для підземних робітників, керівних та інженерно-технічних працівників вугільної промисловості і будівництва вугільних шахт» // Збірник постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР. — 1947. — № 8. — Ст. 149; Постанова РМ УРСР від 21 серпня 1948 р. «Про розміри видачі допомоги по тимчасовій непрацездатності» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1948. — № 16. — Ст. 68; Постанова РМ УРСР від 25 серпня 1948 р. «Про оплату кваліфікованих робітників та інструкторів за індивідуальне і бригадне навчання нових робітників» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1948. — № 16. — Ст. 67; Постанова РМ УРСР від 12 листопада 1948 р. «Про будівництво індивідуальних житлових будинків для продажу робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям, будівництв і установ» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1948. — № 21–22. — Ст. 83; Постанова РМ УРСР від 5 березня 1949 р. «Про колективне та індивідуальне городництво і садівництво робітників і службовців» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1949. — № 5. — Ст. 13 та ін.

⁶⁶ Постанова РНК СРСР від 21 червня 1945 р. «Про перехід робочих, інженерно-технічних робітників і службовців підприємств на нормований робочий день» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1635, арк. 124–125.

⁶⁷ Директива НКВД СССР от 6 апреля 1943 г. «О порядке трудового использования военнопленных, интернированных и спецконтингента» // Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М.М. Загорулько. — М., 2000. — С. 565–573.

⁶⁸ Наказ Наркомугля СССР й НКВД СССР от 23 февраля 1945 г. «О улучшении трудового использования военнопленных на предприятиях Наркомугля» // Военнопленные в СССР... — С. 628–641.

⁶⁹ Директива НКВД СССР от 2 июля 1945 г. «О улучшении трудового использования военнопленных в таборах НКВД» // Там само. — С. 618.

⁷⁰ Директива НКВД СССР от 28 августа 1945 г. «О максимальном привлечении военнопленных, содержащихся в лагерях НКВД, к трудовому использованию» // Там само. — С. 622, 623.

⁷¹ Положение о трудовом использовании военнопленных, утвержденное заместителем начальника ГУПВИ НКВД СССР от 29 сентября 1945 г. «Положение о трудовом использовании военнопленных» // Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов. — М., 2005. — С. 172–191.

⁷² Приказ НКВД СССР от 18 октября 1944 г. «Об изменении норм продовольственного снабжения военнопленных» // Венгерские военнопленные в СССР... — С. 123–127; Приказ НКВД СССР от 19 мая 1945 г. «Об изменении норм продовольственного снабжения для военнопленных» // Военнопленные в СССР... — С. 380–383; Директива НКВД СССР от 23 октября 1945 г. «Об улучшении порядка использования труда военнопленных» // Там само. — С. 648–649 и др.

⁷³ Директива НКВД СССР от 12 ноября 1945 г. «Об улучшении использования труда военнопленных и сохранении их физического состояния в зимних условиях» // Военнопленные в СССР... — С. 262–263; Распоряжение МВД СССР от 17 ноября 1948 г. «Об улучшении условий трудового использования военнопленных и сохранении их физического состояния в зимний период» // Там само. — С. 490, 491.

⁷⁴ Директивное письмо заместителя НКВД СССР № 376 от 24 июля 1943 г. «О своевременном обеспечении военнопленных теплыми вещами» // Там само. — С. 103, 104; Приказ заместителя НКВД СССР № 43 от 19 марта 1945 г. «Об организации трудового использования военнопленных в весенне-летний период» // Там само. — С. 162, 163; Приказ НКВД СССР от 19 мая 1945 г. «Об изменении норм продовольственного снабжения для военнопленных» // Там само. — С. 187; Распоряжение МВД СССР № 153 от 9 июля 1946 г. «О подготовке жилфонда лагерей для военнопленных к зиме 1946/47 г.» // Там само. — С. 329, 330; Приказ МВД СССР от 11 декабря 1947 г. «С объявлением норм продовольственного снабжения военнопленных немцев и японцев» // Там само. — С. 427–435; Распоряжение МВД СССР от 29 апреля 1949 г. «О мероприятиях по повышению эффективности трудового использования военнопленных в весенне-летний период 1949 г.» // Там само. — С. 505–507.

⁷⁵ Постановление ГОКО от 16 декабря 1944 г. «Об интернировании трудоспособных немцев на территории Румынии, Югославии, Венгрии, Болгарии и Чехословакии» // РДАСП. — Ф. 644, Оп. 2, спр. 425, арк. 82–86; Военнопленные в СССР... — С. 33, 34.

⁷⁶ Постановление ГОКО от 29 декабря 1944 г. «О трудовом использовании интернированных немцев» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 2, спр. 427, арк. 148–158.

⁷⁷ География и трудоиспользование интернированных немцев в СССР // Полян П. Не по своей воле: история и география принудительных миграций. — М., 2001. Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/deport/#s1>.

Определенно основные векторы политики советской власти в сфере трудовых ресурсов в период послевоенного восстановления тяжелой промышленности Украины.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, репатриированные, интернированные, военнопленные, демобилизованные, рабочие, мобилизация, трудоиспользование, восстановление, тяжелая промышленность.

The basic vectors of politics of soviet power are certain in the field of labour resources in the period of post-war renewal of heavy industry of Ukraine.

Keywords: a manpower, repatriated, internee, prisoners of war, demobilized, working, mobilization, work usage, restoration, the heavy industry.

СПОГАДИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО НУРІ ХАЛІЛОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ШТАЛАГУ 364 У МИКОЛАЄВІ

У спогадах кирилли Нурі Халілова мова йде про повсякденне життя червоноармійців різних національностей в німецькому таборі для радянських військовополонених у Миколаєві. У статті перше згадується діяльність у цьому таборі представників Мусульманського комітету для порятунку полонених

Ключові слова: Друга світова війна, табір для радянських військовополонених, Миколаїв, Крим, Мусульманський комітет, кримські татари.

Спогади полоненого червоноармійця належать до рідкісних еґо-документів часів Другої світової війни. Існуючі до сьогодні видання найчастіше з'являлися у світ як спорадичні публікації і не мали систематичного характеру, окрім серії видавництва РОССПЕН «Людина на узбіччі історії»¹. Особливо епітет «рідкісний» стосується рукописів, присвячених перебуванню у нацистських таборах, розташованих в окупованій Україні. Історіографія Миколаївського табору для військовополонених, про який іде мова у спогадах Нурі Халілова, обмежується напрацюваннями місцевих істориків, декількома статтями на Інтернет-сайтах². Спільна риса усіх публікацій — обмежений джерельний матеріал. Архів табірної адміністрації шталагу 364, так офіційно називали Миколаївський табір у німецьких документах, скоріш за все був цілеспрямовано знищений. Тому єдина надія реконструювати загальні риси функціонування табору — це пошук ось таких спогадів його колишніх бранців. Пропонований фрагмент рукопису цікавий ще й тим, що належить він кримському татарину, і розкриває маловідомий світ міжетнічних взаємостосунків і конфліктів в середовищі полонених.

Нурі Халілов народився у 1916 році. Закінчив історичний факультет Сімферопольського університету. З 1939 року служив в Червоній армії. Війну з Німеччиною зустрів під Брестом, довго виходив із оточення та все ж у грудні 1941 року потрапив у полон, потім у Миколаївський табір, звідки його, та багатьох інших татар, визволили представники Мусульманського комітету. Після повернення до Криму колишні військово-

полонені шталагу 364 були розподілені по різних частинах Вермахту в якості Хіві (Hilfswillige) — «добровільні помічники» — наймана робоча сила, що використовувалась в регулярних частинах Вермахту в якості конюхів, шоферів, слюсарів-ремонтників тощо. Подальша доля кожного з них складалася за двома сценаріями. Одні пішли у радянські партизани, потім були репресовані радянською владою, інші — виїхали з Криму разом німцями й закінчили життя в еміграції. Нурі Халілов з осені 1943 року воював у лавах кримських партизан. Навесні 1944 року разом з усією родиною був депортований до Середньої Азії. Після розпаду СРСР повернувся до Криму. Проживав в місті Саки, де провадив велику громадську роботу.

Пропоновані спогади, не дивлячись на незначну літературну правку, повністю зберігають свою самобутність і достовірність. З урахуванням того, що автор — кримський татарин, у спогадах збережено чимало діалектизмів, які пояснюються у коментарях.

* * *

Самым крупным лагерем для военнопленных считался Николаевский, в который нас, наконец, привезли. В нем было 35 тысяч советских военнопленных. Товарная станция, на которой мы выгрузились, была далеко от города. Нас построили в колонну по 5 человек в шеренге и погнали в рабочий городок, где раньше жили рабочие судостроительного завода. Здесь были двухэтажные дома в каждом ряду. В левом разместили украинцев, в двух следующих заселили русских, а в крайнем — азиатов, кавказцев, татар. Каждые три дома составляли отдельный изолированный от других блок. Все окружала колючая проволока высотой в 3 метра и клеткой в 20 см. У каждого блока были свои ворота, калитка на замке, охрана.

Украинцев брали на работу в склады, столовые, пекарни и другие работы, где можно было что-то поесть. Иногда на такие же престижные работы брали и русских, а нас азиатов и кавказцев нет. Кавказцев почему-то называли сталинцами, и гоняли только на копку туалетов, строительные работы, ремонт дорог. Было очень холодно, температура была 10–15 градусов мороза. Как-то я попал на разгрузку вагонов на железнодорожном вокзале. Разгружали картошку, морковь. Тогда я вдоволь наелся моркови. Там же ко мне подошла маленькая девочка.

— Дяденька, возьми! — и протянула мне серого хлеба и кусочек голландского сыра.

Я сказал ей спасибо. Она ответила: «Не за что! И убежала».

Все это я с удовольствием съел и мысленно благодарил эту добрую девочку и людей, которые ее послали.

Человек 70 пленных погнали на разгрузку вагонов, всех конвоировал только один немец. На вокзале он распределил нас по вагонам, а сам сел в удобном месте и наблюдал, как мы работаем. Убежать было легко, но куда? Ловят практически всех, наказывают и направляют обратно в лагерь, где сажают на 8–10 дней в карцер, а это — верная смерть. Карцер — это сырое помещение 4х5 метров, огороженное проволокой и чем-то прикрытое сверху. Морозы 18–20 градусов, злые ветры, никто оттуда живым не выходил.

Однажды во дворе нашего сектора румыны заставили нас копать траншею для туалета. Глубина уже была 3 метра, а длина около 10 м. Земля была замершая. Ударишь ломом или киркой, отлетает только кусочек земли величиной с грецкий орех. Конвоир-румын бил сверху кнутом по головам и кричал, чтобы быстрее работали и не стояли. Я замерз, устал, а тут он плеткой ударил меня по голове, и я потерял сознание. Румын приказал вынести меня из ямы. Пленные земляки вынесли и положили на кирпичи. Часа через 2–3 я очнулся. Смотрю, никого уже нет. Про меня просто забыли, думали, что мне капут. Когда стало темнеть, и все собрались в бараке, мой друг Усеин заметил, что место, где я сплю, пусто. Он спросил, где Нури, и ребята сказали, что бросили меня на кирпичках возле барака. Усеин с двумя товарищами нашел меня и отнес в комнату. Сходил в азербайджанский барак, купил там баланду, кусок мяса и хлеб. Покормил меня. Я открыл глаза, мне стало лучше.

Усеин видел, что на ногах у меня брезентовые туфли, а на плечах дряхлая красная фуфайка. Тогда из своих ватных брюк он вытащил, спрятанные там 1000 руб., и повел меня на стадион, где выдавали еду и чай. Там пленные приносили на продажу разные вещи, одежду, папиросы, табак. Усеин купил мне солдатские крепкие ботинки, теплую шапку-ушанку, шинель и полотенце. Как я был благодарен этому человеку, моему спасителю. У него в телогрейке оставались спрятанными еще 1300 рублей. При шмоне* их не нашли. Потом мы их потратили на еду. Когда деньги кончились, Усеин стал переживать. Он был заядлым курильщиком, а покупать сигареты, табак или махорку было не за что.

Видя муки Усеина, я сказал ему: теперь моя очередь тебя обрадовать. Дело в том, что еще на свободе в козырьке фуражки я спрятал часики, которые в сороковом году купил во время службы в городе Слониме.

— Забери их и продай.

Усеин обрадовался, быстро нашел покупателя в украинском бараке, который дал ему за них 3000 руб., 1000 сигарет, буханку белого хлеба и

* Шмон — обшук.

одну банку рыбных консервов, потом даже накинул пачку табака. Довольные таким обменом мы вернулись в свой барак.

Суюн* решил часть сигарет и табак перепродать. Продажу мы осуществляли там же на стадионе, где все толкались в ожидании раздачи баланды на обед и ужин. Сигареты и самокрутки шли по 10 рублей за штуку.

За торговлю куревом немцы наказывали. На первый раз били палкой по рукам, за второй — все отнимали и избивали нагайкой. Тем не менее бизнес наш процветал. У знакомых украинцев мы покупали сигареты оптом по 5 рублей, а продавали по 10. В общем, спекулировали, как могли. Скопили немного денег и купили себе одежды, стали прикупать мясо, хлеб. Оба поправились. У меня вокруг обеих ног были привязаны по 3000 руб., их мы держали на черный день.

Вот что значит грамотная торговля! Отец Суюна, до войны работал председателем райпотребсоюза и нередко приобщал Суюна к своим делам.

Курение, как и алкоголизм — большое зло! В лагере курильщиков было много. Они собирали бычки и докуривали их. Умудрялись крутить сигареты из высохшего лошадиного навоза. Часто меняли свою порцию хлеба или баланды на одну сигарету. Были и такие, кто отдавал свою шинель или ботинки за папироску, а потом полураздетые ходили по лагерю в лютый мороз.

«Оставь сорок, умираю, дай затянуть!» — эти слова часто можно было слышать. В конечном итоге курильщики лишались всего. Худели, болели, а потом преждевременно умирали.

В лагерь стали привозить новых пленных из других лагерей. Среди них оказались земляки из моей деревни Суюн-Аджи**. Исмаил — сын сапожника Сеит-Бекира, Люман — муж Злыхы, Осман Абляз — муж Маринки.

В феврале 1942 года пришел еще один этап. Были сильные морозы и на работу нас не вывели. Сидели в бараках. Один человек открывал каждую дверь и спрашивал: суюнаджинские, тавдаирские есть? Обычно отвечали, что нет. Наконец, он дошел до нашей комнаты. Я сразу узнал его голос и сказал, чтобы он шел к нам.

Это был Осман Исмаилов — муж Пемпе-ала. Она была дочерью сестры моего отца Шерф-заде из Тав-Даира***. Мы подвинулись и он сел возле нас. Смотрю, а он без обуви, ноги обмотаны полотенцем и

* Суюн — скорочене ім'я Усеїн.

** Суюн-Аджи — село Денисівка, Сімферопольського району.

*** Тав-Даір — село Лісносілля, Мазанської сільраді, Сімферопольського району.

перевязаны шпагатом, сам дрожит от холода и голода. В таком виде он прошел 3 километра от железнодорожного вокзала в Николаеве до лагеря. Шел босыми ногами по льду при двадцатиградусном морозе. Мы с Суюном тут же пошли в азербайджанский барак и там купили ему ботинки и котелок пшенной каши с куском конины. Он покушал, обулся, пришел в себя. Потом рассказал, когда и как попал в плен. Румынские солдаты отняли у него ботинки и все деньги, что были при нем, да еще и избили. До войны Осман Исмаилов был председателем Тав-Даирского сельсовета, членом партии.

В нашей комнате были два человека, у которых во рту были золотые коронки. Этим людям не позавидуешь. Однажды ночью, когда все уже спали, я услышал шаги по коридору. Двое зашли к нам в комнату, подошли к этим двоим. Тогда все спали ногами к стенке, а головой к проходу. Вошедшие сапогами ударили спящим по зубам. Схватили золотые коронки и сразу же убежали. Оказывается, они заранее присматривали за этими людьми. Те и ахнуть не успели. Жаловаться не кому. С тех пор я дал себе слово никогда не иметь золотых коронок.

Как-то всех нас выгнали на стадион. Я стоял довольно близко и надеялся получить баланду одним из первых. Вдруг деревянные двери открыли и под напором толпы все стоявшие в первом ряду попадали. Я закрыл голову руками, и по нам, лежащим на плацу, прошли сотни людей. Нас затоптали солдатскими сапогами и ботинками. Когда они прошли, нас подняли. У меня все обошлось, а один человек умер сразу, у других были сломаны руки.

После этого во избежание давки нас загоняли между проволочными ограждениями и мы входили по 5 человек. На всю пятерку давали буханку хлеба. У раздаточной бочки стоял немец и проверял чистые ли у нас котелки. У меня он обнаружил следы отрубей. Вывел меня из строя и стал бить своей плеткой: по голове, лицу, плечам. После этого велел идти мыть котелок. Воды нигде не было. С трудом нашел бочку с водой, вынул пробку, а там сильный напор. Весь облился, но котелок помыл.

Вдоль проволоки всегда стояли охранники, которые регулировали, какой шеренги идти, а какой ждать. Я не заметил вытянутой руки, означавшей остановится, и пошел дальше. Охранник рассердился и стал бить меня плеткой. Я согнулся и молча, принимал удары. К таким побоям я уже привык и особо не реагировал. Вся голова, шея, плечи от этих ударов были покрыты рубцами как мозоли. После одного раза я почувствовал боль в глазу. Мои товарищи сказали, что левый глаз после удара вышел из орбиты. Рядом оказался кто-то из врачей. Он аккуратно уложил глаз на место и особой боли я не чувствовал.

Обед раздавали с трех точек. Раздатчики тоже были из военнопленных. В руках у них были длинные палки, к которым привязана пол-

литровая консервная банка. Раздатчик, не глядя, черпал из бочки и наливал в наши котелки, миски, банки. Накладывал, что кому попадет! Кому просто вода, кому пшено, кому отруби, а кому и мясо.

После раздачи баланды нас выгоняли на работы. Мы выходили на узкую дорогу между проволокой, которая вела в город. Там нас ждали вербовщики. В своих руках они держали длинные палки, как у чабанов, для поимки овец. Ими они захватывали понравившегося военнопленного и тащили к себе, загоняли в машину и везли на работу. Выбирали тех, кто выглядел поздоровее.

Одну такую группу отправили в Румынию, где раздали крестьянам в качестве батраков. Сначала мы им завидовали, но потом, когда узнали, что их всех кастрировали, только ахнули и по возможности избегали таких наборов.

Мои земляки из Суюн-Аджи и Тав-Даира жили в другом бараке. Исмаил Бекиров еще до войны болел туберкулезом, и поэтому ему было особенно трудно. Я видел, как его под ручки вели за баландой. Общался я с ним только один раз. Он сказал, что служил в полковом оркестре. Перед началом боев свою скрипку оставил у одного знакомого, в надежде после победы забрать ее назад. Потом я узнал, что Исмаил умер прямо в бараке.

Общее число военнопленных на стадионе достигало 20 000 человек. В основном это были русские, украинцы, в меньшей степени кавказцы, узбеки.

Вдруг вижу среди них узбека из моей роты. Узнав меня, он радостно бросился мне на встречу с криком: «Товарищ, замполита!»

Мы с Суюном закрыли ему рукой рот и попросили, чтобы он больше никогда и никому не говорил эти страшные слова, так как среди военнопленных было немало стукачей.

В середине февраля 1942 года всех крымских татар, которые находились в Николаевском лагере военнопленных, собрали в доме культуры завода. Было очень холодно. Люди были полураздеты, плохо обуты, обмотанные, небритые. Собрали нас человек 300. На сцену поднялся немецкий офицер и какой-то гражданский. Офицер на чистом русском языке объявил, что с нами будет говорить представитель Крымского мусульманского комитета Ильяс Эфенди*. После этого ушел из зала, оставив нас с представителем мусульманского комитета одних.

* Ильяс ефенді — світське ім'я Ільмі Керменчіклі, син відомого просвітителя кримськотатарського народу Керменчикли Якуба, репресованого за обвинуваченням у пропаганді ідей Ісмаїла Гаспринського. Ільмі навчався в сімферопольському аероклубі в одній групі з Аметханом Султаном, або був відрахований.

Ильяс эфенди поздоровался, прочитал молитву. Мы, подняв ладони, тоже молились. Просили всевышнего помочь нам освободиться от вражеского плена, спасти наши души. После молитвы Ильяс эфенди сказал, что мусульманский комитет ведет переговоры с немецким командованием о том, чтобы вас освободить и вернуть в Крым к своим семьям. От радости все заплакали. Далее он рассказал о положении в Крыму после прихода немцев. Добавил, что если мы вас отсюда не заберем, то вы все здесь помрете, что в лагере начался брюшной тиф. Ежедневно умирает по 180 человек. Многие татары тоже умерли от голода, холода, болезней. Сейчас он уедет в Крым и, как только получит разрешение от немецкого командования, то снова приедет и заберет нас домой. Он еще раз прочитал молитву, сказал до свидания и ушел. Некоторые останавливали его, задавали вопросы о войне, о Крыме, о своих семьях. Мы долго не расходились, говорили между собой, мечтали о своих семьях. Ведь среди военнопленных были люди, которым было 50-55 лет. Они имели семьи, дочерей, сыновей.

В начале мая 1942 года нас вновь собрали в этом же зале бывшего дворца культуры судостроительного завода. На этот раз Ильяс-агъа был не один. С ним приехал Къазан Молла. Немецкий офицер представил их и объявил, что немецкое командование разрешило, изъявившим желание мусульманам, поехать в Крым. Вагоны для отправки готовы. После этого он сошел со сцены и куда-то ушел.

Выступил Ильяс эфенди. Прочитал молитву. Рассказал о положении в Крыму, о работе мусульманского комитета, о том, что сегодня нас погрузят в вагоны, которые поедут в Крым. Затем с длинной речью выступил Къазан Молла. Он также прочитал молитву, потом сказал, что приехал от духовного управления мусульман^{*}. Сказал, что вместе с крымскими татарами в Крым могут поехать все мусульмане этого лагеря: казанские татары, башкиры, казахи, узбеки, туркмены, таджики, азербайджанцы. Все были довольны услышанным и кричали Алла акбар.

После этого всех стали вызывать на выход. В дверях клуба на шею вешали картонный номерок на шпигате. На мою шею повесили номер 128. Когда всех вывели с номерками, то оказалось нас человек 600. Строем погнали на товарную станцию, погрузили в товарные вагоны. Тем, кто был бос, дали немецкие сапоги с шипами или советские

3 листопада 1941 р. заступник голови Мусульманського комітету. Після повернення в Крим радянської влади був репресований, відбував строк ув'язнення 11 років у м. Беґаваті, Узбецької РСР, де продовжував жити і після звільнення, працював виконробом. До кінця життя користувався повагою та авторитетом серед кримських татар.

^{*} На цей час духовного управління мусульман не існувало.

кирзовые сапоги или ботинки. Было видно, что эта обувь была взята у мертвых солдат. Дали паек на один день. Простояв около 6 часов на станции, наконец, тронулись в путь. До Крыма ехали трое суток. Ночами долго стояли, приехали не в Армянск, а на какую-то другую станцию. Ночью со стороны Керченского пролива прилетали советские самолеты. Была слышна то ли бомбежка, то ли артиллерийская канонада. Некоторые взрывы были совсем рядом. Мы поняли, что борьба за освобождение Крыма уже идет, и что нас, не даром сюда везут, что фашисты хотят нас как-то использовать. Такие мысли не покидали меня все время. Когда двери вагона открылись, то я принял решение бежать. Уйти удалось, но пробыл на свободе я совсем недолго, так как полиция схватила меня и вернула назад в эшелон. Сопровождавший нас офицер приказал дать мне 25 ударов плеткой и вновь кинуть в вагон. Меня подвели к вагону, заставили снять штаны и при всех дали 25 ударов кнутом, сделанным из члена быка. Объявили, что так будет с каждым, кто попытается убежать.

Мы поняли, что никакой свободы не будет, что все это обман и мы по-прежнему пленные. Один солдат по фамилии Тынчеров сказал: «Ребята! Нас везут сюда, чтобы мы друг друга грызли!»

Он был прав.

¹ Левинский Д. мы из сорок первого... Воспоминания / Д. Левинский // Предисл. и примеч. П.М. Поляна. Послесл. Ф.М. Солодовника. — М., 2005. — 344 с.; Астахов П. Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского ээка / П. Астахов. — М., 2005 — 464 с.; Анваер С. Кровоточит моя память. Из записок студентки-медики / С. Анваер. — М., 2005. — 208 с.; Полян П., Поболь П. «Нам запретили белый свет...» Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет / П. Полян, П. Поболь. — М., 2006. — 416 с.; Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — 351 с.; Солоухина-Заседателева Р., Карпов Н. [сост. П.М. Полян, Н.Л. Поболь] На задворках Победы; Маленький Ostarbeiter / Р. Солоухина-Заседателева, Н. Карпов. — М., 2008. — 272 с.; Апель Ю.Д. Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) / Ю.Д. Апель. — М., 2009. — 256 с.; Полян П., Поболь П. Оккупированное детство: воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать / П. Полян, П. Поболь. — М., 2010. — 381 с.; Тутов В.С., Малофеев А.С. Беглецы из плена: воспоминания танкиста и морского артиллериста / В.С. Тутов, А.С. Малофеев. — М., 2010. — 304 с. Чиров Д. Средь без вести пропавши / Чиров Д. — М., 2010. — 367 с.

² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упор. Г. Дубик — К., 2000; Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944: (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / Ред. кол.: О.М. Гаркуша (голова), Ю.О. Шклярський, М.М. Шитюк та ін. — Миколаїв, 2004; Сугацька Н.В. Трагічні події на Миколаївщині (1941–1944 рр.) / Н.В. Сугацька. — Миколаїв, 2010. — 44 с.; Ташлай Л. За колючей проволокой: «Шталаг-364» — лагерь смерти / Л. Ташлай. — Николаев, 2011. — 144 с.; Горбуров Е.Г. Фабрика смерти на

ніколаевської землі. Сентябрь 1941 — март 1944 гг. / Е.Г. Горбуров // Истории для истории: Очерки о Николаевской земле и ее людях — Николаев, 2011. — С. 52–65; *Кремінь Тарас*. Миколаївський Бухенвальд / Тарас Кремінь // Режим доступу: <http://bazar.nikolaev.ua/content/%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B1%D1%83%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B4>; *Пагіря Олександр*. Місця німецького та румунського терору на території Миколаївської області, 1941–1944 рр. / Олександр Пагіря // Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=426>; Місця масових розстрілів і поховань представників національних меншин під час Великої Вітчизняної війни в Миколаївській області: довідкові матеріали / Миколаїв. облдержадміністрація, відділ у справах національностей облдержадміністрації, Миколаїв. Т-во єврейської культури; ред. рада: В.О. Чебатарьов та ін. — 2-ге вид., доп. — Миколаїв, 2012. — 32 с.

В воспоминаниях крымского татарина рассказывается о повседневной жизни советских военнослужащих разных национальностей в Николаевском лагере военнопленных. В статье первые упоминается о деятельности в лагере представителей Мусульманского комитета.

Ключевые слова: Вторая мировая война, лагерь для советских военнопленных, Николаев, Крым, Мусульманский комитет, крымские татары.

In the memoirs of Crimean Tatar describes the everyday life of Soviet soldiers of different nationalities in the Nikolayev POW camp. The article first mentioned about the activities in the camp of the Muslim Board.

Keywords: World War II, camp for Soviet prisoners of war, Nikolayev, Crimea, Muslim committee, Crimean Tatars.

Володимир Третяк
(Київ)

ЗМІНА ПРІОРИТЕТІВ У ЗМІСТОВОМУ НАПОВНЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРЕСИ ПІД ЧАС ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПИ НА ПРИКЛАДІ ГАЗЕТИ 1-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ «ЗА ЧЕСТЬ БАТЬКІВЩИНИ» 1944–1945

У статті на основі матеріалів газети 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» розкривається еволюція домінуючих акцентів та змістового наповнення радянської військової преси, спричинених перенесенням воєнних дій радянської армії на територію Європи.

Ключові слова: *військова преса, Європа, міжнародні відносини, пропаганда, 1-й Український фронт.*

На сьогоднішній день засоби масової інформації відіграють ледь не вирішальну роль під час збройних конфліктів. Велика кількість засобів впливу на свідомість людини з боку «четвертої влади» дають змогу державним органам створити потрібний їм інформаційний фон, який має вирішальну роль у формуванні загального настрою громадськості щодо політики правлячих кіл своєї країни та інших держав.

Під час Другої світової війни, найбільш доступним для суспільства серед інструментів державної пропаганди була періодична преса, а особливо армійська, оскільки вирізнялася тісним взаємозв'язком із військово-службовцями, оперативно подавала найрізноманітніші повідомлення з полів боїв.

Дослідження особливостей функціонування військової періодики почалося безпосередньо під час війни та тривало упродовж усього наступного періоду радянської історіографії. На особливу увагу заслуговують загальна праця «Газета в бою» під редакцією В. Троянкера, книги С. Жукова, А. Кочкурова, С. Пазілова, М. Попова та М. Горохова¹. На сучасному етапі серед вітчизняних дослідників можна виділити докторок А. Мінгазутдінова, Т. Романенка, С. Сегеди² тощо.

Однак практично жоден автор не сфокусував свою увагу на еволюції змісту публікацій армійських періодичних видань на завершальному етапі війни.

Після виходу радянських військ на державний кордон СРСР із Румунією 26 травня 1944 р. перед СРСР постали нові цілі та завдання.

Тому не дивно, що змістове наповнення армійської преси зазнало докорінної зміни у порівнянні із попередніми воєнними роками, де основою пропаганди було створення образу Вітчизняної війни радянського народу з метою визволення своєї батьківщини від окупантів.

Одним із головних завдань армійської преси зі вступом радянських військ на територію Європи стала оперативна публікація на своїх шпальтах урядових й партійних документів, виступів і доповідей очільників країни, зведення Радінформбюро, у яких визначалися подальша міжнародна політика Радянського Союзу та головні завдання Червоної армії на новому етапі війни. Головною тогочасною пропагандистською тезою стало те, що радянські війська виконують винятково визвольну місію стосовно пригноблених європейських народів. Така інформація обов'язково розміщувалася на передовицях, які поділялися на загальнополітичні, директивні, пропагандистські, оперативні, проблемні тощо. Загальнополітичні статті давали розгорнуту оцінку найбільш значущих подій. Пропагандистські статті роз'яснювали основні ідеологеми, озвучені радянськими керівниками. Оперативні статті піднімали найбільш актуальні воєнні, економічні та суспільні питання. Проблемні статті розкривали рішення, ухвалені радянським урядом у зв'язку із конкретною ситуацією, яка потребувала нагального вирішення. Здебільшого, армійські газети за основу брали передовиці центральних друкованих органів.

2 квітня 1944 р. відбулася досить важлива подія в міжнародних відносинах. Для інтерпретації подальших дій радянського уряду за межами СРСР у Москві народний комісар закордонних справ СРСР В. Молотов озвучив заяву, яка побачила світ наступного дня після оприлюднення її у всіх радянських газетах. У ній йшлося про те, що вихід на кордон є початком повного відновлення лінії розмежування, встановленої 1940 р. між СРСР та Румунією. Радянські війська, переслідуючи німецькі армії, а разом із ними й румунські війська, що відкочувалися на захід, вступили на румунську територію. Верховне Головнокомандування Червоної армії віддало наказ переслідувати ворога аж до його повного розгрому та капітуляції, однак радянський уряд не ставить за мету загарбання частини румунської території³. Таким чином, Молотов дав чітко зрозуміти громадськості позицію радянського керівництва, яке не збиралося поступатися приєднаними влітку 1940 р. Буковиною та Північною Бессарабією⁴, що давало змогу СРСР контролювати гирло Дунаю, забезпечувати необхідну глибину оборони важливих чорноморських портів Одеси та Севастополя, а також слугувати зручними військовими базами для контролю ситуації на Балканах. Офіційне визнання США та Англією територіальних надбань, здійснених СРСР у 1939–1940 рр. внаслідок змови з Райхом, відбулося під час Ялтинської конференції 4–11 лютого 1945 р. у ході остаточного розгляду «польського питання».

Не змінилася риторика радянського керівництва щодо визвольної місії і в подальшому. Зокрема, у наказі Верховного Головнокомандувача № 70 від 1 травня 1940 р. зазначалося: «Наші завдання не можуть обмежуватися вигнанням ворожих військ за межі нашої Батьківщини. Щоб позбавити нашу країну і союзні з нами країни від небезпеки поневолення, потрібно переслідувати пораненого німецького звіра по п'ятах і добити його в його власному барлогу. Переслідуючи ворога, ми повинні визволити з німецької неволі наших братів поляків, чехословаків та інші союзні з нами народи Західної Європи, що перебувають під п'ятою гітлерівської Німеччини»⁵.

У світлі міжнародних відносин передовиці армійської преси велику увагу приділяли стосункам СРСР з країнами — союзниками, особливо державам так званої «Великої трійки». Радянські газетярі повідомляли про кожні візити, зустрічі, прийоми радянських, американських та англійських делегацій. На особливе місце у таких повідомленнях заслуговували міжнародні конференції за участю представників цих країн. Кожного дня заголовки періодики 1-го Українського фронту інформували свого читача щодо перебігу Ялтинської конференції 4–11 лютого 1945 р. У кореспонденціях зазначалося, що в районі Чорного моря проходить конференція керівників трьох союзних держав — Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки та Великобританії, метою якої є координація планів завершення розгрому ворога і встановлення основ для тривалого миру. Ці переговори націлені на вироблення спільних планів, що стосуються окупації і контролю над Німеччиною, політичних та економічних проблем визволеної Європи і пропозицій щодо швидкого створення постійної міжнародної організації для збереження миру⁶.

Результатами конференцій стало підписання низки договорів, один з яких був дуже важливим для радянської сторони, а саме, — угоди з репатріації військових і цивільних осіб, тобто переміщених осіб на територіях, захоплених союзниками⁷. Згодом, виконуючи цю угоду, англійці передали радянській стороні не тільки радянських громадян, але й емігрантів, які ніколи не мали радянського громадянства.

Не менша увага приділялася міжнародній конференції Об'єднаних націй у Сан-Франциско 25 квітня — 26 червня 1945 р., де були вироблені устав та базові основи ООН⁸, Валютній та Фінансовій конференції Об'єднаних націй у Бреттон-Вудсі 1–21 липня 1944 р., яка займалася вирішенням проблеми стабільності валют, створення установи Банку для кредитування заходів, пов'язаних із реконструкцією і відновленням постраждалих від військових дій господарств країн — членів Банку⁹ тощо.

Передовиці також широко висвітлювали події про встановлення дипломатичних відносин і підписання угод про дружбу та взаємодопомогу зі

східноєвропейськими країнами, у яких до влади приходили підтримувані Радянським Союзом маріонеткові комуністичні уряди, зокрема з Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Зокрема, декілька номерів фронтової газети 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» досить повно висвітлювали підписання 8 травня 1944 р. у Лондоні «Угоди між урядами Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацької Республіки про відносини між радянським головнокомандувачем і чехословацької адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини», у якій йшлося про розподіл обов'язків керівництва звільнених від ворога чехословацьких земель¹⁰. Також це видання ретельно стежило за відносинами з соціалістичним урядом П. Грози, особливо того, що стосувалося дозволу СРСР на встановлення румунської адміністрації на території Трансильванії¹¹. Швидше за все, дії радянського уряду у цій ситуації мали характер певної компенсації Румунії за Буковину та Північну Бессарабію.

Важливе місце також посідало висвітлення відносин СРСР із союзниками Третього Райху, з тією ж самою Румунією, Болгарією, Фінляндією, Японією, Туреччиною. У них йшлося або про надсилення нот із вимогою скласти зброю та перейти на бік країн антигітлерівської коаліції¹², підписання перемир'я¹³, денонсацію попередніх домовленостей як у випадку із Туреччиною та Японією¹⁴. При цьому в останньому випадку йшлося про односторонній розрив СРСР договору від 1925 р. щодо оренди під нафтову та вугільну концесії північного Сахаліну, а також вилучення японських морських риболовних ділянок на Далекому Сході, зокрема на східному узбережжі Камчатки. Ці дії СРСР призвели до замороженого територіального конфлікту, який не вирішений до сьогоднішнього дня.

Окремо на передовицях подавалися виступи політичних діячів та партійних органів із підсумками військових кампаній, процесу відбудови, які, не відрізняючись історичною точністю, мали за мету підтримати високий моральний стан військовослужбовців.

Так, у повідомленні Радінформбюро «Три роки Вітчизняної війни Радянського Союзу (військові та політичні підсумки)» зазначалося: «Після побоїща, учиненого німцям під Москвою і з часу розгрому під Сталінградом радянські війська розгорнули наступ по всьому фронту, завдали кількох серйозних поразок ворогу на Кавказі, під Орлом і Смоленськом, під Ленінградом і на Донеччині, на Дніпрі та в Криму, в районах Правобережної України, Дністра і на Карельському перешийку, вийшли на державний кордон і вступили на територію Румунії. За три роки війни німецько-фашистські війська в боях на радянсько-німецькому фронті втратили понад 7 млн 800 тис. солдатів і офіцерів убитими і

полоненими, до 70 тис. танків, 60 тис. літаків більше 90 тис. гармат. За цей же час втрати наших військ становили 5 млн 300 тис. чоловік убитими, полоненими і зниклими безвісти, 49 тис. танків, 30 128 літаків, 48 тис. гармат¹⁵.

У доповіді Д. Мануїльського стосовно результатів бойових дій у період із літа 1943 р. до 15 квітня 1944 р. вказувалося, що тільки в боях у березні й на початку квітня 1944 р. німці втратили, за далеко неповними даними, на півдні (без Криму) 500 тис. убитими і полоненими близько 5 тис. танків і самохідних гармат, 10 тис. гармат різних калібрів, 130 тис. автомашин. Головна ставка гітлерівців на можливість розбіжностей у таборі союзників після перетину Червоною армією державного кордону зірвалася після заяви Молотова про те, що радянський уряд не переслідує ніяких територіальних придбань у Румунії і не ставить собі мету зміну суспільного ладу в цій країні, а лише прагне повного розгрому Німеччини, і було зустрінуте громадськістю США і Англії з почуттям глибокого задоволення¹⁶.

Про успіхи у налагодженні мирного життя можна дізнатися зі звіту першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, який зазначав, що на 1 січня 1944 р. у визволених районах України відновили роботу 10612 шкіл з контингентом 1 553 тис. дітей. У школах працює 63400 вчителів. До шкіл визволених областей України завезено: підручників 2530 тисяч, зошитів близько 7 мільйонів, олівців понад 3 мільйони. В областях України організовано 95 дитячих будинків з кількістю дітей у них 8456. На 1 січня поточного року відновили свою роботу по республіці 48 вищих учбових закладів, в яких навчається 14 300 студентів¹⁷.

Досить значною проблемою було те, що така інформація стосовно внутрішньої та зовнішньої політики СРСР досить часто виявлялася складною для сприйняття особовим складом радянських військ. Наприклад, під час приєднання західноукраїнських земель до СРСР в ході «польської кампанії» 1939 р., незважаючи на потужну пропагандистську кампанію, для частини командно-політичного складу РСЧА логіка «визвольного походу» все одно залишалася незрозумілою¹⁸. Однією з причин був порівняно невисокий освітній рівень населення. Так, дослідження науковцями Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» 293 червоноармійських книжок дали змогу встановити, що вищу освіту мали лише 17 осіб, неповну вищу — 15, середню та середню спеціальну — 72, закінчили 7–9 класів середньої школи — 93 особи, 1–6 класів — 79, один малограмотний та двоє неписьменних¹⁹. Як бачимо, лише близько 11% мало хоч якусь вищу освіту. В умовах, коли радянські солдати на власні очі мали змогу побачити реалії європейського життя та з метою запобігання контрпропаганді,

створення інформаційного вакууму, в якому мали перебувати громадяни СРСР за межами батьківщини, набувало особливого значення. Тож керівництво країни увесь тягар відповідальності за донесення та розтлумачення політінформації поклало на плечі військових агітаторів.

Саме для них на шпальтах військової преси з'явилася постійна рубрика «На допомогу агітатору та пропагандисту». У періодиці 1-го Українського фронту постійно з'являлися методичні рекомендації щодо тематики для бесід та політзанять із військовослужбовцями стосовно доповідей радянських політичних діячів, наказів ставки ВГК. Наприклад, щодо наказу Верховного Головнокомандувача від 23 лютого 1945 р., рекомендувалося провести політзаняття з рядовим і сержантським складом з наступної проблематики: наказ товариша Сталіна — бойова програма повного розгрому гітлерівської Німеччини; нові історичні перемоги Червоної армії; чим ближче наша перемога, тим вище повинна бути наша пильність, тим сильніше повинні бути наші удари по ворогу²⁰.

Велика увага приділялася також політінформації щодо країн, на території яких ведуть бойові дії радянські війська. Спеціально для цього політуправління 1-го Українського фронту випустило цілу серію брошур із довідками Л. Опацького «Лігво фашистського звіра», «Сілезія», «Провінція Бранденбург», «Німецька Померанія, а також М. Платонова «Річка Одер»²¹. Такі довідки щодо географії та політичного устрою країн Європи досить часто з'являлися безпосередньо і на шпальтах армійських видань. Так, на сторінках газети «За честь Батьківщини» були розміщені довідки: «Румунія», «Угорщина», «Фінляндія», «Чехословаччина»²². Зі вступом радянських військ на територію Німеччини з'явилися нариси про її землі та райони, зокрема «Бранденбурзька провінція», «Саксонія», «Берлін» тощо²³.

На завершальному етапі війни заради широкого культивування наказу Верховного Головнокомандувача Й. Сталіна про остаточну мету війни, якою вважався розгром ворога на власній території, радянська пропаганда все частіше почала використовувати тему перемог російської армії на німецькою, зокрема Семирічної війни 1756–1763 рр., Льодового побоїща 1242 р., Брусиловського прориву 1916 р.²⁴ Сумнівність історичності таких довідок можна простежити на сторінках періодики 1-го Українського фронту на прикладі нарису «Розгром німців на Україні»: «Трьохсоттисячна німецька армія вторглася на Україну і Білорусію. Німецькі грабіжники йшли на Україну за салом, пшеницею, вугіллям і металом. На боротьбу проти німецьких окупантів піднявся весь український народ. Одним із славних героїв цієї війни проти німців був Микола Щорс. Народний рух все ширше і ширше розгорявся по всій Україні. Спалахнули страйки в містах. Робітники відмовлялися водити поїзди з

майном, награваним німцями. У селах кожен пуд хліба загарбникам доводилося добувати мало не з боєм. На страйки німці відповідали кривавими репресіями. По всій Україні почалися народні повстання. В Тарашанському повіті був створений знаменитий Тарашанський полк, яким командував київський робітник — столяр Василь Боженко. Цей полк увійшов у дивізію Щорса. Під ударами українських повстанців і частин Червоної армії німецькі окупанти змушені були очистити територію України»²⁵. Як бачимо, жодного слова не сказано ні про Брестський мир від 3 березня 1918 р. між Німеччиною та Радянською Росією, ні про вирішальні поразки, яких зазнали кайзерівські війська на західному театрі воєнних дій від країн-союзниць Росії.

Як доповнення у створенні загальної картини визвольної місії радянських військ армійська преса використовувала на своїх шпальтах повідомлення про інтернаціональні зустрічі, збори, мітинги на теренах СРСР та країн Європи. Так, періодика 1-го Українського фронту повідомляла про мітинг у звільненому Кракові у січні 1945 р. у «давньому місті польської культури, де кожне каміння береже сліди історії польського народу»²⁶; мітинг у Москві у лютому 1945 р. на честь визволення Польщі та до 27-ї річниці Червоної армії, організований Союзом польських патріотів у СРСР та Всеслов'янським комітетом, на якому були присутні відомі польські і радянські громадські діячі — вчені, письменники, артисти, офіцери і генерали Червоної армії та Війська Польського, представники громадськості Югославії, Чехословаччини, Болгарії²⁷.

Задля втілення цієї ж мети слугували й розповіді про зустріч радянських воїнів мешканцями визволених населених пунктів європейських країн, що стали постійним компонентом змістового наповнення армійської періодики 1944–1945 рр. Зазвичай, це був стандартний текст, де йшлося про те, що Червону армію зустрічають як довгоочікуваних визволителів з квітами, сльозами на очах та словами безмежної вдячності за свій порятунок від фашистського ярма²⁸. Окремо стояли повідомлення про ставлення до Червоної армії з боку місцевого населення держав-союзниць Третього Райху. Так, із початком бойових дій на території Румунії фронтова газета 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» постійно подавала публікації наступного плану: «Німці та румунські прихвосні залякують населення прифронтових районів Румунії. Під впливом брехливої пропаганди деякі жителі міст і сіл пішли в ліси. Однак при першому ж зіткненні з бійцями Червоної армії румунське населення упевнюється в тому, що гітлерівські провокатори їх підло обдурили. Через день-два біженці повертаються додому і налагоджують нормальне життя. Коли передові радянські частини вступили до міста Стефанешті, його вулиці були безлюдні, а двері і вітрини крамниць та магазинів

замкнені або забиті дошками. Тільки через дві години в місті з'явилися старий і стара з піднятими руками. Вони пройшлися по головній вулиці, боязко озираючись по сторонах, і, бачачи, що їх ніхто не чіпає, знову пішли. Деякий час по тому з лісу, будинків і укриттів висипало багато народу. При зустрічі з радянськими бійцями жителі спочатку переходили на інший бік вулиці і піднімали руки, тримаючи в них білі хустки. Переконавшись, що їм нічого не загрожує, румуни зовсім заспокоїлися. Тепер у місті налагоджується нормальне життя, відкрилися крамниці, магазини, майстерні та перукарні. У селі Берзой, зайнятому нашими військами, всі селяни також повернулися додому, і знайшовши своє господарство і майно у повній цілості, почали зривати зі стін фашистські плакати. У селі Чіорногалу румунський селянин Василе Косовану сказав: «Нам твердили, що росіяни будуть спалювати наші будинки, а нас вбивати. Зараз ми переконалися, що все це німецькі побрехеньки. Солдати Червоної армії культурні люди. Вони ввічливо поводяться з місцевим населенням. У перші години вашого приходу ми були налякані, а тепер полюбили вас всією душею»²⁹.

Особливо важливим для фронтової преси у цей час стало висвітлення бойової співдружності Червоної армії та військових й партизанських частин країн Європи. Тому періодично подавалися довідки про місцевих борців проти нацизму. А низка нарисів «Великий шлях», «Польські зустрічі», «Подвиг мешканців села Свірж», «Благородний подвиг мешканців Івонич-Здруй», «Братерство», розповідала про допомогу місцевого населення воїнам Червоної армії³⁰. Фронтowa газета 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» взагалі ввела постійну рубрику «У боях за визволення Польщі», де розміщувала повідомлення щодо подій на території цієї країни й супроводжувала ремаркою про те, як радісно зустрічає населення Польщі радянських воїнів-визволителів.

Для додаткової моральної підтримки військовослужбовців, які воювали за межами своєї батьківщини, військова періодика започаткувала серії на кшталт «Новини з Батьківщини» та «Відбудова після визволення СРСР». У деяких фронтових газетах із 2 березня 1945 р. з'являється рубрика «Бесіди про рідні місця», де наводилися витяги з бесід бійців про рідний край. Розпочалася ця рубрика статтею «Ось вона — Україна», де під фотографією бійців, які розмовляють, містилася редакційна вставка зі словами: «Позаду — прикордонні стовпи із написом «СРСР». Нема більше німців на рідній землі... Думками про рідну землю, палким бажанням швидше добити ворога, щоб ніколи більше не погрожував Батьківщині, щоб швидше повернутися під кров рідного дому, — ось чим живе зараз наш воїн»³¹. У цьому ракурсі газета «За честь Батьківщини» вела постійну рубрику «По рідній стороні», з якої читачі могли дізнатися, що запущена

Корсунська гідроелектростанція, всі міста України отримали електроенергію, почалися підготовчі роботи до будівництва газопроводу Дашава — Київ; у Західній Україні створюються нові шахти; відновлено роботу на Мелітопольському заводі з виробництва верстатів та одного з найбільших підприємств взуттєвої промисловості України — Київської взуттєвої фабрики № 4, а також створено нові взуттєві фабрики у Харкові, Артемівську, Дніпропетровську, Одесі, 300 тис. колгоспників оселилися в нових будинках; у Львівській області створено близько 2000 вечірніх шкіл, де навчається 18 тис. учнів; у визволених районах України відновлено 500 технікумів промисловості, транспорту та сільського господарства, до Одеси доставлено 750 творів видатних живописців тощо³².

Упродовж усієї війни незмінним залишалися рекомендації Головного політуправління РСЧА редакціям військових газет із номера в номер розмішувати статті, кореспонденції та замітки в рубриках, покликаних створити образ радянського бійця-захисника Вітчизни: «Бути пильним та берегти військову таємницю», «Взаємна допомога під час бою», «Як зіницю ока берегти зброю та бойовий прапор», «Воїн Червоної армії не здається до полону», «Берегти командира та політпрацівника у бою» тощо. Однак, після перетину радянськими військами кордону перед пропагандою постало кардинально нове завдання щодо створення відмінного від попереднього образу радянського військовослужбовця — солдата, який перебуває за межами Батьківщини, тобто високоморального червоноармійця-визволителя пригноблених слов'янських народів та переможця фашизму, який постійно має зберігати максимальну пильність під час перебування на теренах інших країн. У таких публікаціях під гаслом «Пишайся боєць! Ти — воїн передової армії світу!» містилися заклики: «Будь пильним воїн! Займаючи село або місто, ретельно оглянь житлові приміщення, підвали, горища, погребі — там можуть ховатися агенти ворога... Не приймай випадкової їжі, не пий із неперевіраних колодязів. Ворог підступний — вода і їжа часто можуть бути отруйними... Не довіряй незнайомим людям. Не називай номер частини, її розташування, місцезнаходження штабу... Не розмовляй про майбутню операцію»³³; «Будь пильний, воїн! Прийшов великий час. Воїни доблесної Червоної армії увірвалися в саме лігво фашистського звіра... Зараз, перебуваючи на німецькій землі, ми повинні удесятерити свою пильність. Більш, ніж будь-коли необхідна ретельна охорона штабів і військових об'єктів, обов'язкова перевірка кожного, хто викликає найменшу підозру. Ретельний огляд населених пунктів, обстеження всіх горищ, підвалів, сараїв, прочісування лісів спеціальними загонами, огляд колодязів, балок, ярів, зруйнованих дзотів, все це необхідне для знешкодження гітлерівських шпигунів»³⁴.

Для покращення бойової майстерності радянських солдатів на сторінках армійської преси періодично з'являлися нариси про новітню зброю ворога та методи боротьби із нею, зокрема розповіді про безпілотні снаряди ФАУ, фауст-патрони, танкетки тощо³⁵.

З 5 лютого 1945 газета «За честь Батьківщини» започаткувала постійну фоторубрику «Герої наступу», яка відображала географію наступу 1-го Українського фронту. Зокрема на шпальтах видання були розміщені світлини героїв форсування Вісли та Одери В. Загноя, В. Міхаля, Ф. Суркова, М. Погодіна братів Чиркових, А. Васильєва (Сілезія), героїв наступу Г. Гребнікова, А. Бичкова, А. Данілова, І. Земськова, І. Жукова, М. Хорькова, К. Кітова та багатьох інших³⁶. Регулярно з'являлися листи-звіти перед Батьківщиною у тому, як виконується даний нею наказ, як, наприклад, лист снайпера І. Ренського: «Рік зі снайперською гвинтівкою. Я убив 188-го німця»³⁷.

Ці листи-звіти також лягали у площину тієї «науки ненависті», яка увійшла в основу радянської пропаганди під час Громадянської війни, міцно затвердилась у передвоєнний період та отримала розвиток впродовж Другої світової війни. Створення у пресі образу звірячої сутності ворога на першому етапі війни дозволяло прикривати такі злочини сталінського режиму, як великий терор чи анексія земель сусідніх країн у 1939–1940 рр., апологетика наказів Верховного Головнокомандувача № 270 та 227, які передбачали репресивні заходи, включаючи фізичне знищення, стосовно військовослужбовців та їхніх близьких. На завершальному етапі війни ця «наука» виправдовувала злочини на кшталт мародерства, пограбувань, згвалтувань, які чинили радянські війська на території Німеччини, хоча радянське керівництво всіляко декларувало добрі наміри і навіть карало окремих злочинців.

Зі вступом Червоної армії на територію Європи радянська пропаганда у цій площині зазнала кардинальних змін, адже отримала у свої руки новий інструментарій. Під час бойових дій на території СРСР висвітлення звірств гітлерівців полягало переважно у розповідях про знущання та знищення місцевого населення у відносно невеликій кількості. З початком визволення європейських держав пропагандисти скористалися цим наративом. Майже у кожному номері армійських газети містилися повідомлення про злочини і звірства нацистів на захоплених територіях країн Європи³⁸, різноманітні «листи-помсти» за своїх рідних та близьких³⁹. Наприклад, у замітці А. Шарова на сторінках газети «За честь Батьківщини» повідомляється, що такі листи із запитанням «За що ти мстишся, який твій рахунок ворогу?» попросив заповнити кожного бійця батальйону однієї з частин 1-го Українського фронту заступник командира батальйону гвардії старший лейтенант Бажин під час боїв на території Польщі⁴⁰.

Під час перебування за кордоном радянським військам довелося зіткнутися з новими явищами — концентраційні табори та оstarбайтери.

Слід зазначити, що лише на теренах України окупантами було створено понад 200 таборів різного призначення. Хоча у них панували найважчі умови утримання, майже не сумісні з життям, формально концентраційними вони не значилися. Єдиним табором на території України, який приблизно відповідав визначенню «концентраційний», тобто призначений винятково для фізичного знищення людей, можна назвати Яновський на території Львова. Лише на території Польщі радянські війська визволили в'язнів з найбільших концентраційних таборів в історії, таких як Грос-Розен, Майданек та інших. 27 січня 1945 р. війська 60-ї армії 1-го Українського фронту у взаємодії з частинами 4-го Українського фронту увійшли до концентраційного табору Аушвіц-Біркенау, розташованого неподалік від польського міста Освенцим, одного з найбільших таборів смерті, який став символом Голокосту.

1 лютого 1945 р. газета «За честь Батьківщини» розмістила повідомлення Радінформбюро, у якому зазначалося, що на днях радянські війська оволоділи польським містом Освенцим, де німецькі мерзотники після окупації Польщі побудували у цьому районі найбільший концентраційний табір⁴¹. Наступного дня на сторінках видання 1-го Українського фронту з'явилася велика стаття А. Малишка «Освенцим», у якій він писав, що: «У всіх шістнадцяти таборах на 50 км навколо ходять виснажені, хворі люди, смертники крематорію, колишні повішанці, туберкульозники. Фанерні холодні блоки стоять в селах Буда, Біркенау, Райсько, Аушвіці, Бабіце. В Майданеку біля кожного блоку стояла шибениця. В Біркенау вони відразу поставили 10 шибениць і звозили туди людей з усіх таборів. У Майданеку крематорій був «окремим господарством». В Освенцимі 12 печей крематорію працювали день і ніч на очах у всього табору. Людей, привезених з усіх кінців Європи, вели групами по чотири людини прямо до печей. Тут роздягали їх. На одязі ставили номер, а жертву кидали в піч»⁴². Це власне емоційне враження, викладене у художньому стилі, було розраховане, перед усім, на формування у читача звірячого образу ворога, а не на відображення дійсності, адже рясніє багатьма неточностями, зокрема кількістю таборів, шибениць, спалення людей живцем та інше.

Слід зазначити, що кореспонденти армійських видань мали змогу працювати на місці відразу після звільнення таборів радянськими військами. Наприклад, у своїх робочих записах під час підготовки репортажу про концтабір Майданек фронтовий фотокореспондент центральних органів В. Тьомін розповідав: «До Любліна прибула велика група військових журналістів та фотокореспондентів. Поїхали до Майданека — концентра-

ційний табір на околицях міста. Табір — це ціле містечко з дерев'яних бараків. Перше, що кидається у вічі — це печі, а навкруги — обгорілі, обвуглені трупи в'язнів»⁴³.

Так, у військовій періодиці 1-го Українського фронту з'явилася низка статей, нарисів, та світлин про концтабори Аушвіц-Біркенау, Ламсдорф, Равенсбрюк⁴⁴ та інші.

Також майже у кожному номері подавалися розповіді оstarбайтерів, звільнених радянськими військами. Зокрема у періодиці 1-го Українського фронту були розміщені історії І. Юшака, Є. Павленко, Г. Коневець, П. Луценко, М. Коваль, М. Івахненко, В. Кувікіна, Д. Буцика, М. Репія та багатьох інших⁴⁵. Всі історії були схожі одна на одну із певними нюансами, і містили повідомлення про нелюдське ставлення до них із боку німців та вдячність за визволення їх з неволі доблесною Червоною армією, на кшталт нарису А. Малишка «На Одері», у якому йшлося про те, як «везли їх з Києва, Вінниці на Львів та Перемишль через усю Польщу у м. Кельце і Краків потім в Розенберг та Крайцбург, роздягали догола, тут же на станції оглядали як худобу, мацали, заглядали в зуби, розсиляли по господарствах на вибір по сілезьких та одерських містах. Хазяйські діти в нас камінням кидалися. Їсти давали одну шліхту — рідка затірка із водою. В одному казанкові мені та собаці»⁴⁶.

Звичайно, ці нариси, які носили переважно художній характер, в жодній мірі не відображали трагедію людей, які пройшли табори різного призначення, рабство «східного робітництва», адже ставлення до них у повоєнні роки в СРСР було здебільшого негативним. Мільйони людей, а тільки до України повернулося 1,8 млн з 2,4 млн оstarбайтерів⁴⁷, фактично були позбавлені сталінським режимом можливості отримати належну освіту, роботу тощо.

Отже, як бачимо, акценти радянської пропаганди, зокрема на сторінках військової преси під час воєнних кампаній на території Європи у 1944–1945 рр. зазнала деяких змін у порівнянні з попередніми роками. Головним завданням того часу стало доведення до особового складу Червоної армії меседжів радянського уряду про мотиви та завдання радянських військ за межами батьківщини, створення нового образу — «воїна-визволителя Європи», що включало обов'язкове виховання відповідних морально-етичних і професійних якостей військовослужбовців та масштабне конструювання ідеї «інтернаціонального братерства слов'янських народів».

Незмінним порівняно із попереднім періодом війни залишилося виховання ненависті до ворога, але й тут відбулося зміщення наголосів, пов'язане з новими явищами, з яким зіткнулася Червона армія, перебуваючи на території Європи, — концентраційними таборами та оstarбайтерами.

Водночас, змістове наповнення армійської преси мало відверто популістський, подекуди псевдоісторичний, характер, що було покликане створити потрібний керівництву СРСР інформаційний простір, у якому перебував радянський воєнний контингент на європейських землях, задля реалізації своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних завдань.

¹ Жуков С.И. Фронтовая печать в годы Великой Отечественной войны / С.И. Жуков. — М., 1968. — 388 с; Кочкуров А.М. Армейская газета в наступлении / А.М. Кочкуров. — М., 1949. — 200 с; Пазилов С. Воспитание ненависти к врагу / С. Пазилов // Газета в бою [ред. В. Троянker]. — М., 1942. — С. 84–85; Попов Н., Горохов Н. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 / Н. Попов, Н. Горохов. — М., 1981. — 386 с.

² Мігазутдінов А.Ф. Значення фронтової преси у пропаганді серед воїнів бойових традицій в ході визволення України від німецько-фашистських загарбників / А.Ф. Мігазутдінов // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. — К., 2004. — Вип. 8. Част. 2. — С. 153–158; Його ж. Культурно-масова робота серед воїнів-визволителів України (1943–44 роки) / А.Ф. Мігазутдінов / Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка / Від. ред. В.Ф. Колесник. — К., 2009. — Вип. 96. — С. 21–24; Романенко Т.В. Радянська преса в Українській РСР на початку другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 — перша половина 1943) / Т.В. Романенко // Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. — № 1(260). — Частина II. — 2013. — С. 133–143; Сегеда С.П. Створення та розвиток української військової преси (XX — початок XXI століття): монографія / С.П. Сегеда. — Рівне, 2012. — 504 с; Його ж. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни / С.П. Сегеда // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр. — К., 2011. — Вип. 44 (2). — С. 156–162.; Його ж. Українська військова преса XX–XXI століття: історіографія досліджень доби незалежної України / С.П. Сегеда // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 29. — С. 122–128.

³ Заявление Советского Правительства // За честь Родины. — 1944. — 3 апреля. — № 81.

⁴ Мирное решение советско-румынского конфликта по вопросу о Бессарабии и северной части Буковины // За Родину: красноармейская газета Н-ского соединения. — 1940. — 30 июня. — № 7.

⁵ Приказ Верховного Главнокомандующего 1 мая 1944 года № 70 // За честь Родины. — 1944. — 1 мая. — № 106.

⁶ Конференция руководителей трех союзных держав — Советского Союза, Соединенных штатов Америки и Великобритании // За честь Родины. — 1945. — 8 февраля. — № 34.

⁷ Угода між союзними державами в справах військовополонених та цивільних осіб цих держав // За честь Батьківщини. — 1945. — 15 лютого. — № 39.

⁸ К предстоящей конференции Объединенных наций в Сан-Франциско // За честь Родины. — 1945. — 29 марта. — № 76.

⁹ К предстоящей Валютной и Финансовой Конференции Объединенных Наций в Соединенных Штатах Америки // За честь Родины. — 1944. — 22 июня. — № 150.

¹⁰ О Советско-Чехословацком Соглашении на случай вступления советских войск на территорию Чехословакии // За честь Родины. — 1944. — 4 мая — № 107; Подпи-

сание соглашения между правительствами Союза Советских Социалистических Республик и правительством Чехословацкой Республики об отношениях между советским главнокомандующим и чехословацкой администрацией после вступления советских войск на территорию Чехословакии // За честь Родины. — 1944. — 9 мая. — № 111.

¹¹ Відповідь Й.В. Сталіна п. П. Гроза і п. Г. Татареску Голові Ради Міністрів Румунії п. Гроза // За честь Батьківщини — 1945. — 11 березня. — № 59.

¹² Нота радянського уряду Болгарії; До радянсько-фінських стосунків // За честь Батьківщини. — 1944. — 6 вересня. — № 72; Заявление правительств Советского Союза, Великобритании и Соединенных штатов, обращение к сателлитам гитлеровской Германии — Венгрии, Румынии, Болгарии и Финляндии // За честь Родины. — 1944. — 13 мая. — № 115.

¹³ Приложение к «Соглашению между СССР, Великобританией, США и Венгрией о перемирии» // За честь Родины. — 1945. — 26 января. — № 23.

¹⁴ Сообщение Совинформбюро: В наркомотделе СССР // За честь Родины. — 1945. — 21 марта. — № 69; Советско-японские соглашения о ликвидации японских консульств на Северном Сахалине и о пролонгации Рыболовной Конвенции между СССР и Японией с внесенными в Конвенцию коррективами // За честь Родины. — 1944. — 1 апреля. — № 79.

¹⁵ Три года Отечественной войны Советского Союза (военные и политические итоги) // За честь Родины. — 1944. — 22 июня. — № 150.

¹⁶ Мануильский Д.З. Советский народ в боях за окончательную победу / Д.З. Мануильский // За честь Родины. — 1944. — 1 мая. — № 106.

¹⁷ Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України // За честь Батьківщини. — 1944. — 23 березня. — № 68.

¹⁸ Україна: політична історія. XX — початок XXI с. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 672.

¹⁹ Стріхарська Т. Червоноармійські книжки як історичне джерело (за матеріалами фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.») / Т. Стріхарська // Електронний ресурс: Військово-історичний меридіан. — 2014. — № 2(4). — С. 32–44.

²⁰ Тематика политического управления Красной Армии для бесед и политзанятий с рядовым и сержантским составом по приказу ВГК тов.Сталина № 5 от 23 февраля 1945 года // За честь Родины — 1945. — 28 февраля. — № 51.

²¹ В помощь агитатору и пропагандисту // За честь Родины — 1945. — 29 марта. — № 76.

²² Румыния // За честь Родины — 1944. — 3 июня. — № 133; В. Ермилов. Венгрия // За честь Родины — 1944. — 21 мая. — № 122; Финляндия (справка) // За честь Родины — 1944. — 24 июня. — № 151; Чехословакия (справка) // За честь Родины — 1944. — 20 июня. — № 148.

²³ Бранденбургская провинция (справка) // За честь Родины — 1945. — 9 февраля. — № 35; Саксония (справка) // За честь Родины — 1945. — 17 февраля. — № 42; Берлин (справка) // За честь Родины — 1945. — 14 марта. — № 63.

²⁴ Морковин М. Русские в Берлине / М. Морковин // За честь Родины — 1945. — 26 января. — № 23; Брусиловский прорыв; Ледовое побоище // За честь Родины — 1945. — 22 февраля. — № 46.

²⁵ Разгром немцев на Украине // За честь Родины — 1945. — 22 февраля. — № 46.

²⁶ Ермилов В., Френкель И. Митинг в освобожденном Кракове / В. Ермилов, И. Френкель // За честь Родины — 1945. — 26 января. — № 23.

²⁷ Митинг, посвященный освобождению Польши // За честь Родины — 1945. — 27 февраля. — № 50.

²⁸ Будем достойны нашей великой миссии! Дружба воинов-освободителей с населением // За честь Родины. — 1944. — 21 апреля. — № 97.

²⁹ Румынские крестьяне о Красной Армии // За честь Родины. — 1944. — 20 апреля. — № 96; Разоблаченная фашистская лож // За честь Родины. — 1944. — 4 мая. — № 108.

³⁰ Жуков С.И. Фронтовая печать в годы Великой Отечественной войны / С.И. Жуков. — С. 47.

³¹ Кочкуров А.М. Армейская газета в наступлении / А.М. Кочкуров. — М., 1949. — С. 165.

³² Вечерние школы крестьянской молодежи // За честь Родины. — 1945. — 6 февраля. — № 32; В Одессу доставлены 750 полотен выдающихся мастеров живописи // За честь Родины. — 1945. — 21 марта. — № 69; Все города Украины получили электроэнергию // За честь Родины. — 1945. — 4 февраля. — № 30; Вступают в строй предприятия обувной промышленности // За честь Родины. — 1945. — 14 марта. — № 63; Киев получит газ Дашавы // За честь Родины. — 1945. — 6 февраля. — № 32; Новые шахты в Западной Украине // За честь Родины. — 1945. — 30 марта. — № 77; Пушена Корсунская гидроэлектростанция // За честь Родины. — 1945. — 4 февраля. — № 30; 300 тысяч колхозников переселились в новые дома // За честь Родины. — 1945. — 18 марта. — № 67; 500 техникумов в освобожденных районах // За честь Родины. — 1945. — 6 февраля. — № 32;

³³ Кочкуров А.М. Армейская газета в наступлении / А.М. Кочкуров. — М., 1949. — С. 173.

³⁴ Будь бдителен, воин! // За честь Родины. — 1945. — 31 января. — № 27; Организованность, дисциплина, порядок // За честь Родины. — 1945. — 1 февраля. — № 28.

³⁵ Борзунов С. Немецкие танкетки-торпеды / С. Борзунов // За честь Родины. — 1944. — 6 июня. — № 135; Гунин В. Фаустпатроны и борьба с ними / В. Гунин // За честь Родины. — 1945. — 18 февраля. — № 43; Знищення німецьких «літаків-снарядів» у повітрі; Офіційне англійське повідомлення про німецький «літак-снаряд» // За честь Батьківщини. — 1944. — 21 червня. — № 106; «Секретное оружие» Гитлеровцев. Про самолеты-снаряды // За честь Родины. — 1944. — 25 июня. — № 152.

³⁶ Герои Наступления // За честь Родины. — 1945. — 5, 8, 21, 22, 26 февраля, 12, 14, 17 марта. — № 31, 33, 45, 46, 49, 61, 63, 66; Герої наступу // За честь Батьківщини — 1945. — 26 лютого. — № 48.

³⁷ Ренсков И. Год со снайперской винтовкой / И. Ренсков // За честь Родины. — 1944. — 24 июня. — № 151.

³⁸ Пазилев С. Воспитание ненависти к врагу / С. Пазилев. — С. 84–85.

³⁹ Брыскин М. Истреблю еще сотни мерзавцев / М. Брыскин // За честь Родины. — 1944. — 24 июня. — № 151; Корабельщиков А. Месть немцам стала законом моей жизни / А. Корабельщиков // За честь Родины. — 1944. — 21 июня. — № 149; Мартынюк Г. Я мщу за мать и сестру / Г. Мартынюк // За честь Родины. — 1944. — 30 июня. — № 156; Ненависть жжет мое сердце // За честь Родины. — 1944. — 16 июня. — № 144; Новиков Д. Ненависть привела меня сюда / Д. Новиков // За честь Родины. — 1944. — 3 июня. — № 133; Пантелеев А. Ненависть привела меня сюда! / А. Пантелеев // За честь Родины. — 1945. — 1 февраля. — № 28.

⁴⁰ Шаров А. Расплата / А. Шаров // За честь Родины. — 1945. — 1 февраля. — № 28.

⁴¹ Сообщение Совинформбюро // За честь Родины. — 1945. — 1 февраля. — № 28.

⁴² Малышко А. Освенцим / А. Малышко // За честь Родины. — 1945. — 2 февраля. — № 29.

⁴³ Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». — Книга надходження-237243. — Документ-47766.

⁴⁴ В Равенбрике, под Берлином, гитлеровцы сжигают советских людей // За честь Родины. — 1945. — 7 февраля. — № 33; *Дорошенко П.* Німецький конвеєр смерті в Освенцимі / П. Дорошенко // За честь Батьківщини. — 1945. — 15 лютого. — № 39; *Игнатович О.* В Освенцимском лагере немецкие врачи проводили зверские опыты над людьми / О. Игнатович // За честь Родины. — 1945. — 16 марта. — № 65; *Стариков В., Ермилов В.* Лагерь смерти в Ламсдорфе / В. Стариков, В. Ермилов // За честь Родины. — 1945. — 31 марта. — № 78; *Шаров А.* Немецкая фабрика смерти — Освенцим / А. Шаров // За честь Родины. — 1945. — 28 февраля. — № 51.

⁴⁵ Даниил Филиппович Буцик бывший рабочий завода «Азовсталь» в Мариуполе // За честь Родины. — 1945. — 2 февраля. — № 29; Звір'яче поводження німців з радянськими громадянами, вигнаними на німецьку каторгу // За честь Батьківщини. — 1944. — 30 червня. — № 113; На немецкой каторге // За честь Родины. — 1944. — 21 июня — № 149; Письмо винницких оstarбайтеров Анны Коневец, Парасковии Луценко, Марии Коваль «Спасибо дорогие друзья!» // За честь Родины. — 1945. — 26 января. — № 23; *Тихомиров М., Ходаков В.* В районе Бреслау / М. Тихомиров, В. Ходаков // За честь Родины. — 1945. — 29 января. — № 26. *Тихомиров М., Ходаков В.* Наши воины освободили от фашистской неволи тысячи советских людей / М. Тихомиров, В. Ходаков // За честь Родины. — 1945. — 26 января. — № 23.

⁴⁶ *Малышко А.* «На Оudere» / А. Малышко // За честь Родины. — 1945. — 28 января. — № 25.

⁴⁷ Політична історія України XX ст. у 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. — К., 2002–2003 — С. 356.

В статье на основе материалов газеты 1-го Украинского фронта «За честь Родины» раскрывается эволюция доминирующих акцентов и содержательного наполнения советской военной прессы, вызванных переносом военных действий советской армии на территорию Европы.

Ключевые слова: военная пресса, Европа, международные отношения, пропаганда, 1-й Украинский фронт.

In the article on the basis of materials of newspaper of 1th Ukrainian front «For honour of Motherland» the evolution of dominant accents and semantic filling of the soviet military press, military operations of soviet army caused transference, opens up on territory of Europe.

Keywords: The military press, Europe, international relationship, propaganda, 1th Ukrainian front.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

УДК 752.945 Трептов парк «09.05»

Андрій Макаренко
(Берлін)

9 ТРАВНЯ НА МЕМОРІАЛІ У ТРЕПТОВ ПАРКУ: УЯВЛЕННЯ ТА СЕНСИ

У статті представлені результати опитування відвідувачів радянського меморіалу у Трептов парку (Берлін) 9 травня 2015 року. Автор намагався визначити соціальний профіль відвідувачів парку під час щорічних святкових церемоній та рівень символічного і просторового сприйняття меморіалу.

Ключові слова: День перемоги, Друга світова війна, опитування громадської думки, історична пам'ять, місце пам'яті.

Основою даної статті стало міні-опитування, яке автор проводив 9-го травня 2015 р., у день 70-ї річниці дня перемоги над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні в радянському меморіалі у Трептов парку (Берлін). Метою опитування було визначити рівень соціальної при звичаєності меморіалу у повсякденних практиках мешканців/-ок міста Берліну та його символічного й просторового сприйняття відвідувачами/-ками. Опитування складалося з п'яти коротких запитань:

Скільки Вам років?

В якому місті Ви проживаєте?

Як часто ви буваєте на цьому місці?

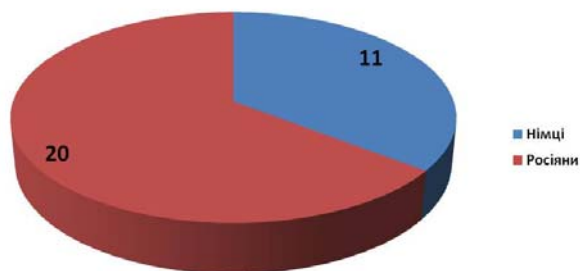
Що це за місце?

Яке значення має це місце?

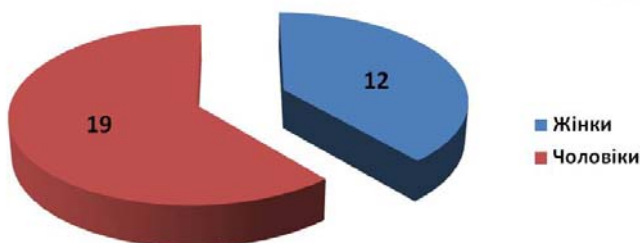
Одразу слід зазначити, що опитування не було репрезентативним. Автору вдалося опитати всього 31 респондента/-ку. Якщо зіставити це число з загальною кількістю присутніх, яких за різними оцінками у той день було від 12 тис. (за даними поліції Берліну) до 15 тис. (за даними російських ЗМІ), то результати дослідження, звісно, не можуть претендувати на певну об'єктивність та вичерпність. Проте поєднавши їх з власними спостереженнями і емоційною атмосферністю місця у той день,

дозволимо собі використати їх для умовного підтвердження деяких тез стосовно меморіалу і свята.

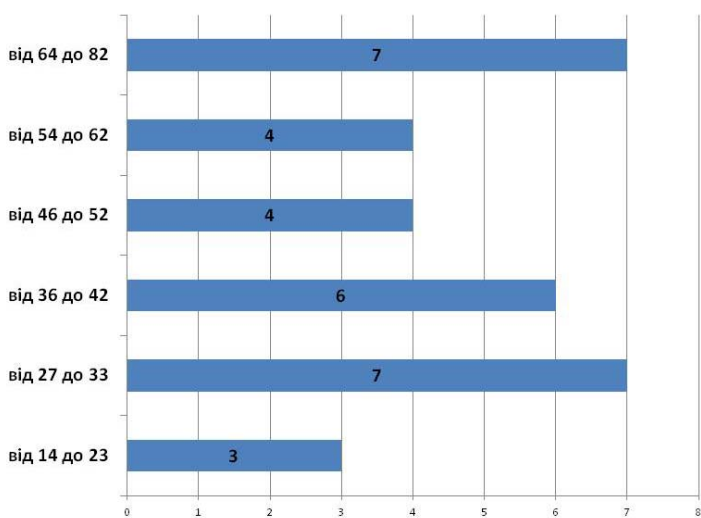
Не дивлячись на невелику кількість респондентів, автор намагався збалансувати їх за національними, віковими та гендерними критеріями (мал. 1, 2, 3).

Мал. 1: Національність

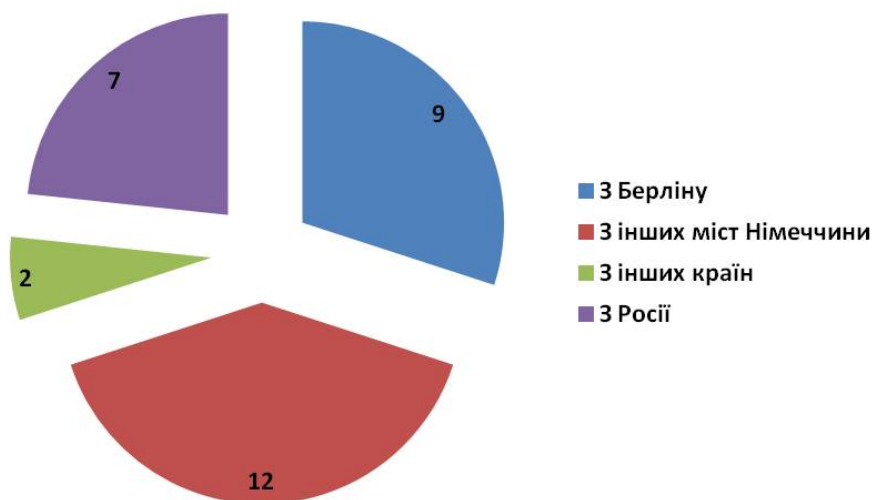
Мал. 2: Стать

Мал. 3: Вік

Хоча перша діаграма і демонструє, що німці складали майже третину від загальної кількості опитуваних, вона не відображає реальне національне співвідношення присутніх. Німецькомовних відвідувачів було дійсно багато, але за власним спостереженням їх кількість могла приблизно коливатися в межах 300–400 осіб.

Вікові показники теж потребують певної поправки. Суто візуально більшість присутніх можна було визначити у віковому діапазоні від 25 до 50 років. Велика кількість літніх людей, які відображені у діаграмі, обумовлена опитуваними німцями. Саме серед німців, як нам здалося, було більше людей від 50. Це в свою чергу світить про велику кількість НДР-носталгиків та людей, що пережили особистий досвід війни (переважно у дитинстві).

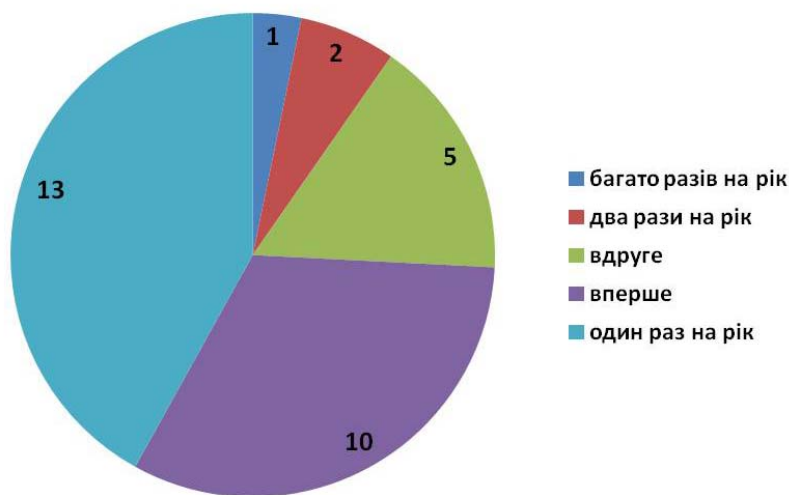

Мал. 4: Місце проживання

Дані по місцю проживання опитаних (мал. 4) розподілилися таким чином, що лише одна третина з них проживає у Берліні, причому навіть серед німців результат був приблизно такий самий. Не дивлячись на те, що Трептов парк в теплі травневі дні притягує велику кількість мешканців і мешканок з довколишніх районів Берліну, його домінантна споруда — меморіальний комплекс — слабо використовується місцевими у рекреаційних цілях. Цікаво, що меморіал і пам'ятник воїну-визволителю від самого початку планувався як позакордонний і позачасовий об'єкт. Його майже іконографічне зображення було повністю інтегроване у систему канонізованого уявлення про другу світову війну в Радянському

союзи і без його фізичної локації — міста Берліна. Характерно, що двоє респонденток додатково підкреслили під час розмови, що пам'ятник знайомий їм з дитинства саме як зображення, яке раніше можна було часто зустріти на поштових картках та шкільних підручниках. Але навіть після 25 років свого існування в об'єднаному Берліні, цей великий комплекс повністю не став частиною берлінського локального публічного простору.

Майже 2/3 опитаних (мал. 5) відповіли, що відвідують меморіал один раз на рік (на офіційне святкування дня перемоги) або знаходяться тут вперше. Це знову ж таки свідчить про те, що місце, яке первісно призначалося для інсценуації масового комеморативного ритуалу, не знаходить свого нового призначення у індивідуальній практиці повсякдення берлінців та берлінок. Серед 31 опитаних знайшлася лише одна людина, яка регулярно відвідує меморіал.

Мал. 5: Частота відвідування

З точки зору просторової визначеності меморіалу (мал. 6), якихось несподіваних результатів ми не отримали. В принципі, всі визначення місця співпадають з першочерговим задумом колективу авторів комплексу — це і місце трауру, і місце радості, і цвинтар, і пам'ятник. Цікаво, що дві рівновеликі групи респондентів віддали перевагу двом варіантам визначення цього місця: пам'ятник загиблому воїну-визволителю, який (дослівно) «спас немецкую девочку» і меморіал загиблим радянським солдатам. Двоє з опитаних взагалі утрималися від конкретного визначення місця, а одна респондентка була впевнена, що саме на цьому місці

відбувалися запеклі бої за Берлін і саме тут вона може дізнатися про історію своєї батьківщини.

Мал. 6: Визначення місця

Мал. 7: Значення місця

Остання і найбільш емоційно «заряджена» частина стосувалася сенсу і значення місця (мал. 7). Найчисельніша група з опитаних (5 осіб) вказала, що це місце є уособленням великої перемоги та російської

національної ідентичності. Особливо для етнічних росіян, які вже тривалий час живуть у ФРН і приїжджають сюди з різних куточків Німеччини, перебування на цьому місці буквально означає відчувати себе росіянином. Таке стрімке поглинання російським націоналістичним дискурсом на перший погляд анонімного і безвідносного до жодного національного чи етнічного мотиву скульптурного комплексу здалась нам доволі незвичним, проте цілком зрозумілим. Адже це не єдиний випадок адаптації системи радянських символів державною ідеологією сучасної путінської Росії.

Чотири респонденти повідомили, що це місце має для них майже сакральне значення як святиня, храм чи реліквія, що, в принципі, теж можна пояснити першочерговим задумом авторів комплексу, які використовували у просторовому оформленні меморіалу в тому числі і псевдорелігійні мотиви: скіфські кургани, єгипетські саркофаги, мозаїчні оздоблення інтер'єрів православних храмів, мавзолей тощо.

Ще дві невеликі групи, загальною кількістю 7 осіб, пов'язують це місце з пам'яттю про своїх близьких, які брали участь у війні або особистими спогадами дитинства (переважно німці).

І ще одна цікава група, яка тлумачить меморіал в контексті сучасних політичних подій, бачить в ньому символ німецько-російської дружби та солідарності з російською політикою щодо війни на сході України.

Характерно, що часто респонденти взагалі не проводили смислової різниці між перемогою як історичним фактом, святом дня перемоги як ритуалом її вшанування і самим місцем, де ця перемога була здобута. Власне, меморіальний комплекс є для них матеріальною маніфестацією цієї трійці смислів.

В статье представлены результаты опроса посетителей советского мемориала в Трептов парке (Берлин) 9 мая 2015 года. Автор пытался определить социальный профиль посетителей парка во время ежегодных праздничных церемоний и уровень символического и пространственного восприятия мемориала.

Ключевые слова: День победы, Вторая мировая война, опросы общественного мнения, историческая память, место памяти.

In this Article presents the results of the poll visitors of the Soviet memorial in Treptow Park (Berlin) at May 9, 2015. Author is trying to define the social profile of visitors to the park during the annual festive ceremonies and the level of spatial perception and the symbolic of the memorial.

Keywords: Victory Day, World War II, polls, historical memory, location memory.

Олександр Маєвський
(Київ)

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛАКАТ І КАРИКАТУРА НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДИСКУРС

У статті аналізується широкий пласт креолізованого матеріалу, який виходив на сторінках західноєвропейської та американської періодики напередодні та в роки Другої світової війни. Визначені основні ідеологічні та пропагандистські маркери у формуванні інформаційного простору художніми засобами карикатури і плаката.

Ключові слова: карикатура, плакат, зображення, реципієнт, періодика, газети, агітація, пропаганда, мобілізація, інформаційний простір, ідеологічна боротьба

Плакатна і карикатурна продукція на початку ХХ ст. відповідали усім загальним і спеціальним функціям журналістики, що дало поштовх до активного використання графічних зображень як найбільш вдалого інструменту з метою формування нового інформаційного простору. Головними ідеологічними функціями політичного плакату стала пропаганда і активна інформаційна підтримка певної моделі державного устрою та мобілізації широких суспільних верств на реалізації відповідних політичних проектів.

Таким чином, напередодні Другої світової війни масове використання графічної продукції в ідеологічному протистоянні сприяло поширенню й утвердженню певних цінностей, формування історичної свідомості та нової моделі світосприйняття, а також поширенню інформації, що активно формувала позицію реципієнта, надаючи йому приклади для наслідування або ж спонукала до необхідних дій чи навпаки бездіяльності.

Західні художники-карикатуристи активно реагували на міжнародні політичні події, створюючи за допомогою зображень необхідний візуальний ряд для ліпшого розуміння подій і явищ, які відбувалися в Європі. Поява критичних і самокритичних графічних робіт, які друкувалися в американській і європейській пресі, свідчить про подвійне ставлення до проблем, в яких опинилися держави-«рewanшисти». Більше того, з'явилися карикатури, автори яких симпатизували Німеччині. Карикатура Вільяма Дайсона «Мир і майбутнє гарматне м'ясо» (мал. 1), опублікована

в британській газеті «Daily Herald» від 13 травня 1919 р., стала пророчим зображенням, яке мало дуже велику популярність серед видавців. Карикатура тиражувалася безліч разів у різних періодичних виданнях і зображувала чотирьох чоловіків, які, виходячи з приміщення, звернули увагу на маленького оголеного хлопчика, що плакав, відвернувшись обличчям до стіни і ховаючись за колоною. Зображені постаті чоловіків мали портретну схожість з Девідом Ллойд Джоржем, Вітторіо Орландом, Вудро Вільсоном і Жоржем Клемансо. Колона на передньому плані давала змогу реципієнту зробити висновок, що події відбувалися на порозі Версальського палацу, де було підписано мирний договір. Жоржа Клемансо автор зобразив на передньому плані і завдяки вдалому художньому прийому виокремив його серед інших постатей, зобразивши в білому костюмі, в той час, як інші постаті — у чорному вбранні. Це виокремлювало Клемансо з композиції зображення і створювало враження лідируючого персонажу. Хлопчик, який плакав, символізував Німеччину, змушену підписати мирний договір. Автор умістив біля ніг хлопця цей документ задля того, аби показати, що Німеччина не згодна з умовами договору, оскільки вони виявилися суворими і неприйнятними для німців. Алегоричне зображення Німеччини в образі оголеної постаті дало змогу карикатуристу показати глядачам втрати німців після Версаля. Невинність і беззахисність плачущої дитини провокували симпатію до Німеччини. Також автор емоційно підсилив зображення за допомогою підтекстовки, що, за задумом Вільяма Дайсона, належала Клемансо, який через плече кинув: «Цікаво! Я, здається, чую дитячий плач!». Ця підтекстовка мала формувати в глядацькій аудиторії уявлення про Клемансо, як про черству і безжальну людину, яка не помічає і не переймається становищем, приниженого суперника. Автор влучно обрав для текстуального супроводу не ім'я прем'єр-міністра Франції, а його прізвище «Тигр», яке мало підкреслювати жорстоку і різку позицію щодо Німеччини на Паризькій мирній конференції. Сама назва карикатури відповідала ідеї автора, яку він намагався донести: Версальський договір заради миру від самого початку формував підґрунтя для війни і перетворення людей на «гарматне м'ясо». Цим зображенням автор показав свою позицію і бачення подальшого перебігу подій, які справдилися, і той факт, що мир після Версаля лише розпалював у німців реваншистські настрої, які в кінцевому результаті призвели до розв'язання війни.

Проблеми, з якими зіткнулася Німеччина, постійно висвітлювалися в періодичних виданнях. Зміни в ідеологічному наповненні масової свідомості німців, знаходили своє відображення в графічній продукції. Тому формування і діяльність НСДАП, а також постаті Адольфа Гітлера не залишилися без уваги карикатуристів. 19 жовтня 1930 р. на сторінках

американської газети «St. Louis Post-Dispatch» з'являється карикатура (мал. 2) Даніеля Роберта Фіцпатріка з зображенням людини, яка вилазить із гігантського сувою з написом «Версальський договір». Центральний персонаж має характерні вуса, які легко асоціюються з особистістю Адольфа Гітлера. Оскільки автор не використовує ніяких інших фізіономічних ознак, за якими можна було б ідентифікувати цю постать, ще одним прямим натяком є кайзерівський шолом з написом «Гітлерівська партія». Зображення Гітлера ототожнюється з Німеччиною в цілому. Гігантський сувій, який значно більший за саму постать, дає змогу зробити висновок, що гіперболізоване зображення договору є основною перешкодою для Німеччини і постать, яка наполовину вилізла з договору та уособлює Гітлера і його партію, є нічим іншим, як натяком на те, що він виведе країну з пут Версальського договору. Більше того динаміка малюнка свідчила, що договір не стримує Німеччину від реваншизму, а навпаки, є каталізатором для виникнення нацистської партії і мотивує населення до радикалізму і сприйняття нової системи світового устрою.

Однак фігура Адольфа Гітлера не сприймалася всерйоз, а його амбіції не бралися до уваги західними лідерами. Про це свідчила карикатура Кейта Темпла в американській газеті «The Times-Picayune» від 4 лютого 1933 р. «Тільки у випадку, якщо він занадто швидко рухатиметься гусячим кроком» (мал. 3). У ній повторювалося наївне, але широко розповсюджене на Заході переконання, що консервативні лідери німецьких політичних і промислових кіл будуть стримувати радикалізм Гітлера. Автор зобразив фюрера в образі підлітка, крокуючого зі стягом, на якому зображена свастика, і дерев'яним мечем з написом «нацистська теорія», а до ноги у нього прив'язана величезна гиля з написом «nice safe conservative checks». Проводжає юного Адольфа усміхнена фрау, притримуючи ланцюг від гири, аби той не спіткнувся. Задля глибшого розуміння зображення автор зробив підпис на вбранні жінки «Німеччина». Це несерйозне ставлення до радикалізму і поступової зміни німецької ідеології обернулося великою трагедією для самих німців та всього людства.

Зростання міжнародної напруги зумовило проведення Женевської конференції 1932–1935 рр. зі скорочення й обмеження озброєння, яку ініціювала Рада Ліги Націй. Ця подія набула широкого висвітлення у ЗМІ. Після того, як на конференції були озвучені основні пункти «плану Макдональда», в основі якого було збільшення збройних сил Німеччини вдвічі і заяви голови німецької делегації Рудольфа Надольного, що при визначенні чисельності німецьких збройних сил не повинні братися в розрахунок «напіввійськові формування», тобто штурмові та охоронні загони, чисельність яких на той момент становила кілька сот тисяч осіб¹, на сторінках британської газети «Daily Express» 10 травня 1933р.

з'явилася карикатура Сідні «Джорджа» Штруба «Кін-Конг» (мал. 4). Автор був одним із перших художників-карикатуристів, хто використав найпопулярніший персонаж масової культури ХХст. — доісторичну гігантську горилу — для того, аби наголосити, в якій складній ситуації опинилася європейська спільнота і увесь світ після Женевської конференції. В образі доісторичного чудовиська автор показав Німеччину: це підтверджується тим, що на голові горили — кайзерівський шолом (до приходу нацистів це був найусталеніший символ для зображення Веймарської Республіки). Прикута горилла змогла обірвати ланцюга, який стримував її праву кінцівку, в результаті чого перелякані люди з жахом кинулися врозтіч. Автор вдався до прийому деталізації, створивши фонове зображення сцени, на якій розміщувалася прикована тварина з написом на грудях «озброєння». У реципієнта формувалася уява, ніби він сидів у залі і спостерігав за сценою, на якій починається хаос. Серед людей на сцені можна побачити єдину жінку, яка, зігнувшись від страху, спостерігала за розлюченою горилою з оголеними іклами і вільною правицею. На подолі сукні у цієї жінки дрібними літерами містився напис «мир». Біля постаменту з розлюченою твариною розміщена табличка з написом «Професор Женева представляє Кінг-Конга — найбільшого монстра в неволі» Те, що горилла розірвала ланцюга, який стримував її праву кінцівку, застерігало, що після Женевської конференції вона може зовсім звільнитися від пут. Цій темі згодом карикатуристи присвятили велику кількість своїх творів.

Найбільшим карикатурним критиком утвердження нацизму в Німеччині, фашизму в Італії та західноєвропейської політики умиротворення і невтручання став новозеландський художник-карикатурист Девід Лоу. Його твори, що публікувалися у багатьох європейських виданнях, часто гостро критикували лідерів європейських країн. Однією з найпопулярніших стала карикатура «Крокуючи камінням слави» (мал. 5) опублікована 8 червня 1936 р. на сторінках британської газети «Evening Standard». Автор зобразив задоволеного і грайливого Гітлера, який з саркастичною посмішкою крокував угору по спинах лідерів західних демократій, на спинах яких читалися написи: «переозброєння», «Рейнланд-фортифікації», «Данциг», що нагадувало про порушення всіх домовленостей, повну нівеляцію Версальського договору і неспроможність лідерів демократичних країн зупинити Гітлера, який по їх же спинах рухався до владного Олімпу. Д. Лоу іронічно змалював лідерів західної демократії згорбленими і поступливими, які самі дозволили тоталітаризму йти по своїх спинах, і на верхівці п'єдесталу зробив напис «Бос Всесвіту».

Художники, які створювали шедеври пропаганди, часто черпали натхнення у художній літературі, епосі, народних піснях, графічних

творах, намагаючись під новим кутом екстраполювати події чи образи, які були б зрозумілими і легко сприймалися населенням. Але особливо невичерпним джерелом для карикатуристів напередодні війни стала Біблія. Саме біблійні сюжети посіли один з провідних напрямів для створення художніх робіт карикатуристів, які переносили їх на сучасні події і вдало використовували образи і символи для артикуляції необхідної інформації. Яскравим прикладом такого роду творів є карикатура Девіда Лоу, опублікована на сторінках «Evening Standard» 20 квітня 1938 р. «... Він взяв води і вмив руки ...» (мал. 6). Карикатура стала наслідком подій 1938 р., коли Великобританія офіційно визнала італійські завоювання в Абіссинії (Ефіопії) як законні. Італія, у свою чергу, погодилася вивести італійські війська з Іспанії наприкінці громадянської війни. В карикатурній формі зображено Беніто Муссоліні, зодягненого у вбрання римського легіонера, який гордо закрив очі, підняв голову до неба, притримуючи руками тогу. В цей час чоловік біля його ніг омиває руки в Середземному морі, а неподалік на землі лежать два шматки паперу з написами «Абіссинія» й «Іспанія». Це була своєрідна ілюстрація того, як Великобританія зняла страх перед військовим об'єднанням між Франко і Муссоліні і може розслабитися, забувши про своїх середземноморських противників. Саме тому Лоу для назви своєї роботи взяв цитату з Євангелія від Матвія 27:24 «І, як побачив Пилат, що нічого не вдіє, а неспокій ще більший стається, набрав він води, та й перед народом умив свої руки й сказав: Я невинний у крові Його! Самі ви побачите...»².

Із критикою нацизму, який розцвів у Європі, виступила і американська преса. У тамтешніх періодичних виданнях з'явилося багато критичних і застережливих карикатур, які висміювали нацизм і фашизм. Так, напередодні проведення XI літніх олімпійських ігор на сторінках газети «The Philadelphia Record» від 7 грудня 1935 р. була опублікована карикатура Джері Дойла «Сучасний Меркурій» (мал. 7) На її передньому плані постав Адольф Гітлер зі смолоскипом в руці і написом «нетерпимість і дискримінація», а в лівій руці він тримав свастику з написом «нацизм». На фоні зображено тінь Меркурія і напис «Олімпійські ідеали спортивної та міжнародної доброї волі». Все частіше з'являлися художні образи «чорного» типу, які застерігали, що над Європою нависла смертельна загроза.

27 вересня 1937р. на сторінках «Daily Express», було надруковано карикатуру Сідні «Джорджа» Штруба «Головоломка» (мал. 8), яка відобразила події в Берліні і приєднання до Антиконтинентального пакту Італії. Автор вдало об'єднав в образі дзиги символи італійського фашизму — фасції і нацизму — свастику, яка починає розкручуватися з неймовірною швидкістю на фоні земної кулі, а в цей момент за подіями, не втру-

чаючись, безмовно спостерігають лідери Франції, Британії, США, СРСР. Назва карикатури натякала: лідери ніяк не збагнуть, що власне відбувається на їхніх очах.

Нездатність контролювати Гітлера призвела до того, що 1938 р. відбулася анексія Австрії Німеччиною. Незважаючи на брутальне порушення Версальського та Сен-Жерменського договорів, Британія та Франція майже ніяк не відреагували на ліквідацію Австрійської Республіки. Загалом міжнародна реакція на цю подію коливалася від нейтральної до позитивної і лише Радянський Союз у ноті до західних держав та Мексики, у посланні до Ліги Націй, висловили протест проти очевидного акту анексії³.

Особливістю карикатурного жанру стало те, що в цей період Німеччина все частіше зображувалася в образі злого і голодного вовка. Після того, як німецькі війська увійшли до Австрії, на сторінках «News Chronicle» з'явилася карикатура (мал. 9), присвячена становищу, в якому опинилася Чехословаччина. Карикатура виконана в топографічному стилі, автор зобразив чорного вовка, в пащу якого після приєднання Австрії потрапляє Чехословаччина. Відразу після анексії Судет з'явилася карикатура аналогічного змісту (мал. 10). На ній в образі Райху було зображено Гітлера, який поглинає безвільну і перелякану Чехословаччину в образі її президента Едварда Бенеша.

У країнах Західної Європи політичний плакат антимілітаристського, антифашистського спрямування з'являється у 1932–1938 рр. У другій половині 1930-х років з антифашистськими плакатами виступили французькі художники Ж. Карлю і А. Віньо, Ж. Бассе і Р. Каброль, Х. Міро і П. Колєн, Ж. Пікар ле Ду і М. Лінгер. У Франції активно практикувалося перевидання плакатів антифашистського змісту іноземних плакатистів, зокрема бельгійських і радянських. Особливо популярними у Франції стали твори німецького плакатиста і декоратора Джона Хартфілда. Після окупації Франції військами Німеччини та Італії випуск плакатів переходить на підпільне становище і гранично обмежується, у цей час на перше місце виходить агітаційна листівка. Французький плакат став виходити в інших країнах: в Англії — Е. Кема, Р. Лува, у США — Ж. Карлю, Канаді — Майо, Алжирі — Берліо⁴. Серед представників французьких плакатистів виокремлюється Рауль Каброль, який створив унікальний плакат «Проти цього! Проголосувати за комуністів!» (мал. 11). У мультиплікаційному стилі автору вдалося висміяти Гітлера як головного ворога демократії і ніж в зубах, який у міжвоєнний період став символом антибільшовизму в національній свідомості французів. Даючи у своєму творі натяк на альтернативу: Гітлер чи Сталін, «національний» чи «комуніст» і варварство народного фронту, Каброль інтерпретував

образ із плакату своїх попередників, Адрієна Бар'єра і Х. Петі — які критикували більшовизм й зображували Сталіна в подібній манері. Каброль запозичив візуальний каркас для створення власного образу Гітлера, висловивши таким чином своє презирливе ставлення і до комунізму, і до націонал-соціалізму. Зобразивши ніж у зубах фюрера, Каброль прикрасив руків'я символами: черепом на фоні хреста з перехрещеними мечами — символом воєнізованої націоналістичної організації Франції — «Вогняні Хрести», крилатим шоломом і мечем молодих патріотів у центрі і лілію французького руху. Клеймо виробника ножа, зображене на лезі, відволікало увагу від крові на його кінчику, при цьому викриваючи змову великих німецьких роботодавців, які підтримували націонал-соціалізм. Одіозне зображення Гітлера більше схоже на пародію, оскільки його змальовані в образі імперського орла, вуха і ніс диктатора червоні і спотворювали риси обличчя, зачіска значно перебільшена, а зіниці мали форму свастики. Збірний образ створював враження, нібито, лідер нацистської Німеччини схожий на мультиплікаційного героя.

Особливістю французької карикатури міжвоєнного періоду стала швидка зміна стилів, динамічна художня еволюція. Поступово все більшого значення набувала фотографія, яка вважалася об'єктивнішою, ніж живопис. Відповідно, карикатура стає все гострішою, що зближувало її з журналістикою. Саме в цей час народжується так звана редакційна карикатура, що розміщувалася поруч з редакційною статтею. Найчастіше це — швидкий малюнок олівцем, з лаконічним написом, що відбиває в узагальненому вигляді точку зору самого видання⁵.

У США особливо популярним антифашистським малюнком був плакат Мітчела Лоеба «Борись з нацизмом і фашизмом!» (мал. 12), виданий єврейською організацією International Ladies Garment Workers Union (ILGWU). Плакат художніми засобами передавав боротьбу робітника, який замахнувся молотом, на двох зміїв — «гітлеризм» і «фашизм», — таким чином чітко окреслюючи головну небезпеку, що йшла від Німеччини та Італії, і конкретно розмежовуючи дві ідеологічні течії, на відміну від радянського збірного образу «фашизм», який використовували для зображення німецького та італійського радикальних рухів. Задля підсилення почуття небезпеки від двох гадів автор зобразив кістки — символ смерті, яким віяло від тоталітарної расистської ідеології. Але напротивагу небезпеці на фоні плакату також змальований схід сонця, внаслідок чого морок відступав. Кольорове рішення підібране таким чином, що сонце, оголений торс робітника і молота виконані в одній кольоровій гамі, яка дає можливість зробити висновок, що постать робітника є символом світла і перемоги. Плакат був надрукований у 1939 р.

Безпосередня загроза німецького націонал-соціалізму, яка переросла у відкриту військову агресію, відбилася в карикатурі Сідні «Джорджа» Штруба «Джагернаут» (мал. 13), надруковано на сторінках «Daily Express» 2 вересня 1939 р. Автор не даремно звернувся до терміну «джагернаут» для назви своєї карикатури, адже він, використовував для опису появи сліпої, непохитної сили або для вказівки на когось, хто нестримно йшов напролом, не звертаючи уваги на будь-які перешкоди. Автор зобразив Гітлера на «диявольській» машині, у якої замість колес — свастика, а попереду вмонтовано залізний кулак. Машина рухається в бік прірви, на краю якої встановлені таблички з написами: «попередження Чемберлена», «попередження Даладье», «апеляції Королеви Нідерландів», «прохання Папи», «апеляції Рузвельта», «заява короля Леопольда».

Окрім критики нацизму і фашизму з боку опонентів Німеччини плакатна графіка представлена і власне німецькими графічними творами. Найбільш популярними є роботи Хельмута Харцфельда (більш відомого під ім'ям Джона Хартфілда), який створив пролетарський антифашистський, антиімперіалістичний фотомонтажний плакат.

Хартфілд завжди вдало поєднував фото з влучними підтекстовками, оскільки вважав, що колаж обов'язково повинен складатися з фотографій з підписами, оскільки текстове послання і фотографічне зображення взаємодіють і між собою, і з іншими елементами композиції. Фотомонтажі Хартфілда існували у двох варіантах: один — у вигляді самостійного плакату, або листівки, інший — на обкладинці, чи у вигляді окремої сторінки-плакату в журналах компартії. Відповідно до цього його твори мали різну аудиторію, спосіб поширення, формат, а також особливості сприйняття. Частково саме цим пояснюється комбінування фотозображення і текстових коментарів до нього⁶. Одним з найпоширеніших став фотомонтаж 30-х років із зображенням Гітлера, який поливав коріння дуба, що починав плодоносити снарядами і шоломами, маркованими свастикою (мал. 14). Серед найпопулярніших плакатів був фотомонтаж «Адольф — супермен; Ковтає золото і каже нісенітницю», датований 17 червня 1932 р., (мал. 15), він передавав реципієнту основний посил — Адольф Гітлер просто творив дива політичної алхімії, перетворюючи внески інвесторів на безглуздя з метою розпалювання у німців ідеї расової ненависті, реваншизму і національної зверхності. Цей прийом часто використовувався у політичних плакатах за схемою «персонаж ковтає золото — випльовує сміття» для критики політичних лідерів. І саме цей монтаж став візуалізацією концепції, згідно з якою золото може стати головною цінністю політичного діяча. Вперше плакат з'явився на сторінках німецького ілюстрованого журналу «Arbeiter-Illustrierte-Zeitung» (AIZ). Він був спродукований шляхом накладання

кількох фотографій Гітлера і рентгенівського знімка, що показував хребет Гітлера, який складався з монет, що вже заповнили низ живота, а на місці серця перебувала свастика.

Хартфілд виступав з критикою не лише НСДАП і нацистських лідерів, а й намагався розвінчати і оголити правду символіки, яку використовували нацисти, надаючи у своїх творах їй зловісного, негативного забарвлення, зображуючи її як елемент або символ тортур. До таких плакатів можна віднести роботу «Старий девіз Нової імперії: Кров і Залізо» (мал. 16) 1934 р., яка стала інтерпретацією вислову Отто фон Бісмарка «Великі питання часу вирішуються не промовами і резолюціями більшості, а залізом і кров'ю!»⁷. Плакат, створений у Чехословаччині, зображував зв'язані сокири, з леза яких стікала кров. Такий інструмент використовували в середньовіччі кати: сокири зв'язані у такий спосіб, що вже з першого погляду стає зрозумілим, що це — свастика.

Аналогія з середньовічним мороком і невіглаством нацистів розкривається і у фотомонтажі «Середньовіччя і Третій Райх» (мал. 17) 1934 р., на якому в нижній частині колажу на свастиці зображено оголеного чоловіка без тям на свастиці. У верхній частині фото видніються вікна східної стіни монастирської церкви Св. Георгія в Тюбінгені, на якому зображено колесування Св. Георгія. Таким чином, автор проводить аналогію з тим, що у Середні віки в'язнів колесували, а тепер жертв фашизму розпинають на свастиці.

У 1936 р. Японська імперія уклала Антикомінтернівський пакт з Німеччиною та Італією, а в 1940 р. підписала союзну угоду. Зважаючи на ці події, японська пропаганда підготувала пропагандистський плакат «Дружба» 1938 р. (мал. 18), що поєднував фото-портрети Гітлера, прем'єра Хідекі Тодзіо і Беніто Мусоліні. Внизу було зображено радісних дітей, які танцювали і тримали в руках прапори Райху, Італії і Японії.

Особливе місце серед антияпонської пропаганди посідав американський плакат. Напередодні і з початком війни антияпонські настрої в США досягли піку, тому уряд спонсорував друк пропагандистських плакатів з використанням гіпертрофованих стереотипів. У друкованій пропагандистській продукції американці найчастіше використовували термін «Japs», що здебільшого перекладався як «япошка». Насправді «Japs» мав грубший, образливіший зміст, ближчий до агресивно-зневажливого «жид» чи «чурка». До творів цієї серії належить плакат Грігвара Едварда Томаса «Аляска — смертельна мишоловка для япошки» (мал. 19) Японія представлена у вигляді щура, який намагається відкусити наживку в капкані, з підписом «Громадянська армія ВМФ» на фоні карти штату Аляска. Автор використав зрозумілі і прості символи, які не потребували від реципієнта посиленої уваги й аналізу, а переважаючий

блакитний фон виступав заспокійливим і давав упевненість у тому, що в будь-якому випадку від зазіхань на територіальну цілісність Сполучених Штатів Японія зазнає нищівної поразки.

Для американської ідентифікації небезпечного ворога пропагандисти створили плакат із зображенням трьох смертельно небезпечних змій-кобр (мал. 20). Найбільшою з них була змія з чорною свастикою з ланцюгом у тілі, яким вона огортає двох інших, менших за розміром плазунів із символами Італії та Японії. Ланцюг виступав символом того, що німці мали владу над іншими тоталітарними країнами. В плакаті переважали червоний і чорний кольори, які в цьому контексті мали передати реципієнту відчуття небезпеки і зла.

Образ Японії як ворога для американського суспільства, не залишався усталеним, він постійно еволюціонував і змінювався. З початком бойових дій з менш загрозливих образів Японія почала перетворюватися з комічного монстра в загрозливе і подразливе створіння. Прикладом може слугувати твір Джека Кемпбела в журналі «Time» від 15 червня 1942 р. (мал. 21). На плакаті подано постать японця з закривавленим ножом у руці: цей символ часто використовували художники задля того, аби зобразити свого противника в образі підступного і небезпечного вбивці. Загострені вуха і гострі клики додають загрозливого вигляду, перетворюючи плакатний персонаж у демонічну істоту. Задля нав'язування расових стереотипів у поєднанні з великою головою і характерним прищуром зображено слину, що стікає з губ: це додавало відрази і натякало на відсутність інтелекту. Підтекстовка також акумулює зневагу і сатиричне ставлення до японця завдяки побудові речення з використанням зневажливого слова «Яр».

Окрему увагу художники приділили формуванню образу японського мілітаризму як основної небезпеки для американців. Завданням пропаганди була зміна сприйняття американцями японців. Головною стратегією пропагандистів стала тактика залякування. Прикладом є плакат (мал. 22), в якому широкі лінії і темні кольори створювали зловісний тон. Надмірно підкреслена білизна зубів і білків ока обох плакатних персонажів підкреслювала надзвичайно емоційний вираз: злість на обличчі японського солдата і переляк у жінки. Велика фігура солдата, яка насувається, додає елемент залякування, в той час, як позиція жінки в нижній частині плакату, підкреслює її безпорадність. Ніж, занесений над головою жінки, підкреслює загрозу і вказує на страшний задум чоловіка. Всі особливості плакату в цілому мають завдання пробудити одночасно страх і лють у свідомості пересічного американця. Крім посилення страху, візуальні елементи в плакаті також підкреслюють расові стереотипи у сприйнятті японців. Персиковий колір шкіри жінки характерний для біло-

шкірої Америки, в той час як жовтий колір стереотипно призначений для людей азіатського походження. Інші відмінні расові ознаки солдата включають розкосі очі і обличчя з анімалізованими рисами. Жінка навпаки мала ідеальний американський типаж. У привабливих рисах обличчя відсутні будь-які натяки на анімалізм. Американська аудиторія з легкістю ідентифікувала типову американську зовнішність. З іншого боку, нелюдське зображення японців породжувало у свідомості реципієнта відмінності між двома расами. Вони були цілеспрямовано артикульовані з метою подальшого закріплення образу ворога у масовій свідомості громадян США.

В американській карикатурній продукції об'єктом висміювання став імператор Хірохіто. Карикатура Доктора Сьюза «Зітри посмішку з його обличчя» (мал. 23) стала флагманом для багатьох карикатуристів, які працювали над тим, аби стерти індивідуальні риси, притаманні японському народу і сформувати у американців стереотипне сприйняття японців як нації в одному жалюгідному образі. Зображуючи Хірохіто, Сюз гіперболізував і підкреслив його риси обличчя, зобразивши свинячий ніс, окуляри, за якими сховалися прищурені очі і вуса, які хоча й дуже рідкі, та все ж нагадують вуса Гітлера. Зображення імператора Хірохіто і перенесення його особистих рис на образ нації, створює для реципієнта образ «типового» японця, який поступово згладжує ідентичність особистості і замість цього насаджує ідею, що японський образ слід розглядати як колективну «однолику» групу ворогів.

Для повноти аналізу плакатної графіки антимілітаристського спрямування цікавими є арабські плакати, які зображували Гітлера і Мусоліні в образах первісних людей. Плакат 1942 р. (мал. 24) подавав лідерів Італії і Німеччини в набадренних пов'язках зі списками у руках. Одіозність образу додавали сучасні черевики — єдиний елемент цивілізованого вбрання, який у цьому контексті виступав символом наступальної агресії. Черепа як військові трофеї з назвами загарбаних територій прикрашають аборигенів, на тілі яких виднілися татуювання. Зіниці були звернені до глядача в момент діалогу: Гітлер — «Мені не вистачає кілька мусульманських черепів», Муссоліні — «Будьте терплячі, і я міг би отримати деякі для Вас із Сирії».

Аналіз графічної пропагандистської продукції дає змогу зробити висновок, що задовго до початку Другої світової війни художники зображували нацизм і фашизм як крайні антигуманні ідеології, що в майбутньому призведуть до страшної катастрофи. Мистецький арсенал, який був задіяний в ідеологічному формуванні антимілітаристських настроїв, повною мірою розкривав палітру напружених і водночас компромісних відносин лідерів західної демократії. Саме карикатура і плакат, які

виступали дійовою зброєю в ідеологічній боротьбі, лаконічно, ёмко, яскраво й у легкій для сприйняття формі доносили ідеологічне трактування явищ міжнародного життя і подій, які відбувалися всередині країн-агресорів. Плакатна графіка активно формувала образи ворога, створювала ефективний інструмент для розмежування «своїх» і «чужих» і задовго до розв'язання війни сформувала у населення передчуття неминучого розв'язання глобального світового конфлікту.

¹ Наумов А. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы / А. Наумов. — М., 2007. — 416 с.

² Біблія. — К., 2014. — 1374 с.

³ Vocelka K. Geschichte Österreichs: Kultur — Gesellschaft — Politik / Karl Vocelka. — Verlag: Styria, 2000. — 408 s.

⁴ Шевченко В.Я. Композиція плаката / В.Я. Шевченко. — Харків., 2004. — 123 с.

⁵ Шарапова И.Л. Роль политической карикатуры во Франции как катализатора политической борьбы / И.Л. Шарапова // Вестник Омского университета. — 2013. — Вып. 3(69). — С. 162–164.

⁶ Willett J. Heartfield Versus Hitler / John Willett. — Paris: Published by Hazan, 1997. — 199 p.

⁷ Neugebauer K. Grundkurs deutsche Militärgeschichte: Die Zeit bis 1914: Vom Kriegshaufen zum Massenheer / Karl-Volker Neugebauer. — München: Oldenbourg Wissensch. vlg, 2009. — 512 s.

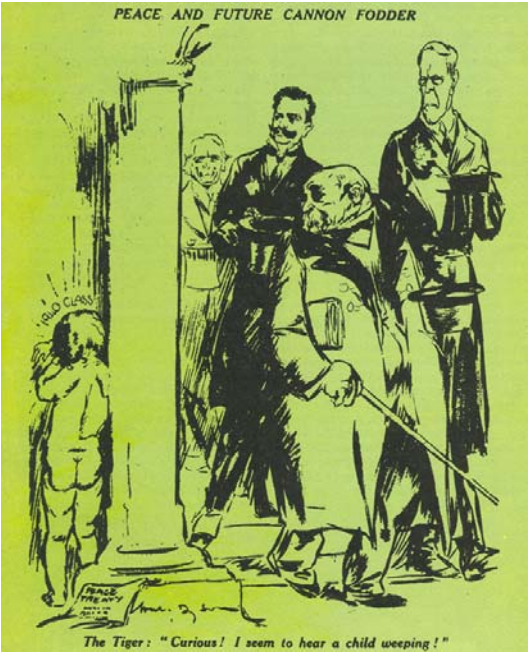
В статъе анализується широкий пласт креолізованого матеріала, который выходил на страницах западноевропейской и американской периодики накануне и в годы Второй мировой войны. Определены основные идеологические и пропагандистские маркеры в формировании информационного пространства художественными средствами карикатуры и плаката.

Ключевые слова: карикатура, плакат, изображение, реципиент, периодика, газеты, агитация, пропаганда, мобилизация, информационное пространство, идеологическая борьба.

The article analyzes a wide layer creolised material that came out in the pages of Western European and American periodicals published before and during World War II. The main ideological and propaganda markers in the formation of information space by means of art cartoons and posters.

Tags: caricature, poster, picture, recipient, periodicals, newspapers, agitation, propaganda, mobilization, information space, the ideological struggle.

Додатки

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

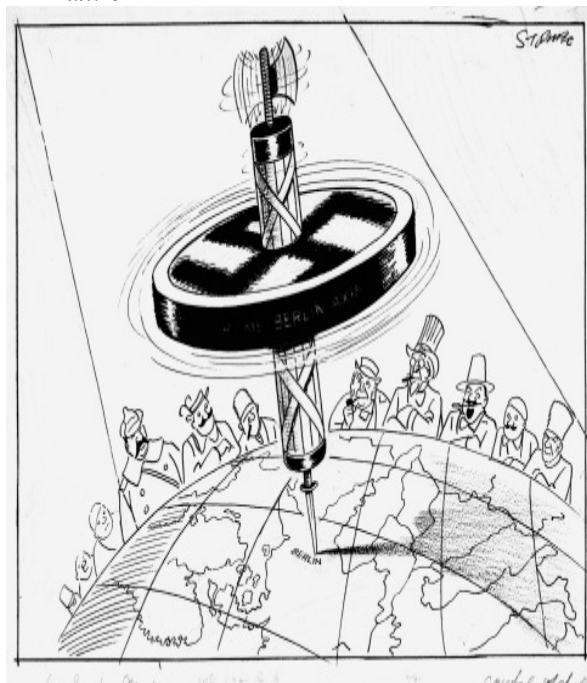
Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Мал. 8

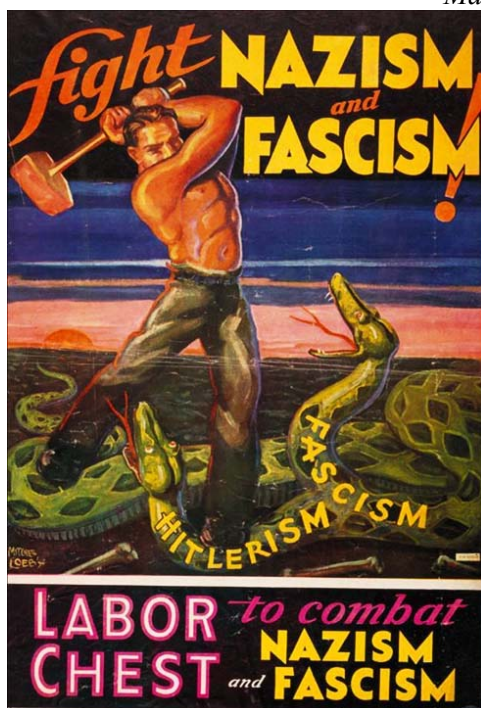
Мал. 9

Мал. 10

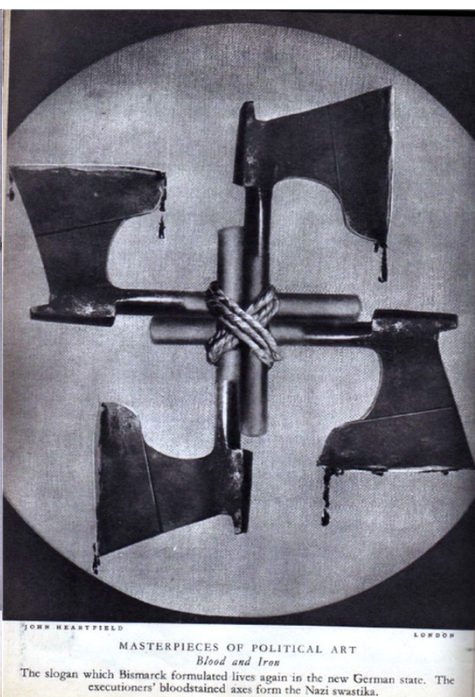
Мал. 11

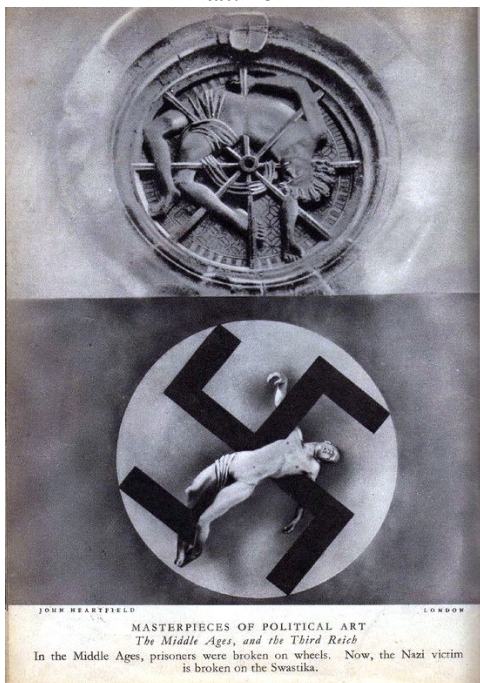
Мал. 12

Мал. 13

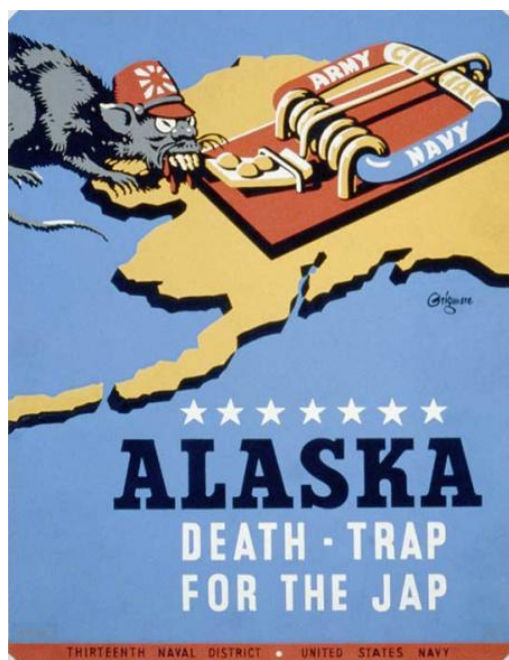
Мал. 15

Мал. 16

Мал. 17

Мал. 19

Мал. 18

Мал. 20

Мал. 21

Мал. 22

Мал. 23

Мал. 24

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Сергій Сидоров
(Київ)

Рецензія на монографію Фурмана І.І. «Мінна війна на Чорному морі в першій половині ХХ століття» / І.І. Фурман. — К.: ЦП «Компринт», 2015. — 510 с.

Робота І. І. Фурмана написана на актуальну та маловідому широкому колу читачів тему. Автор звернувся до складної проблеми, здійснив спробу проаналізувати та узагальнити процес протистояння двох складових одного явища — мінної війни на Чорному морі: дій мінно-загороджувальних сил і засобів та протимінних дій і заходів (протимінної оборони та протимінного забезпечення).

Морські міни, як вид мінної зброї, у своєму розвитку пройшли значний еволюційний шлях від примітивних зразків у Давньому Китаї до сучасних багатофункціональних високотехнологічних пристроїв з елементами штучного інтелекту. За своїми властивостями, зокрема надійністю та простотою експлуатації, швидкістю постановки, скритністю, тривалістю створюваної загрози вони в арсеналі морської зброї донині не мають аналогів і залишаються достатньо ефективним засобом попередження, стримування та відсічі нападу противника з морського напрямку. Розширилися не тільки масштаби застосування мінної зброї, але й діапазон її носіїв від «традиційних» (надводних кораблів, підводних човнів, авіації, цивільних суден і плавбаз) до підводних роботів, бойових плавців, морських тварин («біотехнічних систем»), які успішно використовуються і як елементи протимінної боротьби.

Застосування морських мін у сучасних воєнних конфліктах висвітлює їх зростаюче значення у вирішенні завдань не тільки оперативно-тактичного і, навіть стратегічного характеру під час здійснення як оборонних (пасивних), так і наступальних (активних) дій з метою захисту своїх військово-морських баз, портів і морських комунікацій, а також як компонент протидесантної оборони; блокади районів базування сил флоту противника, проток, вузькостей, внутрішніх водних шляхів та окремих районів на морських театрах воєнних дій для ускладнення оперативного розгортання його ударних сил; знищення підводних човнів і надводних

кораблів на маршрутах руху та в районах бойових дій; порушення океанських, морських і річкових комунікацій.

У сучасних умовах збройної агресії проти України й існуючій загрозі застосування Чорноморського флоту Російської Федерації здійснюється пошук раціональних форм і способів застосування Військово-Морських Сил Збройних Сил України. Слід погодитися з автором, що досконале вивчення й узагальнення досвіду ведення військовими флотами мінної війни, передусім на Чорному морі, допоможе розв'язати існуючі проблеми оборони держави з морських напрямків і визначити оптимальні шляхи подальшого розвитку вітчизняного військового флоту.

Віддаючи належне своїм попередникам, автор монографії, проаналізувавши стан наукової розробки даної проблеми та визначивши її маловивчені або не досліджені аспекти, вірно зазначає, що до теперішнього часу у вітчизняній та іноземній історичній науці досвід мінної війни на Чорному морі не був предметом комплексної розробки. З урахуванням вищезазначеного актуальність монографії І. Фурмана не викликає сумніву, вона цілком може претендувати на дослідження, яке значною мірою заповнює цей пробіл.

Автор переконливо аргументує власну точку зору на сутність і зміст ключового поняття «мінна війна на морі» і дає його визначення з урахуванням існуючих наукових підходів і норм міжнародного права. Можна погодитися, що таке визначення можна інтегрувати до сучасної теорії воєнно-морського мистецтва як науковий термін.

Структура монографії побудована за хронологічною ознакою за трьома періодами: перший — охоплює період від початку XIX століття до закінчення російсько-японської війни 1904–1905 рр.; другий — присвячений подіям початку та перебігу Першої світової війни; третій — 1918–1953 рр.

Автор на основі значного фактичного матеріалу розглядає зміст бойової діяльності військових флотів під час протиборства у мінній війні на Чорному морі. При цьому розкриваються роль і місце у ній родів сил флоту — надводних кораблів, авіації, підводних човнів, способи та результати застосування під час постановки оборонних і наступальних мінних загороджень.

Значний інтерес мають розкриті автором основні заходи радянського командування у боротьбі з мінною небезпекою, де розглядаються наукові, технічні й організаційні аспекти вирішення цієї проблеми на Чорноморському флоті. Авторські висновки з цього приводу слугують застереженням від неувagi до протимінного забезпечення сил свого флоту.

Автор монографії акцентує особливу увагу на зародженні та еволюції поглядів військового керівництва флотів протиборчих сторін на ведення

мінної війни на Чорному морі у першій половині ХХ ст., що є надзвичайно актуальним на сьогодні для розвитку Військово-Морських Сил Збройних Сил України та тих змін, що відбуваються у воєнному мистецтві за досвідом світових війн і воєнних конфліктів за останні двадцять років.

Приділивши у своїй роботі певну увагу історичним постатям, І. Фурман показує їх внесок у створення мінно-загороджувальних і протимінних сил військових флотів на Чорному морі, а також у розвиток воєнно-морського мистецтва у досліджуваний період.

Необхідно визнати, що безперечною перевагою монографії є те, що вона побудована на значному масиві вітчизняної і закордонної наукової літератури та враховує новітні досягнення в галузі воєнно-історичної науки і відповідає сучасному рівню її розвитку. При цьому автору вдалося дати об'єктивну оцінку важливим історичним подіям, поглянути на зміст мінно-загороджувальних і протимінних операцій і дій протиборчих сторін без їх політичної оцінки, що було характерним недоліком воєнно-історичних праць радянського періоду. Джерельна база роботи достатньо велика, використані архівні матеріали свідчать про вміння автора здійснювати науковий пошук, систематизувати й обробляти отриману інформацію, робити висновки, а використання архівних джерел, без сумніву додає монографії новизни та інформативності.

Автор провів колосальну роботу щодо пошуку фотодокументів, які суттєво доповнюють зміст монографії, допомагають візуально побачити матеріально-технічну базу мінної війни, безпосередньо зануритися в обстановку подій, відчувати небезпеку та уявити складності мінної боротьби. Це, поза сумнівом, допомагає сприйняттю далеко не простого матеріалу і в ряді випадків дає додаткові аргументи на користь позицій, що відстоюються автором.

Наприкінці зазначимо, що монографію І. Фурмана відрізняє всебічність і переконливість викладення, матеріал подається в логічній послідовності відповідно до хронології перебігу подій, що відбувалися. Автор використовує коректний понятійно-категорійний апарат, який не припускає подвійного розуміння фактів і процесів, що описуються.

Робота виконана на високому науковому рівні та містить матеріали, окремі теоретичні висновки, положення й узагальнення, розв'язує важливу проблему мінної війни на Чорному морі як однієї з провідних форм збройного протиборства.

Дослідження, що рецензується, має прикладний характер і, поза сумнівом, може бути корисним при проведенні воєнно-історичних досліджень з проблем розвитку теорії воєнно-морського мистецтва, розвитку морської зброї, озброєння та військової техніки, визначенні пріоритетів

розбудови Військово-Морських Сил Збройних Сил України, для написання наукових праць, підручників, посібників, навчально-методичних, довідкових та інших матеріалів з воєнної історії, а також у навчальному процесі вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України при вивченні дисциплін з історії війн і воєнного мистецтва та для поліпшення підготовки офіцерських кадрів під час вивчення ними вітчизняної та світової воєнної історії. Вивчення питань історії воєнного мистецтва сприятиме розширенню їх знань, кругозору та розвитку творчого мислення.

Професор кафедри оперативного мистецтва
Національного університету оборони України
Імені Івана Черняхівського
доктор історичних наук, професор

Наукове видання

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.**

Випуск 17

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготувала: *С. Кривкіна*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Л. Зубець*

Підписано до друку 24.12.2015 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 19,99. Обл. вид. арк. 18,57.

Тираж 300. Зам. 46. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4